

ი. ანთელავა

XVIII სუქუნის
სამაგთველოს
სოციალურ-ეკონომიკური
განვითარების ხასიათის
საკითხისათვის

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

03. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ИМ. И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

И. Г. АНТЕЛАВА

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ ГРУЗИИ В XVIII ВЕКЕ

(ПО МАТЕРИАЛАМ ДЕРЕВНИ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1977

ი. ანთელავა

XVIII საუკუნის საქართველოს
სოციალურ-ეკონომიური
განვითარების ხასიათის
საკითხისათვის

(სოფლის მასალების მიხედვით)

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1977

ნაშრომში, ნარატიული თუ დოკუმენტური, გამოქვეყნებულ თუ გამოუქვეყნებელი, სამართლის ძეგლებისა და სხვა ხასიათის წყაროების ფართოდ გამოყენებით, შესწავლილია XVIII საუკუნის საქართველოს. სოფელში მიმდინარე ცვლილებები, მათი ხასიათი. ავტორის აზრით, მიუხედავად მძიმე და რთული საგარეო პოლიტიკური ვითარებისა, საეკლესიო ხანის საქართველოში, მის სამეურნეო და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, მაინც მიმდინარეობდა გარკვეული ძვრები (სასაქონლო წარმოების განვითარება, მანუფაქტურის ჩანასახები, ფეოდალური საკუთრების საფუძვლების შეგრძობა, ფულადი რენტის ხვედრითი წონის ზრდა, კლასობრივი ბრძოლის ახალი ფორმების გაჩენა და სხვ.), რომლებიც ნიადაგს ამზადებდნენ ძველი ფორმაციის დასაშლად და ახლის გასამარჯვებლად მომავალში. აქედან გამომდინარე, ნაშრომში გაკრიტიკებული თვალსაზრისი XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების დამახასიათებელია შესახებ, ისე როგორც უარყოფილია ქვეყნის განვითარების საერთო დონის გადაჭარბებულად წარმოდგენის ყოველგვარი ცდა.

ისტორიოგრაფია

XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარების ხასიათით არაერთი ისტორიკოსი და ეკონომისტი დაინტერესებულა. ზოგი გავრით შეხებია მას, ზოგს კი სპეციალური კვლევა უწარმოებია. მიუხედავად ამ მიმართულებით მოპოვებული გარკვეული წარმატებისა, არსებული მდგომარეობა მაინც არ შეიძლება ჩაითვალოს დამაკმაყოფილებლად. დღემდე სათანადოდ არ არის შესწავლილი ჩვენთვის საინტერესო პრობლემის ბევრი მნიშვნელოვანი ასპექტი. კერძოდ, დადგენილი არ არის იგრონობოდა თუ არა XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურსა და ეკონომიურ ცხოვრებაში რაიმე საყურადღებო ძვრები, ხომ არ იყო შეჩერებული საწარმოო ძალთა განვითარება და ქვეყნის წინსვლა, ხომ არ ემუქრებოდა რაიმე საფრთხე მამინ გაბატონებულ საზოგადოებრივ ურთიერთობას და ა. შ. ამ საკითხებზე გამოთქმულია სრულიად სხვადასხვა, ერთიმეორის გამომრიცხველი აზრები, რომლებიდანაც ჭრეჭრებით არც ერთი არ არის საბოლოოდ მიღებული და დამკვიდრებული მეცნიერებაში.

ერთ-ერთი პირველთაგანი, ვინც აქ დასმულ საკითხებს შეეხო, იყო ფილიპე გოგიაიშვილი, შემდგომში ცნობილი მეცნიერი, ეკონომისტი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი. მან ჯერ კიდევ 1902 წელს „ქვალში“ დაბეჭდა სტატია სათაურით „საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა XIX საუკუნეში“, რომელშიც არასპეციალურად, სხვათა შორის ჩვენთვის საინტერესო საკითხსაც შეეხო. მან კითხვებზე, თუ რას წარმოადგენდა ჩვენი ქვეყანა XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დამდეგს, გასცა პასუხი, რომელშიც საქართველოს ძლიერი ჩამორჩენილობა ხაზგასმითაა აღნიშნული. საქართველო მაშინ, ფ. გოგიაიშვილის სიტყვით, კარჩავეტილი მხარე იყო, „ძალიან, ძალიან სუსტად“ დაკავშირებული სხვა ქვეყნებთან¹. არ იყო „განვითარებული ვაჭრო-

¹ ფ. გოგიაიშვილი, რჩეული ნაწერები (აკად. პ. გუგუშვილის რედაქციითა და წინასიტყვაობით), ტ. I, თბ., 1974, გვ. 154.

ბა, არ იყო გასვეცილებული მრეწველობა². ცოტა მოგვიანებით, 1904 წელს, იმავე ავტორმა უფრო „მოამბეში“ გამოაქვეყნა წერილი „მინაური მინობილვა“, რომელშიც უარყოფილია ვაჭრობის, მრეწველობის, ქალაქებისა და ქალაქური ცხოვრების არსებობა არა მარტო XVIII საუკუნის, არამედ საგლეხო რეფორმის წინააღ ხანის საქართველოშიც. „არ უნდა დავივიწყოთ, — ნათქვამია დასახელებულ წერილში, — რომ ამ 40—50 წლის წინათ—ჩვენს ნატურალური მეურნეობა არსებობდა და თითქმის ნასახი იყო მოქალაქეობრივის ცხოვრებისა... ქალაქი და ქალაქური ცხოვრება მაშინ ქართველისათვის არ არსებობდა. ვაჭრობა და მრეწველობა მცირედ იყო განვითარებული“³.

როგორც მოტანილი ადგილებიდან ჩანს, ფ. გოგიჩაიშვილი XVIII საუკუნის მიწურულის საქართველოს წარმოვიდგენს როგორც ნატურალური მეურნეობის ქვეყანას, სადაც უბრალო ნასახიც არ არსებობს ქალაქისა და ქალაქური ცხოვრებისა. კიდევ უფრო ნაკლები მნიშვნელობისა იყო მისი სავაჭრო-ეკონომიური კავშირები უცხო ქვეყნებთან. ასეთია ის დასკვნები, რომლებსაც აკეთებს დასახელებული წერილების ავტორი. სამწუხაროდ, იგი სათანადო მასალით ვერ ამავრებს თავის დასკვნებს, რის გამოც ისინი დამაჯერებლობას მოკლებული არიან.

1912 წელს ოდესაში გამოვიდა სიმონ ავალიანის ოთხტომიანი ნაშრომის „Крестьянский вопрос в Закавказье“ პირველი ტომი, რომელშიც შესულია გამოკვლევები საგლეხო რეფორმების შესახებ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში. მონოგრაფიაში, როგორც მოსალოდნელი იყო, თითქმის არაფერია ნათქვამი XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათზე, მაგრამ XIX საუკუნის პირველი ნახევრის გლეხის შრომისა და ცხოვრების პირობების დასახიოებისას ავტორი ვაკვრით. ძალიან ზოგადად, ჩვენთვის საინტერესო საკითხსაც ეხება: „უშუალოდ შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ რეფორმამდელი ხანის მთელი ამიერკავკასია, აღმოსავლეთი და დასავლეთი კი განსაკუთრებით,

ცხოვრობდა ნატურალური მეურნეობის ტიპური ფორმების ფარგლებში“⁴. ამ კონტექსტში, როგორც აღვნიშნეთ, უშუალოდ გასული საუკუნე იგულისხმება, მაგრამ ჩავთვალეთ, რომ იქ გატარებული აზრი კიდევ მეტი საფუძვლიანობით შეიძლება გავრცელდეს ჩვენს საკვლევ ხანაზე. XVIII (მით უმეტეს XIX) საუკუნის საქართველოს ტიპური ნატურალური მეურნეობის ქვეყნად გამოცხადება კი, რასაც ს. ავალიანი ყოველგვარი დასახუთების გარეშე აკეთებს, მცდარია და ფაქტობრივად მასალით არ დასტურდება.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხით დაწვრილებითაა განხილული სარგის კაკაბაძის შრომებში. ამათგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ შემდეგი წერილები: „საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში“ (1924 წ.), „Крестьянский вопрос и крестьянские движения в Восточной Грузии в XVIII веке“ (1930 წ.) და რეცენზია დ. ვერიტინოსლის წიგნზე „სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან გვიანდელ საქართველოში“ (1936 წ.).

პირველ წერილში ლაბარაკია საქართველოს ეკონომიური აღორძინებაზე XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, მოტანილია სათანადო ფაქტობრივი მასალა მრეწველობის, კერძოდ, სამთამდნო დარგისა და ვაჭრობის, ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების, სახელმწიფო ბიუჯეტისა და საერთოდ საფინანსო საქმის წარმატების შესახებ. „რუსეთთან ეკონომიური ურთიერთობის განვითარებას (1750 წლიდან — ი. ა.), — წერს ს. კაკაბაძე, — მოჰყვა ტფილისის სავაჭრო მნიშვნელობის ზრდაც. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ მაშინ ჩრდილად 1705 — 1709 წლებში ტფილისში 200 სავაჭრო ღუქანი ირიცხებოდა, 1786 წელს უკვე 500 ღუქანი იყო, ხოლო 1803 წელს, მიუხედავად ტფილისის მიერ ალა-შაჰმად-ხანის შემოსევის დროს განვლულ საშინელ... აოხრებისა, ქართლ-კახეთის დედაქალაქში მაინც 574 სავაჭრო ღუქანი არსებობდა. ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში რუსეთთან საქარაგო გზის გახსნის შემდეგ ქართლ-კახეთის ეკონომიური ცხოვრებას ეტყობა თვალსაჩინო გამოყოფის ტენდენცია“⁵.

² ფ. გოგიჩაიშვილი, რჩეული ნაწერები (კად. პ. გუგუშვილის რედაქციითა და წინასიტყვაობით), ტ. I, თბ., 1974, გვ. 154.

³ ფ. გოგიჩაიშვილი, „მინაური მინობილვა“, უფრ. „მოამბე“, 1904, № 11, გვ. 103. რჩეული ნაწერები, ტ. I, გვ. 332. ხაჯასმა აქა და ქვემოთაც. თუ კი სავაჭრებო აღნიშნული არაა, ყველგან ჩვენია.

⁴ С. Авалиани. Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I. Одесса, 1912, გვ. 179.

⁵ ს. კაკაბაძე, საქართველოს ეკონომიური განვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში, უფრ. „მნათობი“, 1924 წ., № 3, გვ. 272 (წერილის დასაწყისი დაბეჭდილია იმავე უფრის იმავე წლის მეორე ნომერში).

ცოტა ქვემოთ იმავე საკითხებზე სულ სხვა თვალსაზრისია განვითარებული. აქ უკვე ავტორი, არამც თუ არაფერს ამბობს ქვეყნის ეკონომიურ აღორძინებაზე XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, არამედ, პირიქით, ლაპარაკობს საწარმოო ძალების განვითარების შეუძლებლობაზე, ქართლ-კახეთის დაჩიხულობაზე: „მაუხედავად რუსეთთან საქარავნო გზის გახსნისა და მამასადავამ ეკონომიური განვითარებისათვის ახალ შესაძლებლობათა მიღებისა, — ვკითხულობთ დასახელებულ წერილში, — ქართლ-კახეთი (მანც) ჩ ი ხ შ ი ი ყ რ მ ო მ წ ყ ვ დ ე უ ლ ი და ვერ ახერხებდა თავისი ეკონომიური მდგომარეობის თვალსაჩინოდ გამაჯრებას“⁶.

ეს დასკვნა არა მარტო ეწინააღმდეგება ზემოთ ციტირებულ პირველ დასკვნას, არამედ, ჩვენი აზრით, საერთოდ არ შეესაბამება განსახლებული წერილის შინაარსს; ეს უკანასკნელი, ჩვენი ღრმარწმინით, არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ვილაპარაკოთ ქვეყნის დაჩიხულობაზე, მისი სოციალურ-ეკონომიური განვითარების შეუძლებლობაზე.

ასეთი მსჯელობის საფუძველს არც მისი მეორე სტატია — „Крестьянский вопрос и крестьянские движения в Восточной Грузии в XVIII веке“, — იძლევა. აქ, ავტორი სხვადასხვა ხასიათის მასალაზე დაყრდნობით, ასახულებს დებულებას XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს (ქართლ-კახეთის) ეკონომიური ცხოვრების საგრძობი აღორძინების შესახებ. თანაც ეს აღმავლობა, როგორც წერილიდან ჩანს, იგრძობოდა სახალხო მეურნეობის ყველა დარგში — ვაჭრობაში, მრეწველობაში, სოფლის მეურნეობაში. ეხება რა კერძოდ ვაჭრობის სფეროში მომხდარ ძვრებს, ავტორი გახაზავს საბაზრო კავშირ-ურთიერთობათა შესაძინევ ზრდას. მისი მიახლოებითი გამოანგარიშებით 1760—1770 წლებში საქონლებრუნვა თბილისში მარტო საგარეო ვაჭრობის ხაზით 160 ათასი მანეთიდან 400 ათას მანეთამდე გაზრდილ⁷; ე. ი. აღნიშნულ ათწლეულში საქონლის ბრუნვის მასშტაბი 2,5-ჯერ გაიზარდა.

⁶ ს. კაკაბაძე, საქართველოს ეკონომიური განვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში, ტურნ. „მნათობი“, 1924 წ., № 3, გვ. 272 (წერილის დასაწყისი დაბეჭდილია იმავე ტურნალის იმავე წლის მეორე ნომერში).

⁷ С. Н. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения в восточной Грузии в XVIII веке, დაბეჭდილია კრებულში «История классової борьбы в Закавказье» (ИКБЗ) 1930, გვ. 179.

ს. კაკაბაძის ამ წერილში (ისე როგორც 1924 წელს დაბეჭდილში) არ არის დაყენებული და სპეციალურად განხილული საკითხი იმის შესახებ, თუ რა მიმართულებით მიდიოდა საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების განვითარება, რა შედეგები მოჰყვა ვაჭრობა-მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში არსებულ წარმატებებს. ხომ არ განაპირობებდა ის ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის საფუძველების შერყევასა და ახლის ამოცენებას? მართალია, დასახელებულ წერილებში ამ კითხვებზე პირდაპირი პასუხები არაა გაცემული, მაგრამ მათი საერთო შინაარსი, ავტორის მსჯელობის ხასიათი (ცალკეულ გამოანგარიშების გარდა) და სხვა, საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ისტორიკოსი XVIII საუკუნის საქართველოს არ თვლიდა ტიპური ნატურალური გარემოების ქვეყნად. მისი აზრით, მრავალი დამატრელებელი ფერმეოების არსებობის მიუხედავად, იმდროინდელი ქართლ-კახეთის სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრებაში ადგილი ჰქონდა გარკვეულ ძვრებს, რომლებიც ერთგვარ საფრთხეს უქმნიდნენ ფეოდალურ ურთიერთობას, უპირისპირდებოდნენ მას. ს. კაკაბაძემ ეს დასკვნა, რომელიც პირდაპირ არსად არ ჰქონია ჩამოყალიბებული, 1956 წელს საფიცილ ფორმულირებული დებულების სახით წარმოადგინა ჟურნალში „Вопросы истории“ დ. გვრიტიშვილის ზემოთ დასახელებულ მონოგრაფიაზე დაწერილ რეცენზიაში. რეცენზენტი აქ არა მარტო გახაზავს ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრებაში მიმდინარე ძვრებს, არამედ ლაპარაკობს ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის რღვევაზე, კაპიტალისტური წყობის არსებობაზე და აკრიტიკებს დ. გვრიტიშვილს, რომელიც ამას ვერ ხედავს იმდროინდელ ქართლ-კახეთის სახელმწიფოში: „Но автор (ე. ი. გვრიტიშვილი — ი. ა.) не замечает, что во второй половине XVIII века в Восточной Грузии существовал капиталистический уклад“⁸. ამის შემდეგ ავტორს მოაქვს სტატისტიკური მასალა, რომელიც ადასტურებს ქალაქების მოსახლეობისა და თავისუფალი სამუშაო ძალის ზვედრითი წონის ზრდას XVIII საუკუნის 80—90-იან წლებში წინარე ხანასთან შედარებით⁹.

⁸ დ. გვრიტიშვილი, სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 36.

⁹ С. Н. Какабадзе, რეცენზია დ. გვრიტიშვილის წიგნზე «Вопросы истории», 1956, № 10, გვ. 176.

¹⁰ იქვე.

აქ, როგორც ვხედავთ, სახეებით სამართლიანად უარყოფილი თვალსაზრისი იმდროინდელი საქართველოს ტიპური ნატურალური მეურნეობის ქვეყნად გამოცხადების შესახებ. მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ მისი სოციალური და ეკონომიური ცხოვრების კაპიტალისტური წყობის დონემდე აყვანა გადაჭარბებულად მივიჩნია. მართალია, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში ანკარიმეფასწევი მასშტაბით არსებობდა ახალი ურთიერთობის დამახასიათებელი ნიშნები, მაგრამ რთული პოლიტიკური ვითარების წყალობით ამ ნიშნების წყობად ჩამოყალიბება ხსენებული საუკუნის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ვერ მოხერხდა. გარეშე მტრების მოძალებამ საგრძნობლად შეაფერხა უკვე დაწყებული ეკონომიკური პროცესები, თუმცა მთლიანად ვერ მოსპო ის და ვერ ააცივინა ქვეყანა განვითარების ამ მაგისტრალურ ხაზს.

ჩვენს საკვლევ თემას სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა გრიგოლ ნათაძემ. მან 1930 წელს კრებულში „История классовый борьбы в Закавказье“ გამოაქვეყნა სამკობლად გრძელი გამოკვლევა „К вопросу об экономическом положении Грузии в конце XVIII столетия“, რომელშიც ლაპარაკია სასაქონლო წარმოების განვითარებაზე, საბაზრო კავშირ-ურთიერთობათა გაფართოებაზე, მოწყობის ყიდვა-გაყიდვის გაძლიერებაზე, მამულების დამარგვალდებაზე, რაციონალურ საფუძვლებზე მოწყობილ მეურნეობებზე, შესავალ-გასავლის ზუსტ აღრიცხვაზე მსხვილ ეკონომიკურ და ა. შ. აქ ჩამოთვლილი მოვლენებიდან, ავტორის აზრით, ზოგი საერთოდ სიბნელეს წარმოადგენდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში, ზოგის კი, მართალია, აღნიშვნა ადვილი, მაგრამ მცირე მასშტაბითა და მოცულობით. გრ. ნათაძის შეხედულებით, XIX საუკუნის დამდეგს, როდესაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა, ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ განვითარებაში არავითარი თვისებრივი ცვლილებები არ მომხდარა, გაგრძელდა მხოლოდ ადრე, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დაწყებული პროცესები. «Конечно, в этом схематическом обзоре рукописного материала.. нельзя рассчитывать на полную убедительность аргументации. Но традиционный взгляд, в силу которого начало XIX века... вносит в жизнь этой страны (იგულისხმება საქართველო — ი. ა.) крутой перелом, убеждение, будто присоединение Грузинского царства к России внесло в жизнь Грузии нечто совершенно новое и чуждое ей, можно считать поколебленным и требующим пересмотра... Экономическое развитие Грузии в XIX веке можно рассматри-

вать как дальнейшее продолжение предыдущего периода, но продолжение более решительное, твердое, с более ускоренным темпом... Есть все данные думать, что развитие торгового капитализма в конце XVIII столетия уже успело поколебать основы феодального строя»¹¹.

ჩვენ არ ვფიქრობთ, რომ XVIII საუკუნის ბოლოს საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის საფუძვლები უკვე შერყეული იყო, მაგრამ არც იმას ვფიქრობთ, რომ ამ საფუძვლებს შეერყევას საფრთხე არ ემუქრებოდა. მთლიანად ვიზიარებთ გრ. ნათაძის მოსაზრებას პრინციპული განსხვავების არარსებობის შესახებ XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის დამდეგის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მიმდინარე პროცესებს შორის. სწორია ავტორის დებულება, რომ საქართველოს რუსეთთან შეერთებას არ შეუცვლია ქვეყნის განვითარების ხასიათი და მიმართულება, მხოლოდ უფრო მეტი სიღრმე და სისწრაფე მისცა მას. სამწუხაროდ, ეს მართებული დებულება წერალობაში სათანადო დამაჯერებლობით ვერაა დასაბუთებული.

წინამდებარე მონოგრაფიაში აღბრუნდებით საკითხებზე სინტერესო მუშაობა აქვს ჩატარებული ნიკოლოზ ბერძენიშვილს. ჯერ კიდევ 1934 წლის 20 მაისს თბილისის ვიქტორია უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კაბინეტის დირექტორმა მან წაიკითხა მოხსენება „სამღებროთა შესახებ XVIII საუკუნის საქართველოში“. მოხსენება, რომელშიც მეცნიერმა თავისი შედარებით ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგები წარმოადგინა, პირველად გამოქვეყნდა 1937 წელს სერიაში „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“ (ნაკვ. VI), ხოლო მეორედ — 1967 წელს „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ მეოთხე ტომში. დასახელებულ გამოკვლევაში, დიდად ფაქტურ მასალაზე დაყრდნობით, საფუძვლიანად აღწერილი სამღებრო საქმის მდგომარეობა, რომელიც, როგორც ჩანს, საკმაოდ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებაში. აღნიშნული დარგის გულდასმით შესწავლამ ბერძენიშვილი მიიყვანა დასკვნამდე, რომ განსაზღვრული ხანის საქართველოს სამღებრო საქმეში სწრაფსაუქუნეობრივი ხელსაწყოების წარმოების გვერდით, არსებობდა მანუფაქტურული წარმოებაც. მართალია, რაოდენობრივი უპირატესობა პირველის მხარეზე იყო, მაგრამ, განვითარების პერსპექტივის

¹¹ Г. Я. Натадзе, К вопросу об экономическом положении Грузии в конце XVIII столетия, ИКБЗ, Тифлис, 1930, стр. 148.

თვალსაზრისით, მეორე ბევრად უსწრებდა. ენება რა ამ უკანასკნელს, ნ. ბერძენიშვილი წერს: „ჩვენითვის გაცილებით საინტერესოა სამღებროს ექსპლოატაციის ის სახე, როცა ოსტატი თვით არის დაქირავებული სამღებროს მოაჯარადრის მიერ. აქ უკვე პრინციპულად განსხვავებული მდგომარეობაა, მეურნეობის სულ სხვა ტიპია მოცემული. ასეთ პირობებში ოსტატ-შეგირდის ურთიერთობა სრულიად განსხვავებულია. ასეთ ოსტატს არც შეუძლია შეგირდი ჰყავდეს ძველის ვაგებით. და როცა ოსტატი დაქირავებულია, სხვებაც — ქარვალი, შეგირდი — ასევე დაქირავებულნი უნდა იყვნენ. მაგრამ ეს უკვე მანუფაქტურაა და არაა საშუალო საუკუნეების სახელოსნო“¹².

რომ ზოგი სამღებრო თავისი ხასიათით შედარებით მსხვილი საწარმო იყო და არა წვრილი სახელოსნო, ამას ნ. ბერძენიშვილი განადგენავდგარი მონაცემებით ამტკიცებს. ერთ-ერთი მათ შორის არის საიჯარო ფასი. დარჯვს დედოფლის თბილისის სამღებროს საიჯარო ფასი 500—700 თუმანს უდრიდა თურმე წელიწადში¹³. მარიამ დედოფლის მოწმობითაც 1799—1801 წლებში, თბილისის სამღებროს წლიური საშუალო საიჯარო ჭირა 520 თუმანი ყოფილა¹⁴.

ნ. ბერძენიშვილის ზემოთ განხილულ წერილში, როგორც მოსალოდნელი იყო, ლაპარაკია სახალხო მეურნეობის მხოლოდ ერთ დარჯზე და ამიტომ, ცხადია, ამ დარჯის შესახებ გაკეთებული დასკვნა არ შეიძლება მთელი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაზე გავრცელდეს. არსად, არც წერილში სამღებროების შესახებ და არც სხვა უფრო მოკვიანებით დაწერილ შრომებში, მეცნიერი არაფერს ამბობს წარმოების მანუფაქტურული წესის რამდენადმე საგრძნობი მასშტაბით გავრცელებაზე XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში. არაფერს ამბობს ისეთ მოვლენებზე, როგორცაა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ინტენსიფიკაცია, კაპიტალისტური წყობის გაჩენა და ა. შ. ერთი სიტყვით, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში მიმდინარე ძვრებს თუმცა არ გამოუწვევია რაღაც ალურ ი ხასიათის ცვლილებები და არ შეუქმნია უშუალო საფართონე იმ დროს არსებული წყობილებისათვის, მაგრამ ისინი მაინც

¹² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 319—320.

¹³ იქვე, გვ. 321.

¹⁴ იქვე; შტრ. АКАК, I, გვ. 214.

წინ სწევდნენ ქვეყანას, ემსახურებოდნენ პროგრესის საქმეს და ამზადდნენ ნიადაგს ახალი, უფრო მოწინავე სოციალური სისტემის გამარჯვებისათვის მომავალში¹⁵.

1937 წელს გამოქვეყნდა დოროთე უჩანეიშვილის საინტერესო გამოკვლევა „К вопросу об экономическом развитии Восточной Грузии во второй половине XVIII века“. ავტორი, ჩვენი აზრით, ჯერონდ ვერ აფასებს XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების დონეს. საკმარისია თქვას, რომ ის იმდენივე საქართველოს განიხილავს როგორც ნატურალური მეურნეობის ქვეყანას, სადაც საბაზრო კავშირ-ურთიერთობანი ასრულებდნენ სრულიად უმნიშვნელო როლს¹⁶. მართალია, შენიშნავს დ. უჩანეიშვილი, ჩვენთვის საინტერესო საუკუნის ბოლოს ოდნავ გაიზარდა სავაჭრო ბრუნვა, მაგრამ ეს მოხდა სატრანზიტო ვაჭრობის ხარჯზე, რომელსაც არ შეეძლო „скольконибудь заметно поколебать господствующее в то время в Грузии натуральное хозяйство“¹⁷. მკვლევარი უარყოფს კომუტაციის თვით ცალკეულ შემთხვევასაც და წერს: „В документах этого периода (შედეგობაშია XVIII საუკუნე — ა. ა.) не видим ни случаев перевода крепостных на денежный о́трок, ни организации барщины в крупных размерах“¹⁸. ასეთი განცხადება ცოტა არ იყოს მოულოდნელია ისეთი სპეციალისტისაგან, როგორც არის დოროთე უჩანეიშვილი.

ავტორის საბოლოო დასკვნა განსახილველ წერილში შემდეგნაირადაა ჩამოყალიბებული: «Резимируя все сказанное, можно с уверенностью сказать, что во второй половине XVIII века в Грузии мы еще не видим сколько-нибудь заметной интенсификации сельского хозяйства, смены натурального хозяйства товарным производством, тем более зарождения и роста

¹⁵ აქამდის რა თვის მსჯელობას ერეკლე II-ის ღონისძიებითა შესახებ, ნ. ბერძენიშვილი წერს: „ყოველივე ეს, რა თქმა უნდა, ფეოდალურ-თავადურ ქვეყანას აღარ ეგუებოდა და ამზადებდა პირობებს იმ პოლიტიკური (და ეკონომიური — ა. ა.) ნახტომისათვის, რომელსაც მხოლოდ ერთი შექმლი საქართველოს სახელმწიფოებრივი არსებობა გაქრობის გაღივჩინა“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობა, სსს, ტ. V, თბ., 1971, გვ. 177).

¹⁶ Д. Учанеишвили, К вопросу об экономическом развитии Восточной Грузии во второй половине XVIII века, Мსო, ნაკვ. V, 1937, გვ. 386.

¹⁷ იქვე, გვ. 389.

¹⁸ დ. უჩანეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, მსო, ნაკვ. V, 1937, გვ. 412.

аграрного капитализма и заметных следов обуржуазивания грузинского дворянства»¹⁹.

ნატურალური მეურნეობის სასაქონლო წარმოებით მთლიანად შეცვლაზე XVIII საუკუნის საქართველოში, რა თქმა უნდა, ლაპარაკი არ შეიძლება, მაგრამ უკანასკნელის საგრძნობი მასშტაბით განვითარების აღწერვამდე არაფრით არ არის გამართლებული. ასევე ნაადრევია ლაპარაკი აგრარული კაპიტალიზმისა და ვაჭურულების გზაზე შემდგარი თავდაზნაურობის შესახებ, მაგრამ ბაზართან მჭიდროდ დაკავშირებული ახალი ტიპის „პომპეიკების“ (მანუქარ თუმაინევილი და სხვ.) არღანახვა ან მათი შეუფასებლობა, ცხადია, ასევე შეცდომაა.

პატა გუგუშვილი XVIII ს. ქართლ-კახეთში ხელდას მანუფაქტურული წარმოების ნიმუშებს. მის ნაშრომში „კაპიტალიზმის წარმოშობა და განვითარება საქართველოსა და ამიერკავკასიაში“, რომელიც 1941 წელს გამოქვეყნდა, ნათქვამია: „საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მანუფაქტურული წარმოების თავდაპირველი სახეები შეიძლება მოიძებნოს XVIII საუკუნეშიც. XVIII საუკუნის დასაწყისშივე თბილისში დაარსებულ იქნა სტამბა, სადაც ჩვენ საქმე გვაქვს შრომის მანუფაქტურულ დანაწილებასთან, შემდეგ თოფხანა, ზარაფხანა და სხვა“²⁰ ახასიათებს რა აღნიშნულ საწარმოთა სოციალურ-ეკონომიურ ბუნებას, მკვლევარი შენიშნავს რომ მაშინდელ საქართველოში ისინი „მხოლოდ სახელმწიფო სარეწავების სახით შეიძლება წარმოშობილიყო, რამდენადაც კაპიტალისტური თაოსნობისა, საერთოდ, და განსაკუთრებით კერძო კაპიტალისტური სარეწავის წარმოქმნა იმ დროს ჩვენში... შეუძლებელი იყო“²¹. აქედან გამომდინარე, რომ სახელმწიფო სარეწავი საერთოდ თავისი ხასიათით არ შეიძლება იყოს კაპიტალისტური და რომ XVIII საუკუნის საქართველოში გამოირიცხული იყო კაპიტალისტური ტიპის საწარმოს წარმოშობა. აქ ვფიქრობთ, რაღაც ტექნიკურ უზუსტობასთან უნდა გვეკონდეს საქმე, მით უმეტეს, რომ ავად. პ. გუგუშვილი არც ციტირებული ნაშრომის სხვა ადგილსა და არც უფრო მოგვიანებით გამოქვეყნებულ გამოკვლევებში მსგავს მოსაზრებებს არ გამოთქვამს²².

¹⁹ ი ქ ვ ი, გვ. 427.

²⁰ პ. გუგუშვილი, კაპიტალიზმის წარმოშობა და განვითარება საქართველოსა და ამიერკავკასიაში, თბ., 1941, გვ. 209.

²¹ ი ქ ვ ი.

²² П. Гугушвили, Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX—XX вв., I, 1957, гв. 240—241.

1954 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტმა მოაწყო დისკუსია თემაზე „საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის XIX საუკუნის რეფორმამდე პერიოდში“. აღნიშნულ საკითხზე მოხსენებით გამოვიდნენ მამია დუმბაძე და ზურაბ ანჩაბაძე. მართალია, სადისკუსიო თემის ქრონოლოგიური ჩარჩოები XIX საუკუნის რეფორმამდე იყოს შემოფარგლული, მომხსენებლებმა, როგორც მოსალოდნელი იყო, XVIII საუკუნესაც ვერ აუარეს გვერდი და ისიც მიმოიხილეს. მათ თავიანთი შეხედულება იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების შესახებ საგანგებოდ ჩამოაყალიბეს და მოხსენების თეზისებში შეიტანეს პირველ და მეორე მუხლად. აი, ეს ადგილიც: „მე-18 საუკუნეში საქართველო წარმოადგენდა ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცებულ ფეოდალურ-ბატონყმურ ქვეყანას, სადაც ჯერ კიდევ არ იყო შექმნილი სათანადო პირობები სოციალურ-ეკონომიური განვითარებისათვის. კაპიტალისტურმა ელემენტებმა ამ დროს სათანადო განვითარება ვერ ჰპოვეს, სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური „ჩიხიდან“ ქვეყნის საკუთარი ძალებით გამოყვანა შეუძლებელი იყო და მისი რუსეთთან შეერთება 1801 წელს ისტორიულად აუცილებელი მოვლენა გახდა. ქართლ-კახეთის რუსეთთან შეერთებით დაიწყო მტრული გარემოცვის გარღვევის პერიოდი და არსებული „ჩიხიდან“ ქვეყნის დაძვრის ხანა“²³.

რა თქმა უნდა, XVIII საუკუნის როულ საშინაო და საგარეო სიტუაციაში კაპიტალისტური ურთიერთობის ელემენტები სათანადოდ ვერ განვითარდებოდნენ, მაგრამ ვანა ეს იძლევა იმის საფუძველს, რომ უარეუთ, არ დავინახოთ სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მიმდინარე ძვრები და დაფხატოთ წინსვლა-წარმატების შეუძლებლობისა და ქვეყნის სრული დაჩიხულობის სურათი ეტყობა, ეს უზერხულობა იგრძნო მ. დუმბაძემ და, განსხვავებით ზ. ანჩაბაძისაგან²⁴, მნიშვნელოვანწილად შეიცვალა შეხედულება ამის ნათელი დადასტურებაა 1966 წელს დასტამებული მისი სტა-

²³ მ. დუმბაძე, ზ. ანჩაბაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის XIX საუკუნის რეფორმამდე პერიოდში (თეზისები).

²⁴ იხ. მისი «Генезис капиталистических отношений (по материалам Грузии) (тезисы доклада)», „მეცნ“, 1968, № 2, გვ. 234.

ტია „თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში“. „თავისუფალი ფენა, — ვკითხულობთ იქ, — საერთო გლეხურ მასებში შედარებით მცირერიცხოვანი იყო, მაგრამ მას ერეკლეს დროს ზრდა-განვითარების პერსპექტივები იჭინდა. იგი ახალისებდა ფეოდალური ჩაგვრის წინააღმდეგ მებრძოლ ყმა გლეხობას და ბატონყმობის რღვევის პროცესზე, ისევე როგორც ახალი საზოგადოების წინამძღვარ მოვლენებზე, მიუთითებდა“²⁵. ეს ადგილი სიტყვა-სიტყვით შეტანილია საქართველოს ისტორიის ნარკვევების მეოთხე ტომის იმ ნაწილში, რომელიც მ. დუმბაძეს ეკუთვნის²⁶. აქ კი, როგორც ვხედავთ, უკვე არაა დამპყრობ ქვეყნის განვითარების უპირატესობაზე, მის დაჩიხულობაზე. უფრო მეტიც. ციტირებული სიტყვების ავტორი შესაძლებლად მიიჩნევს ილაბარაკოს ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის რღვევის პროცესზე, ისევე როგორც „ახალი საზოგადოების წინამძღვარ მოვლენებზე“. ეს კი, ცხადია, გამოირჩეული იყო ნატურალური მეურნეობის განუყოფელი ბატონობისა და ქვეყნის დაჩიხულობის ვითარებაში.

XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარების მთლიანი დონის დამკვილად დიდი ხანია გამოდის აპოლონ როგავა. მან მხარი დაუჭირა მოსაზრებას, განსახილველი ხანის საქართველოში მტკიცედ და საბოლოოდ ჩამოყალიბებული, კაპიტალისტური წყობის არსებობის შესახებ. ეს თვალსაზრისი განვითარდა თავის სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატში, რომელიც დაისტამბა 1956 წელს სათაურით „Обозрение Грузии по части прав и законовдения“ Давида Георгиевича Багратиони“. უფრო დაწვრილებით ეს საკითხი ავტორმა განიხილა წერილში „კაპიტალიზმის ჩანასახი საქართველოში და ერეკლე II-ის პოლიტიკა“ (ტურნ. „მაკენ“, 1964 წ., № 6) და მონოგრაფიაში „Зачатки капитализма в Грузии и политика Ираклия II“ (1974 წ.). ჩვენ მხოლოდ ამ უკანასკნელზე შეეჩერდებით, რადგან მასში, ვითარცა განმარტებულ გამოკვლევაში, შესულია ავტორის აღრინდელ შრომებში წამოყენებული ყველა მოსაზრება და დებულება.

ამ ნაშრომში აბ. როგავა დაბეჭდვით იმეორებს და იცავს დებულებას XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში კაპიტალისტური წყობის არსებობის შესახებ. ფიქრობს, რომ უკანასკნელმა ხსენებული საუკუნის ქრონოლოგიურ ფარგლებში შელიანად და სრულად მოასწრო ჩამოყალიბება-გაფორმება და იმდენად მომავრდა, რომ ძლიერად შეუტია ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემას, რის შედეგადაც დაიწყო და თითქმის შეუჩერებლად მიიძინარებოდა რღვევა მაშინ ვაბატონების სოციალ-ეკონომიური ფორმაციისა. «Как мы уже убедились, — ვკითხულობთ განსახილველ ნაშრომში, — во второй половине XVIII века в Грузии, в особенности в Картли-Кахети, во всех ведущих областях хозяйственной жизни ясно видны зачатки капитализма, оформившиеся с 70 годов в капиталистический уклад (но не строй); к тому времени он уже подрос в лоне феодального экономического строя, против которого он уже выступает, как отрицающий и разлагающий фактор»²⁷ (პირველი ხაზგასმა აბ. როგავისა—ი. ა.). მეორე ადგილას ავტორი კიდევ უფრო დაბეჭდვით მიუთითებს, რომ მაშინ „ქართული ფეოდალური საზოგადოება უკვე ორსულად იყო კაპიტალისტური წყობითი“²⁸ (ხაზი დაბ. როგავისა—ი. ა.). „В условиях объединения Картли и Кахети,—წერს მესამე ადგილას აბ. როგავა,—в условиях полной политической независимости от иностранных государств и рациональных действий правительства Ираклия II эти капиталистические элементы, в результате внутреннего развития уже к середине XVIII века (если не раньше) представляли в феодальном обществе новое качественное явление в виде зачатков (зародыша) капитализма, переросших с 70 годов в капиталистический уклад“²⁹. (ხაზი აბ. როგავისა—ი. ა.).

შეიძლება კიდევ მრავალი მსგავსი ადგილის მოტანა³⁰, მაგრამ მოტანილიც, ვფიქრობთ, საცხებით საქმარისა იმისათვის, რომ წარმოვადგინო ვიქონიით აბ. როგავას შეხედულებაზე.

²⁷ А. А. Рогава, Зачатки капитализма в Грузии и политика Ираклия II, Тбилиси, 1974, стр. 163.

²⁸ აბ. როგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 199 (სქოლო).

²⁹ იქვე, გვ. 204

³⁰ იხ. მაგალითად, გვ. 25, 72, 77—78, 85, 87, 105, 110—111, 138—139, 168, 169, 203, 205.

²⁵ მ. დუმბაძე, თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში, ტბსი, 1966, გვ. 398.

²⁶ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (სინ), ტ. IV, 1973, გვ. 559.

როგორც ხედავთ, აბ. როგავა რადიკალურად უპირისპირდება ყველა იმით, ვინც XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში ვერ ხედავს ახალ მოვლენებს, პროგრესული ხასიათის ძვრებს. საკითხისადმი ასეთი მიდგომა სწორია და სრულ მხარდაჭერას იმსახურებს. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს აშკარა გადაჭარბების ტენდენცია, რომელსაც იჩენს მკვლევარი ჩვენი ქვეყნის განვითარების დონის განსაზღვრისას. ფიქტობთ, გადაჭარბებულია განსახილველი ხანის საქართველოს ფეოდალური საზოგადოების კაპიტალისტური წყობით ფენმძიმედ გამოცხადება. ნაადრევია ლაპარაკი წარმოების ბურჟუაზიული წესის არსებობაზე სახალხო მეურნეობის მთელ რიგ დარგებში³¹, კაპიტალისტური წყობის საბოლოოდ შექმნა-ჩამოყალიბებაზე და ფეოდალური ურთიერთობის მეტად ინტენსიურ რღვევაზე. მხოლოდ ასეთი დასკვნა გამომდინარეობს აბ. როგავას წიგნიდან, რომელსაც, სამწუხაროდ, საბუთიანობა არ ჰყოფნის. ავტორი თავიბი დებულების არგუმენტირებას უპირატესად ზედმეტწერი მოვლენების, საკანონმდებლო ძეგლების მოშველიებით ცდილობს და სრულიად არასაკმარისად მიმართავს ფაქტებს ბაზისის სფეროდან. მკვლევარი, რომელიც უყოყმანოდ წერს კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებაზე XVIII საუკუნის სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში, არაფერს ამბობს ფეოდალური საკუთრების მოშლაზე, ბურჟუაზიული საკუთრების ფორმირებაზე, მსხვილი „პომეშჩიკური“, საბაზრო პროდუქციის მწარმოებელი მეურნეობების წარმოშობაზე, ბატონყმობიდან გლეხთა თავდახსნის პროცესზე, სოფლის მშრომელი მოსახლეობის კლასობრივ დიფერენციაციაზე, დაქირავებულ შრომაზე, მანუფაქტურაზე და ა. შ. მართალია, ზოგ აქ ჩამოთვლილ მოვლენაზე წიგნში არის საუბარი, მაგრამ გაკვრივით, არადამაჯერებლად. ეს ითქმის, მაგალითად, დაქირავებულ შრომაზე, რომლის არსებობის დასამტკიცებლად დასახელებული ფაქტები არ არის საკმარისი. იქ ლაპარაკია, თავისუფალ მუშათა შრომის გამოყენებაზე სამხედრო (არტილერიის) წარმოებაში ერეკლეს დროს³², არხის შენებალობაზე 1790 წელს³³. ეს და მათი მსგავსი მაგალითები, ცხადია, ყურადღებას იმსახურებენ, მაგრამ პრინციპში ცოტას ამბობენ. მართა მათი მოშველიებით გაპირდება ამა თუ იმ საწარმოს კაპიტალის-

³¹ აბ. როგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

³² იქვე, გვ. 96.

³³ იქვე, გვ. 65.

ტური ბუნების ჩვენება, რადგან კაპიტალიზმი, პირველ ყოვლისა, სასაქონლო ურთიერთობაა, პროდუქციის საბაზროდ დამზადებაა, ხოლო ზარბაზნების წარმოება და არხის მშენებლობა კი სულ სხვა დანიშნულებს, ბაზართან საერთოდ დაუკავშირებელი ობიექტებია.

შენიშვნას იმსახურებს აბ. როგავას მეორე დებულება, რომელიც ერეკლე II-ს კაპიტალისტური ურთიერთობის გამარჯვებისათვის თავადლებულ მეზობლად აცხადებს. ქართლ-კახეთის მეფის ყველა ღონისძიება, მიმართული სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობის, მრეწველობის, ქალაქებისა და ქალაქური ცხოვრების განვითარებისაკენ, განხილულია როგორც ფეოდალიზმის საფუძვლების მოშლისა და კაპიტალიზმის დაწერვის შეგნებული, წინასწარდაგეგმილი ცდა. ნათქვამის დასადასტურებლად მოვიტანთ რამდენიმე ადგილი აბ. როგავას მონოგრაფიიდან: «Законами для царевичей в уделах нового типа он (ერეკლე II — о. а.) ставит целью развитие капиталистического производства и буржуазных отношений в сельском хозяйстве, промышленности и торговле»³⁴. «Вместе с тем, царь заботился не только о внедрении капиталистического уклада в хозяйстве крупных помещиков, но и оказывал широкое содействие дворянам, мелким помещикам в деле создания буржуазных форм хозяйственной и культурной жизни. С целью развития зачатков капитализма в хозяйстве и быту грузинских помещиков, царь Ираклий II... всесторонне способствовал ответственному изменению их сознания»³⁵. «Из всего сказанного можно прийти к заключению, что в Грузии второй половины XVIII века, особенно в Картли-Кახети, прогрессивная общественно-политическая «даси», действовавшая под главенством Ираклия II, — в противовес защищавшей систему сатавадо реакционной тавадской «даси»... и родственною ей по духу реакционному церковному кружку Захария Габашвили, — ставила своей целью достигнуть постепенной переделки и перерастания феодального социально-экономического и политического строя в помещичье-капиталистический строй... прусским, а не революционным (американским) путем»³⁶. (ზაზი აბ. როგავასია — о. а.).

³⁴ აბ. როგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

³⁵ იქვე, გვ. 30.

³⁶ აბ. როგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147. შტრ. გვ. 28, 34, 35, 182, 232—233, 234, 237, 241, 242 და სხვ.

ერეკლე II-ის ბევრი ღონისძიება, როგორც ქვემოთაც ენახათ (იხ. თავი I), მართლაც ხელს უწყობდა სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობის, მრეწველობის, ქალაქებისა და ქალაქური ცხოვრების განვითარებას, რაც, თავის მხრივ, ჩვენთვის საინტერესო ხანაში თანდათანობით წყალს უყენებდა გაბატონებულ სოციალ-ეკონომიურ სისტემას და გზას უთავისუფლებდა ახალ ურთიერთობას, მაგრამ ეს იყო ამ ღონისძიებათა ობიექტური, მთავრობის ნებ-სურვილის აგანსრულებად დამოუკიდებელი შედეგი. არც ისაა სწორი, თითქოს ქართული ფეოდალური საზოგადოების მეთაურის ერეკლე II-ის მთავარი საზრუნავი ამ საზოგადოების ბურჟუაზიულ ან, ავტორის ტერმინოლოგიით „პომეში-კურ“-ბურჟუაზიულ წყობილებაში გადაზრდა ყოფილიყო. ასეთი მიზანი მის არც აქვონდა, არც შეეძლო ჰქონოდა და კიდევ რომ ჰქონოდა, საეჭვოა ისეთი წარმატებით ემოქმედა, როგორც ეს ამ. როგავას აქვს წარმოდგენილი. ეს პიროვნების როლის გადაჭარბებული შეფასებაა.

აპ. როგავას წიგნს სხვა სუსტი მხარეებიც გააჩნია, მაგრამ მათზე არ შეეჩერდებით, რადგან უშუალო კავშირი არა აქვთ განსახილველ საკითხთან.

დასასრულ, სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს ის დიდი მონღოლად, პრინციპულობა და საქმისადმი სიყვარული, რომელიც აპ. როგავამ გამოამჟღავნა XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ხასიათის შესწავლა-დადგენის პროცესში. თავი რომ დავანებოთ მრავალგვარ დაბრკოლებას, იგი ერთსულოვან წინააღმდეგობას წააწყდა თავის კოლეგებში, რომლებიც საერთოდ ვერაფერს ხედავდნენ დადებითსა და რაციონალურს მის შეხედულებებში. აპ. როგავა ამას არ შეუშინდა, განაგრძო დაწყებული საქმე და სცადა დამტკიცებინა დებულება ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში კაპიტალისტური წყობის არსებობის შესახებ. და თუმცა მკვლევარმა, როგორც უკვე ვთქვით, ვერ შეძლო დასახული მიზნის აპრობატებით განხორციელება, იმას მაინც მიაღწია, რომ ბევრ სპეციალისტს, მათ შორის ამ სტრუქტურის ავტორსაც, შეეცვალა თავისი აღრინდელი შეხედულება XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალური და სამეურნეო ცხოვრების სრული კონსერვაციის შესახებ.

1966 წელს გამოვიდა დ. გოგოლაძის ნაშრომი „სამთამადლო, სამთო-საქარხნო მრეწველობა საქართველოში და კაპიტალიზმის გე-

ნეზისის ზოგიერთი საკითხი“. ეხება რა კერძოდ ნ. ბერძენიშვილის საქმიანობას ამ მიმართულებით, ავტორი წერს, რომ მან სათანადო კვლევითა და მსჯელობით, სამღებრო დარგში, პირველმა დაადასტურა წარმოების კაპიტალისტური წესის არსებობა³⁷. და რაკი, როგორც კონტექსტიდან ჩანს, დ. გოგოლაძეს ეს მეცნიერის დიდ დამსახურებად მიაჩნია, ცხადია, თვითონაც ამ თვალსაზრისის იზიარებს. წიგნში ისეთი ადგილებიც არის, რომლებშიც მოცემულია ავტორის აზრი არა მარტო წარმოების ამა თუ იმ დარგის შესახებ კონკრეტულად, არამედ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს განვითარების დონისა და ხასიათის შესახებ საერთოდ. აცნობს რა მკითხველ საზოგადოებას ს. კაკაბაძისა და გრ. ნათაძის შეხედულებას აღძრულ საკითხზე, დ. გოგოლაძე წერს: „როგორც ვხედავთ, პროფ. ს. კაკაბაძის და პროფ. გ. ნათაძის უეჭველად სწორად ესმით ის გარემოება, რომ XVIII საუკუნე საქართველოსათვის ეს არის გარდატეხის ხანა, რომ ქვეყნის ეკონომიურ აღმავლობას უნდა გამოეწვია სოციალ-ეკონომიური ძვრები — უნდა დარღვეულიყო ფეოდალური ერთობა — უნდა დაახალი ხანა შემოსულიყო³⁸. ამრიგად, დ. გოგოლაძეს, ს. კაკაბაძესა და გრ. ნათაძესთან ერთად, XVIII საუკუნე ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის რღვევის ხანად მიაჩნია, იგი იზიარებს ამ თვალსაზრისს, ოღონდ უსაყვედურებს დამახლებულ ავტორებს „კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვის საილუსტრაციოდ“ კონკრეტული მასალის მოუტანლობას, მის არასაკმარისობას³⁹.

ჩვენთვის საინტერესო თემაზეა ლაბარაკი ნ. ბერძენიშვილის, ვ. დონდუას, მ. დუმბაძის, გ. მელიქიშვილის, შ. მუსხისასა და პ. რატიანის მიერ დაწერილ „საქართველოს ისტორიის“ დამზმარე სახელმძღვანელოშიც (თბ., 1958 წ.). წიგნის იმ ნაწილში, რომელიც

³⁷ დ. გოგოლაძე, სამთამადლო სამთო-საქარხნო მრეწველობა საქართველოში და კაპიტალიზმის გენეზისის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1966, გვ. 168.

³⁸ დ. გოგოლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 166.

³⁹ იქვე.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ დ. გოგოლაძემ მოგვიანებით ეს შეხედულება შეიცვალა. მან თავის ნაშრომში „საქართველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალური ხანაში (1800—1864 წწ.)“, რომელიც 1970 წელს გამოვიდა, ეჭვის ქვეშ დააყენა ფეოდალური ურთიერთობის რღვევის მაჩვენებელი მოვლენების არსებობა არა მარტო XVIII საუკუნის შორეულ ნახევრის საქართველოში, არამედ XIX საუკუნის რეფორმამდელი ხანის საქართველოშიც კი.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისადმი მიძღვნილი დ. შ. მესხიას ეკუთვნის, მკითხველი ნახავს აღნიშნული პერიოდის ზოგადს, მაგრამ სწორ დახასიათებას. აქ ლაპარაკია თოფ-ზარბაზნების წარმოებაზე, ზარაფხანაზე, სტამბაზე, მინის სარეწზე, სამღებროებზე, სახნის, მარლისა და თოფის წამლის დამზადებაზე და ა. შ.⁴⁰ ჩამოთვლილის უმეტესობა, ავტორის სიტყვით, მეფისა და მისი ოჯახის წევრების კუთვნილებას შეადგენდა იჯარით გაიყვმოდა კერძო პირზე — დიდვაჭრებსა და შეძლებულ ოსტატებზე. ისინი აქ დაქირავებულ შრომას იყენებდნენ⁴¹. ავტორი ხაზს უსვამს არა მარტო სამრეწველო, მანუფაქტურის ღონემდე ასულ საქმიანობას, არამედ წარმატებულ სოფლის მეურნეობაში, სადაც განსახილველ ხანაში შედარებით დიდი მნიშვნელობა მიეცა საბაზრო პროდუქციის წარმოებას და დაქირავებულ შრომის გამოყენებას როგორც სამეფო და საბატონო, ისე გლეხურ მეურნეობაში⁴².

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის დამხმარე სახელმძღვანელოში მოცემული ეს მოკლე დახასიათება არსებითად სწორია და რაიმე სერიოზულ შენიშვნას არ იმსახურებს. მაგრამ, სამწუხაროდ, წიგნში არ ჩანს, თუ რა ცკლილებები გამოიწვია ვაჭრობის, მრეწველობის, ქალაქებისა და ქალაქური ცხოვრების განვითარებამ, მანუფაქტურული წარმოებისა და დაქირავებული შრომის შედარებითა ვაჭრულეობაში ფეოდალურ-ბატონყმურ ეკონომიკასა და სტრუქტურაში.

ამაზე პირდაპირი პასუხი არც დ. შ. მესხიას მონოგრაფიაშია გაცემული, რომელიც გამოვიდა თბილისში 1959 წელს სათაურით «Города и городской строй феодальной Грузии». ამ ფუნდამენტურ გამოკვლევაში, დიდად ფაქტურ მასალაზე დაყრდნობით, განხილულია ქალაქურ ცხოვრებასთან დაკავშირებული მრავალი საკითხი, მათ შორის: მოსახლეობის დინამიკის, ხელოსნური თუ სხვაგვარი წარმოების, ვაჭრობის, ქალაქის კეთილმოწყობის, კლასობრივი ბრძოლის და ა. შ. ყურადღება გამახვილებული XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში წარმომიბილ ქალაქებზე, ამ დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე სავაჭრო გზებზე.

საერთო შთაბეჭდილება, რომელიც წიგნის მკითხველს რჩება ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოს ეკონომიური განვითარების დონეზე, რადიკალურად განსხვავებულია, ვთქვათ, გოგიაშვილისა და ავალიანის თვალსაზრისისაგან. მონოგრაფიის მიხედვით, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ქალაქები თავისი ხასიათით ფეოდალური ქალაქები იყვნენ და ამ წყობილებას ემსახურებოდნენ, მაგრამ, მეორე მხრივ, პირიქით, იქ მომდინარე პროცესები (მანუფაქტურული წარმოების წარმოშობა, ვაჭრობის გაფართოება, თავდასხნილ გლეხთა რიცხვის გამარავლება, ვაჭარ-მოქალაქეთა მემკვიდრეობითი უფლებების გაფართოება, საერთოდ მათი ინტერესების დაცვა ხელისუფლების მიერ და სხვ.) უპირისპირდებოდნენ მას და ხელს უწყობდნენ ახალი ურთიერთობის განვითარებას.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზეა ლაპარაკი 1959 წელს გამოსულ ვასილ ჩანტლაძის წიგნშიც «სულხან-საბა ორბელიანის ეკონომიური შეხედულებები». როგორც ნაშრომის სათაურიდან ჩანს, XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების საკითხების კვლევა ავტორის მიზანს არ შეადგენდა. მაგრამ მან გვერდი მაინც ვერ აუარა ამ საკითხს და ზოგადად, სავანგებოდ დასაბუთების გარეშე (ეს ავტორის არც მოეთხოვებოდა) გამოთქვა თავისი შეხედულებები. ვ. ჩანტლაძის აზრით, საქართველოში ფეოდალიზმის დამწის წინამძღვრები და «თვით დამწის ელემენტები» წარმოიშვა „XVII საუკუნის მიწურულიდან და XVIII საუკუნის დასაწყისიდან, უფრო გამოკვეთილად კი XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან“⁴³. ფეოდალურ-ბატონყმური ფორმაციის დამწის წინამძღვრების შექმნის მიჩვენებლად იგი მიიჩნევს სასაქონლო-ფულადი მეურნეობის განვითარებას, ფულადი რენტის ხვედრითი წონის ზრდას, სოფელსა და ქალაქს შორის შრომის დანაწილების პროცესის გაღრმავებას, მიწების „აღებშიცემობის საგანად გადაქცევას“, საკუთრების წოდებრივი ხასიათის შეცვლას, მანუფაქტურების წარმოშობას⁴⁴ და ა. შ.

როგორც ვხედავთ, ვ. ჩანტლაძის თვალსაზრისი პრინციპულად უპირისპირდება იმათ შეხედულებებს, ვინც XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში ვერ ხედავს პროგ-

⁴⁰ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, ვ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი — საქართველოს ისტორია, თბ., 1958, გვ. 363—364.

⁴¹ იქვე.

⁴² იქვე, გვ. 362.

⁴³ ვ. ჩანტლაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ეკონომიური შეხედულებები, თბილისი, 1959, გვ. 11.

⁴⁴ იქვე, გვ. 11—14.

რძობი ფეოდალური ურთიერთობის რღვევისა და მის წიაღში კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების პროცესი⁴⁷.

80-იანი წლების რთულმა საგარეო პოლიტიკურმა ვითარებამ, რა თქმა უნდა, ნამდვილად შეაფერხა იმდროინდელ საქართველოში მიმდინარე პროგრესული სოციალ-ეკონომიური პროცესები, მაგრამ მთლად ვერ შეაჩერა, ვერ მოსპო და ამიტომ, ვფიქრობთ, არ იქნება სწორი ვთქვათ, რომ ფეოდალური ურთიერთობის რღვევის ნიშნები „მხოლოდ XIX საუკუნის 30—40-იანი წლებიდან გახდა საგრძნობი“.

XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების საკითხებს არაერთი ნაშრომი მიუძღვნა გ. აკოფაშვილმა. მაგრამ ჩვენ შევვებით მხოლოდ საქართველოს ისტორიის ნარკვევების მეოთხე ტომისათვის დაწერილ მეფურთმეფე თავს (ორი-ოდე პარაგრაფის გამოკლებით), რომელიც განხილულია ჩვენთვის საინტერესო პრობლემებში. აქამებს რა თავის დაკვირვებას XVIII საუკუნის 40—80-იან წლებში მიმდინარე ძვრების შესახებ, გ. აკოფაშვილი წერს: „XVIII ს. 40—80-იან წლებში აღმოსავლეთ საქართველოში ადგილი აქვს ეკონომიური ცხოვრების გამოცოცხლებას, ხდება მისი ახალი შინაარსით გამდიდრება. მიმდინარეობს შრომის დანაწილების შემდგომი გაღრმავება, ვითარდება ხელოსნური წარმოება, ფართოვდება საშინაო და საგარეო ვაჭრობა და საქალაქო ცხოვრება, მრეწველობაში ისახება კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ელემენტები. მართალია, ახალი ურთიერთობა ამ დროს ქვეყნის ეკონომიკაზე თვალსაჩინო გავლენას ჯერ კიდევ ვერ ახდენს, ვინაიდან საერთო წარმოებაში შედარებით მცირე ადგილი უკავია, მაგრამ მისი ჩასახვა იმის საწინდარი იყო, რომ ხელსაყრელი ვითარების პირობებში იგი სულ უფრო და უფრო მეტ ადგილს დაიკავებდა ქვეყნის საწარმოო ურთიერთობაში“⁴⁸.

ავტორი ასევე ჩამოთვლის წარმატებებს სოფლის მეურნეობის დარგში. გლუხთა ქონებრივი დიფერენციაციის შემდგომი გაღრმავება, თავისუფალ მწარმოებელთა რიცხვის ზრდა, ფულადი გადასახადების ხვედრითი წონის გადიდება, კლასობრივი ბრძოლის გამწვავება, საბატონო მეურნეობის შემდგომი გაფართოება და ა. შ., იმის მაჩვენებელი იყო, რომ „აღნიშნულ პერიოდში ქართლ-კახეთის

ეკონომიური ცხოვრება შეუჩერებელი აღმავლობის გზით მიდიოდა“⁴⁹.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარების გ. აკოფაშვილის მიერ წარმოდგენილი სურათი ძირითადად სწორია, თუმცა ციტირებული ადგილებიდან არ ჩანს, თუ რას გულისხმობს მკვლევარი კაპიტალისტური ურთიერთობის ელემენტების ქვეშ. იმას, რაც იოლად ჩნდებოდა და უკვალოდ ქრებოდა, თუ, პირიქით, იმას, რაც სიცოცხლეს ინარჩუნებდა და, მიუხედავად მომდევნო ხანის (90-იანი წლების) არახელსაყრელი პირობებისა, არსებობას მაინც განაგრძობდა? ნარკვევის კონტექსტის მიხედვით ავტორი მეორე პასუხის მომხრედ უფრო გამოიყურება, ვიდრე პირველის, თუმცა, შეიძლება, ჩვენს ვარაუდი მცდარი იყოს.

როგორც ამ ისტორიოგრაფიული მიმოხილვიდან ჩანს, მეცნიერებაში აზრთა სხვადასხვაობა XVIII საუკუნის, ან ამ საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების დონის შესახებ. სპეციალისტთა ერთი ნაწილი თითქმის მთლიანად უარყოფს პროგრესული ხასიათის ძვრებსა და პროცესებს განსახილველ პერიოდში, მეორე კი, პირიქით, გადაჭარბებული მასშტაბით წარმოგვიდგენს ამ ძვრებს და ლაპარაკობს ფეოდალური ურთიერთობის ინტენსიურ რღვევაზე. საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ კაპიტალისტურ წყობაზე. ჩვენი აზრით, სრული ჭეშმარიტება არც ერთის მხარეზე და არც მეორის. ვფიქრობთ, მართალი არაა იმის, ვინც კარგად ხედავენ ახალ მოვლენებს XVIII საუკუნის საქართველოს სინამდვილეში, მაგრამ გადაჭარბებულ შეფასებას არ აძლევენ და არ მიიხნევენ მათ მაშინ გაბატონებული წყობილების სწრაფი და გარდაუვალი დაღუპვის მაჩვენებლად.

⁴⁸ სინ, ტ. IV, გვ. 554.

⁴⁷ შ. მესხია, ვ. გუჩუა, საქართველოს ისტორია (VII—X კლასებისათვის), თბ., 1971, გვ. 145.

⁴⁸ სინ, ტ. IV, 1973, წ., გვ. 553.

**XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს
საერთო მდგომარეობის ზოგადი დახასიათება.
ცენტრალური ხელისუფლების სახმადრო და
სოციალურ-ეკონომიური პოლიტიკის ხასიათი**

ის მეტად რთული საგარეო პოლიტიკური ვითარება, რომელ-
შიც მოექცა საქართველო XVIII საუკუნეში, თავისთავად ცხადია,
ბოჭავდა ხალხის შემოქმედებით საქმიანობას, საწარმოო ძალთა გან-
ვითარებას და ხელს უშლიდა ქვეყნის ეკონომიურ პროგრესს. ეს
განსაკუთრებით იქმნის ხსენებული საუკუნის მეორე მეოთხედზე
(1723—1735 და 1735—1747 წლები), როდესაც ქართლსა და კა-
ხეთში ჭერ თურქ-ოსმალები და შემდგომ ირანელები ბატონობდ-
ნენ. აგრესორთა საფინანსო-ეკონომიური პოლიტიკა, რომლის მი-
ზანს ხარკის გადიდებული რაოდენობით აღება შეადგენდა, არ ითვა-
ლისწინებდა ხარკის გადახმულთა რეალურ შესაძლებლობას და
უზომოდ ბევრავდა მათ, ამით კი ართმევდა სტიმულს შრომისაქ-
მიანობისადმი. ამ უხეირო პოლიტიკის წყალობით, მეურნეობის
თითქმის ყველა დარგი წამკებანი გახდა, ხალხმა მათ თავი ანება,
დასახლებულ-ათვისებული ადგილები დატოვა, დიფანტა. გაჩნდა
(განსაკუთრებით ქვემო ქართლში) ბევრი „ნაშოსხლარი“, „ნასო-
ფლარი“, „ნაქალაქარი“.

ისტორიკოსი ჰაპუნა ორბელიანი მოგვითხრობს რა ირანელების
ბატონობაზე, კერძოდ 1741 წელს მათ მიერ განხორციელებულ ქარ-
თლის აღწერასა და მის შედეგებზე, წერს: „მავე ქრონიკისა (ე. ი.
1741 წელს — ი. ა.) მოვიდა მუშეხი (ე. ი. აღწერი—ი. ა.)... აღწე-
რადა ქართლისა ...რაც ძველი ნასოფლარი სადმე იყო ყველგან ზო-
მეს მიწები საბლით, ზრევი დასდევს. ეგრეთვე ამ სახით შენობა
სადმე იყო დიდი ზრევი დასდევს... სოფელსა და ბაღსა შინა რაც ხე
ნახეს თითო შაური დასდევს, კაცს ორი მინალთუნი, ყმაწვილს ასა-
კოვანსა ხუთი აბაზი და შემდგომი ამისა იას წლამდის ხარჯი დას-

წერეს, ყმაწვილზე, პირუტყვზე, ყოველს ზედა განაწესეს, ბოსტანსა,
წისქვილსა, ყოველს ფერს შენობას ანუ ოხერს ადგილს, ასეთი ხარ-
ჯი დასდევს, რომ ყოველს კაცისაგან დიდად შეუძლებელი იყო“¹.
ყოველივე ამის შედეგად, იმავე თანამედროვის სიტყვით, „მრავალი
სული აიყარა, ბევრი ადგილი ...აოხრდა, მრავალი კაცი ევნახსა და
ბაღებსა თავისის ხელით კაფიდის და აოხრებდის“². ამ მოვლენების
ბუნებრივი თანამგზავრი მეურნეობის მოშლა, არსებობის საშუალებ-
ბათა მკვეთრი შემცირება და გაძვირება იყო. ჰაპუნა ორბელიანის
ლოწობით, მაგალითად, ქართლში ირანელთა ბატონობის დროს პუ-
რის ისეთი სინაკლებე ყოფილა, რომ ხალხი თურმე ბალახის კერკას
ახმობდა, ფქვევდა, პურად აცხოზდა და იმას სჭამდა³. უფრო მეტიც,
„თუ პურს სადმე გასასყიდს იშოვიდენ (შშობლები) თავისის ხელით
შვილებს აძლევდენ“⁴.

1747 წელს საქართველომ თავი დააღწია ყიზილბაშობას. დად-
გა შედარებით მყუდრო ცხოვრების ხანა (50—80-იანი და 90-იანი
წლების პარველი ნახევარი). ჩვენ ვამბობთ შედარებით მყუდრო-
ებაზე, რადგან სრული სიმშვიდე ქართველ ხალხს არც ამ წლებში
ჰქონია. ლეკ ფეოდალთა პერმანენტული თავდასხმები იძულებულ-
ხდოდა მას მუდმივად იარაღსხმული ყოფილიყო, რომ ამ გზით დაე-
ცვა საკუთარი თავი, ოჯახი და უძრავ-მოძრავი ქონება. ისტორი-
კოსი ომან ხერხეულიძე, აღწერი ერეკლე II-ის ცხოვრებისა და
მოღვაწეობისა, დაწერილებით ლაპარაკობს იმ დიდი მატერიალური
და სხვაგვარი ზიანის შესახებ, რომელსაც ლეკიანობა აყენებდა
ხოლმე ჩვენს ქვეყანას. ყველაფერი ეს გადმოცემული აქვს ქრონო-
ლოგიური თანმიმდევრების დაცვით, წლიდან წლამდე მომხდარი
შემოსევების აღწერით: „ლექებმა ჯავახეთი მთარბიეს და მრავალი
ქრისტიანი დატყვევეს“⁵ (1760 წ.), „წამოვიდა დალისტრის ჯარი სა-
ქართველოსა საოხრებლად“ (1761 წ.), „შვიდით კახეთს ახმეტას ლე-
ქი ჯარი მივიდა და ამათ მყის თან მიუხნდა მეფე ერეკლე“
(1762 წ.), „მოვიდა სამაჩაბლოში ...ლექის ჯარი“ (1763 წ.), „დახვდა

¹ ჰაპუნა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, საქართველოს ცხოვრება, იხ. ქართლის ცხოვ-
რება, II, პეტერბურგი, 1854, გვ. 345.
² ი ქ ვ ე, შტრ. „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“, ტ. I, თბ.,
1962, გვ. 49, 51, 55, 79, 241, 259; ტ. II, თბ., 1964, გვ. 177, 179.
³ ჰაპუნა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 347.
⁴ ი ქ ვ ე.
⁵ ო მ ა ნ ხ ე რ ხ ე ლ ი ძ ე, ცხოვრება ირაკლი მეორისა, „ქართლის ცხოვ-
რება“, II, 1854, გვ. 490.

მეფე ირაკლი ლეკის ჯარს მრავალ წყაროზედ გაიმარჯვა და მრავალი მოსწყვიტეს“ (1764 წ.), „ლეკის ჯართა გორი დაარბივის და ტყვენი წარასხნეს. დაუხვდა მეფე ირაკლი სამგორის მინდორში... ლეკის ჯარიც სრულად მოსწყვიტეს და ტყვენიცა გაანათვისუფლეს“ (1765 წ.), „დალისტინის ჯარი გარდავიდა იმერეთს, რაჟის სოფლები მპარბიეს, სამასამდის ქრისტიანე ტყვე იშოვეს და წარმოვიდნენ“ (1767 წ.). მის ცნობებს, ლეკიანობასთან დაკავშირებით, ქვეყანაში შექმნილ მეტად მძიმე მდგომარეობის შესახებ, აღსატურებენ გიულდენშტედტი⁸ და იესე ბარათაშვილი⁹. ორივე თანამედროვე ხანვასპით ლაპარაკობს იმ დაძაბულ ვითარებაზე, რომელსაც თურმე ადგილი ჰქონდა XVIII საუკუნის საქართველოში მტრული შემოსევების შედეგად.

პაპუნა ორბელიანი, ავამბს რა თავის მსჯელობას ლეკიანობის შედეგების შესახებ, 1767 წლის თარიღით წერს: „დაიცალა საბარათაშვილო სომხითი, ორბელიანთ მამული ..ზოგი ვავიდა კახეთს, ზოგნი ავიდნენ ზემო-ქართლში და საერისთობებში, არღარა დარჩა შერნა იმ მხარეს... იყო ცემა ლეკთაგან მარადის და ოხრება საქართველოსა შინა“¹⁰.

ასეთი ვითარება, ცხადია, ვერ შეუწყობდა ხელს ქვეყნის დაწინაურების საქმეს. ხალხი, რომელიც პერმანენტულად იყრებოდა და იხიზნებოდა, საწარმოო საქმიანობას თავს არ აკლავდა, რადგან მეურნეობის წარმოების საძირკვედ მნიშვნელოვან დამკვეთთაგან ჰქონდა. ეს განსაკუთრებით ითქმის ყველაზე მეტად დაზარალებულ ქვემო ქართლზე, სადაც კატასტროფულად შემცირდა მოსახლეობის რაოდენობა და გაქრა ინტენსიური (კულტურული) მეურნეობა¹¹.

როგორც ვხედავთ, თვით XVIII საუკუნის 50—80-იან წლებშიც კი, როდესაც ქართლ-კახეთში შედარებით მყუდროება სუფევდა, არ იყო ნორმალური პირობები საწარმოო ძალების განვითარე-

⁸ ო მ ა ნ ბ ე რ ბ ე უ ლ ი ძ ე, ცხოვრება ირაკლი მეორისა, „ქართლის ცხოვრება“, II, 1854, გვ. 490.

⁹ ი ქ ე ე, გვ. 491.

¹⁰ „გ ი უ ლ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს მ ო გ ზ ა უ რ ო ბ ა საქართველოში“, ტ. I, 13, 27, 31, 79; ტ. II, გვ. 137, 138, 143, 145, 151, 155.

¹¹ ი ე ს ე ბ ა რ ა თ ა შ ე ი ლ ი, ცხოვრება-ანდრძი, 1950, გვ. 18, 22, 37, 69.

¹² პაპუნა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, დასახ. ბიზულება, ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 473.

¹³ ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 490—491.

ბისათვის, შრომითი საქმიანობის გამულ-ვაფარებობისათვის, სამეურნეო ცხოვრების დაწინაურებისათვის. და მინც ხალხი გულზე ჩნლებდაკრეფილი არ იქდა, შრომობდა და იბძობდა, დოვლათსაც მწინდა და მტრისაც უმკლავებოდა, ქვეყანასაც იცავდა და საკუთარ თავსაც. ქართველი გლეხი, სოფლის თუ ქალაქის მშრომელი მოსახლეობა, ვეგეტურად იყენებდა მშვიდობიანი ცხოვრების მოკლე მონაკვეთებსაც კი მტრის მიერ მოშლილი მეურნეობის აღსადგენად, საწარმოო საქმიანობის გასაშლელად. ასევე იქცეოდნენ ვაჭარ-მრეწველებიც და მსხვილი მემამულე რაციონალიზატორებიც, რაშიც, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მთავრობის ენერგიული მხარდაჭერა ჰქონდათ.

გიულდენშტედტის მოწმობით, სოფლები ლომისციხე და ვეფხისციხე (კახეთი), აოხრებული, დარბული და გაუქაცრიელებული ლეკ ფეოდალთა მიერ, აღუდგენია ერეკლე II-ს XVIII საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში, უფრო ზუსტად 1762 წელს. შეუტაროვებია ვადარჩენილი მოსახლეობა, დაუმკვიდრებია აღნიშნულ სოფლებში¹², რითაც მათ ცხოვრებაში დაწყებულია ახალი, შედარებით მყუდრო შრომა-საქმიანობის პერიოდი. მშვიდობიანობის წლები დანგრეულ-გაპარტახებულის აღსადგენად, როგორც ჩანს, ყველაზე უკეთ დედოფალ დარეჯანს გამოუყენებია. მოხსენებაში, რომელიც დედოფალმა 1801 წლის აბრისის დამლევის რუსეთის მმართველობას წარუდგინა¹³, ასახელებს არაერთ მის მიერ აღდგენილსა და მოწყობილ სოფელს. კუჭატანი, სანავარდო, ველისციხე, კუკა, ქოლაგირი — აი იმ ადგილებს არასრული სია, რომელთა ნაწილი დედოფალს საერთოდ თავიდან აღუშენებია¹⁴. ნაწილი კი უფრო კეთილმოაწყვია და მოსახლეობით გაუმდიდრებია¹⁵. შრომისა და გარ-

¹² გ ი უ ლ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს მ ო გ ზ ა უ რ ო ბ ა... ტ. I, გვ. 31.

¹³ ი ქ ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი (სს), ტ. III, გვ. 295—300, საბ. 311.

¹⁴ ასეთების რიცხვს ეყუთენის, მაგალითად, სოფ. კუჭატანი, რომლის შესახებ დედოფალი თავის მოხსენებაში წერს: „კუჭატანი... გახარებულ იყო, ოცდახუთი წელიწადი იქნება, რომ მე ამოშენებია, კაცნი მომკრეფთა და დამისახლებია“ (სს, III, გვ. 295). იგივეა ნათქვამი სანავარდოს შესახებ. „სანავარდოც, — მოასხენებდა დედოფალი მეფის მთავრობას, — გახარებულ იყო. მეთექვსმეტე წელიწადია მე ავაშენე, ტყე იყო, გვიავაგვინე, კაცები აქა-იქ მოკრეფე. დავსახულ“ (ი ქ ე).

¹⁵ ასეთი იყო, მაგალითად, კუკა. დარეჯანი წერს: „წინწყარო სოფელი ხარაბა (იყო), ამის ხალხი აქა-იქ დაფანტულნი მიმოკრეფთა და კუკიას დამისახლებია“ (ი ქ ე, გვ. 299).

ჯან შეჩვეული ხალხი თავის საცხოვრებელ ადგილებსა და საწარმოო საქმიანობას დიდი კატასტროფების შემდეგაც უბრუნდებოდა, თუ კი მას მომავალში მშვიდობიანი ცხოვრების მოწყობის სულ მცირე იმედი მაინც ჰქონდა. ნათქვამის საილუსტრაციოდ საქმარისა და ვასახელით თბილისის შეღარებით სწრაფი აღდგენა 1795 წლის დარბევის შემდეგ, „მეც ეს მიხარია, — წერდა ბატონიშვილი ალექსანდრე დარეჯან დედოფალს 1797 წელს, — რომ რა ქალაქს ვიახელ, არც კაცი იყო და არც ბილი სდიოდა, ღვითთ და თქვენის ბედნიერებით, (ის) თანდათანობით ივსება, მუდამ დღე მილი მიღზე უზეს და ხიზანი შემოღის“¹⁶.

მსგავსი მაგალითების მოტანა, ცხადია, კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ მოტანილიც, ვფიქრობთ, საქმარისა იმის ნათელსაყოფად, თუ როგორ ნაყოფიერად იყენებდა მშრომელი კაცი ხშირ საომარ მოქმედებაში თვით მცირე შესვენებასაც კი თავისი მოშლილი სამეურნეო ცხოვრების აღსადგენად, მის ხელახლა მოსაწყობად და წინასწაწვევად. სწორედ ეს, უშუალო მწარმოებლის დაუცხრომელი ენერჯია და სიყვარული შრომისადმი, იყო ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იმისა, რომ განსახილველ ხანის რთულმა და მიმე საგარეო ვითარებამ, დროის გარკვეულ მონაკვეთებში კი უტყოვლ დამპყრობთა ბატონობამ და მათ მიერ დამყარებულმა რეჟიმმა, მაინც ვერ შესძლეს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების სრული დამუხრუჭება. აღნიშნულმა ვარაუდებამ, რა თქმა უნდა, ძალიან შეაფერხა საქართველოს წინსვლა, მაგრამ პროცესი მთლიანად მან მაინც ვერ შეაჩერა. ამ საქმეში, გარდა ხალხისა, ჩანს, დიდი დამსახურება მიუძღვის მთავრობას, ცენტრალურ ხელისუფლებას, თეიმურაზ II-სა და განსაკუთრებით ერეკლე II-ს. მათ მიერ გატარებული სამხედრო, სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ღონისძიებები მიზნად ისახავდნენ ძლიერი ფეოდალურ-ბატონყმური საქართველოს შექმნას, მაგრამ მათი ობიექტური შედეგები უფრო შორს მიდიოდა, სცილდებოდა აღნიშნული მიზანდასახულობის ფარგლებს და ხელს უწყობდა ისეთი მოვლენების განვითარებას, რომლებიც, საბოლოო ჯამში, უპირისპირდებოდნენ არსებული წყობილების საფუძვლებს.

¹⁶ სს, ტ. III, გვ. 226—227, საბ. 240.

* * *

ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის გაძლიერება და მისი ეკონომიური დაწინაურება ერთიმეორესთან მჭიდროდ დაკავშირებული მოვლენები იყო. მშვიდობიანობას მოკლებული ხალხი მეურნეობას ნორმალურად ვერ გაშლიდა, ხოლო მეურნეობაშიშლილი ხალხი მტერს ვერ გაუმკლავდებოდა. ყოველივე ეს ძალიან კარგად ესმოდა ერეკლე II-ს, იცოდა, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მშვიდობას ქვეყნის ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული პროგრესის საქმეში და შეეცადა კიდევ მიეღწია მიზნისათვის.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს საერთო კეთილდღეობას დიდ ზიანს აყენებდა ლეკ ფეოდალთა რაზმების განუწყვეტელი თარეში. ამ მეტად არასასიამოვნო და მიმე შედეგების მქონე მოვლენის წინააღმდეგ იყო მიმართული ერეკლე II-ის მიერ მორიგე ყარაულების გამოყოფის წესის შემოღება. ამ წესის თანახმად, დასაცავი ტერიტორიის მტრის შემოსევისაგან დაცვა პირველ კაცს — თავის ევალებოდა. მას მორეგულირებდათ გამოჰყავდა საყარულოდ თავისი ხელქვეითი აზნაურები და გლეხები. ქვეყნის დაცვის ეს სისტემა, მიუხედავად ზოგი დადებითი მხარეებისა, მაინც არ იყო საიმედო და ვერ პასუხობდა იმ მთავარ ამოცანას, რომელიც დაქირებული ჰქონდა. ყრლაფერი იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ როგორი ურთიერთობა არსებობდა თავადსა და მეფეს შორის, იყო თუ არა პირველი მეორის ერთგულები და მის დავალებათა შემსრულებელი. რაკი ასეთი ერთგული თავადი ერთობ იშვიათად ან საერთოდ არ იყო, ცხადია, მორიგე ყარაულის გამოყენების ერეკლეს მიერ შემოღებული სისტემა არასაიმედო აღმოჩნდა და ქვეყნის მტრისგან დაცვაც ვერ შესძლო¹⁷. უშიშროების უზრუნველყოფის კეთილმოზილსავე საქმეს ესახებოდა ერეკლეს მეორე ღონისძიება — ციხე-სიმაგრეების აშენება. იმან ხერხეულიძის მოწმობით, მას ქართლ-კახეთში 160-მდე ციხე-გალავანი აუშენებია¹⁸. სწორედ ამან შეაძლებინა მეფეს ლეკ

¹⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 434.

¹⁸ იმან ხე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, დასახ. თხზულება, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, 1854, გვ. 499.

იოანე ხელაშვილიც წერს, რომ ერეკლე მეფემ „მრავალი სოფლები აღაშენა, და ეკლესიანი, და ზღუდენი და უფროსა მქისისა მოსდვა ზღუდე ღიდა“ (იხ. მისი „რონინი“, თბ., 1959, გვ. 94—95. რედატორ-გამომცემელი ს. კაკაბაძე).

თა არაერთი ძლიერი შემოსევის მოგვრება. მაგრამ თავდაცვის არც ეს საშუალება იყო უნაკლო და ლეკიანობის მომსაზობი, რადგანაც მწარმოებელი საზოგადოება, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ნ. ბერძენიშვილი, „დიდი ხნით ციხე-გალავანში ვერ ჩაიკეტებოდა“¹⁹.

მიათხრობა, ქვეყნის უშიშროების უზარუნველყოფის მიზნით, მეზობელ ხალხთა რაზმების („როქის ჯარის“) დაქირავებასაც ფიქრობდა, მაგრამ ის დიდ ხარჯებთან აღმოჩნდა დაკავშირებული და მისი დაფინანსება შეუძლებელი შეიქნა²⁰. რეალური არც ადგილობრივი ჯარის დაქირავება („ნოქარი“) აღმოჩნდა, რადგან ისიც ძვირი ჯდებოდა, ხოლო ხაზინას დიდი თანხის გაღება არ შეეძლო²¹. სახელმწიფო მხოლოდ მცირერიცხოვანი რაზმის შენახვის ხარჯებს თუ აიღებდა თავზე, მაგრამ ეს საქმეს არ შეუძლოდა, რადგან ლეკიანობის მოსაპოვებ რთული პრობლემა იყო და „ძალებს სრულ მობილიზაციას მოითხოვდა“²².

ქვეყნის სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობის გაძლიერების ყველაზე უკეთესი საშუალება იყო ეგრეთ წოდებული მორივე ჯარის სისტემის შემოღება ქართლ-კახეთში 1774 წელს. დამტკიცებული დებულების თანახმად²³, მორივე ჯარში გადიოდა ფიზიკურად ჯანსაღი ყველა მამაკაცი ერთი თვის ვადით, რომლის შემდეგ მათ ხსენები სცვლიდნენ. სამხედრო ვალდებული თავისუფლდებოდა სახელმწიფოსა და სურსათის გადასახადისაგან, სამაგიეროდ საკუთარ სარჯზე უნდა შეიარაღებულიყო და მომზადებულიყო. მატრიალურად ხელმოკლე გლეხებს თავიანთი ბატონები ამარაგებდნენ, ბატონებზე ავებდნენ პასუხს გლეხის გამოუტყდებლობაზე, ჯარის ნაწილების მეთაურებს მეფე ნიშნავდა. როგორც ამ მოკლე დასასიათებიდან ჩანს, მორივე ჯარის რეგულარობი ჯარის პროტოტიპი იყო და განსხვავდებოდა ფეოდალთა უფროსი მთქმელი ფეოდალური რაზმისაგან. მორივე ჯარის შემოღებამ მალე გამოიღო თავისი დადებითი შედეგები. შეწყდა ლეკების თარეში, დამკვიდრდა მშვიდობიანი, ნორმალური ცხოვრება, მიტოვებულ სასლა-ჯარს დაუბრუნდა დაზიანებული მოსახლეობა, მშრომელ კაცს საშუალება

მიეცა საფრთხის გარეშე ემუშავა გელზე და ა. შ.²⁴ მაგრამ თავადებს არ აწყობდათ მორივე ჯარის სისტემა და ყველაფერი გააკეთეს მის გასაუქმებლად. მართალია, ოფიციალურად ის არასოდეს ვაუქმებულა, მაგრამ დროთა განმავლობაში, თავადური რეაქციის წყალობით, მან თანდათანობით დაკარგა ადრინდელი ძალა და მნიშვნელობა²⁵. ამ ფრიად სასარგებლო საქმეს დიდი ზიანი მიაყენა მისი ფაქტობრივი მეთაურისა და ენერგული ხელმძღვანელის ბატონიშვილ ლევანის მოულოდნელმა სიკვდილმა 1781 წელს²⁶.

აგრესიის მძიმე შედეგების ლიკვიდაციას ცენტრალური ხელისუფლება, თეიმურაზ II და ერეკლე II, კლასობრივი თვალსაზრისით გამართლებული გრანიტული სოციალური პოლიტიკის გატარებამაც ცდილობდნენ. მაშამ და შვილმა (განსაკუთრებით კი უკანასკნელმა) ყურადღება გლეხთა საკითხზე გამახვილეს, რადგან შესანიშნავად იცოდნენ, რომ ძირითადი მწარმოებელი კლასის შრომა-ცხოვრების მეტ-ნაკლებად ნორმალურ პირობებში ჩაყენების გარეშე შეუძლებელი იყო სახელმწიფოს ეკონომიური საფუძვლების განმტკიცება, მისი ფინანსური მდგომარეობის გაუმჯობესება. საჭირო იყო გლეხს შრომის სტიმული ჰქონოდა. ამის მიღწევა კი მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლებოდა, თუ მშრომელი კაცი დაცული იქნებოდა ძალადობისაგან, თავისი დიდგვარ-ნამავარის, უძრავი თუ მოძრავი ქონების სხვათა მიერ მიტაცებისაგან. ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა ვითარებაში ეს ძნელი საქმე იყო, მაგრამ ერეკლე სიმეუღლეს არ შეუშინდა. გაბედულად შეება მას და მის დასაძლევად რიგი მნიშვნელოვანი ღონისძიება გაატარა.

გლეხის სამეურნეო საქმიანობას სერიოზულად აბრკოლებდა ეგრეთ წოდებული ბეითალმანობა. იგი „მოწის ფეოდალური მფლობელობის პირობებში შემუშავებული ძველი წესი იყო და იმ პრინციპს ემყარებოდა, რომ მამული პატრონისაა, ხოლო ყმა მამულის „მკურავია“ და პატრონს ამ მამულით „ემსახურება“²⁷. ბეითალმანო-

¹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 435.
²⁰ იქვე, 398.
²¹ იქვე.
²² იქვე.
²³ სს. ტ. I, გვ. 177-187.

²⁴ ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბილისი, 1946 წ. გვ. 397-398.
²⁵ იქვე, 398.
²⁶ იქვე.
²⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 402-403.

ბის წესის თანახმად²⁸, უმეკვიდრეოდ გარდაცვლილი გლეხის უძრავ-მომრავი ქონება მისი ბატონის განკარგულებაში გადადიოდა. კანონი, რომელიც მემკვიდრის ქვეშ მხოლოდ ვაიშვილს გულისხმობდა, არც გარდაცვლილის ქვრივს და არც მის ქალიშვილს არავფერს უტოვებდა. ასე რომ, გლეხს, რომელსაც ვაიშ არ ჰყავდა, „ყოველ წაშს თვალწინ ედგა მისი ნაჭირნახულებების მიტაცებისა და მისი ოჯახის განადგურების საშინელი სურათი“²⁹. ეს, ცხადია, უკარგავდა ინტენსიური მეურნეობის მოწყობის სტიმულს. ერთი სიტყვით, ბეთაღმანობის წესი აფერხებდა გლეხური მეურნეობის განვითარებას და განვილი ეტაპისკენ ექაჩებოდა მას.

ამ წესის უარყოფით შედეგებს კარგად ხედავდნენ არა მარტო უშუალო მწარმოებელი, არამედ თვით ფეოდალური კლასის ჯანსაღი მთავრობენე ნაწილიც. ბეთაღმანობა ყველაზე ადრე ალავერდელმა ეპისკოპოსმა ნიკოლოზმა მოსპო. მან, 1749 წელს დამტკიცებული სიგელით, თავის სამფლობელოში აკანონა უმეკვიდრეოდ გარდაცვლილ ყმათა მამულების ხსენებული წესის მიხედვით გადაცემა. ალავერდელმა უძეო გლეხის ქონების კანონიერ მემკვიდრედ მისი ქვრივი და ქალიშვილი გამოაცხადა. „რომელსა ჩვენს საყმომოში კაცი მოკუდეს, — ნათქვამია განსახილველ დოკუმენტში, — ჩვენი ყმა და ქვრივი დარჩეს, და ვაი არ დაუშოს, და იმ ქვრივს იმ მამულზე დგომა უნდოდეს, ვინც იმას ვენახს, ავარაკი მიწა და საქონელი წაართოს, შეჩვენებულც არს“³⁰. და კიდევ: „ჩვენს მამულში, სადაც კაცი მოკუდეს და დედაკაციც, და მათ ერთი გინა ორი ქალი დარჩეს, თავისი მამული ნუ მოეშლება; ნურც თავის მამის და დედის საქონელი გამოერთმევა; იმ მამულმა და საქონელმა გაზარდოს, შეინახოს და დააქორწინოს“³¹.

მალე, ალავერდელის შემდეგ, ბეთაღმანობის წესი ერეკლე მეორემაც შეცვალა თავის სახასო მამულეებში, კახეთში. მეფის მიერ დამტკიცებულ განჩინებაში აღიარებულია გლეხის ქვრივისა და ქა-

²⁸ ქართლში XVII საუკუნის შუა წლებიდან საყოველთაოდ შემოსული, ხოლო XVIII საუკუნის დასაწყისს საბოლოოდ დაკანონებული ბეთაღმანობის წესი თანდათანობით კახეთშიც ვრცელდება (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 403).

²⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 403.

³⁰ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები (ქსმ), ტ. III, გვ. 811.

³¹ ი. ბეკვი, გვ. 811—812.

ლიშვილებს უფლება გარდაცვლილი ქმრისა და მამის ნაჭირნახულებებზე³².

მართალია, არც ალავერდელი ეპისკოპოსისა და არც ერეკლეს განწესებებს არ ჰქონდა მთელი ქვეყნის მასშტაბით მომქმედი კანონის ძალა და ხასიათი—ხსენებული წესები სავალდებულო იყო მხოლოდ მათ (მეფე-ეპისკოპოსის) საყმო სამფლობელოებში, მაგრამ კახეთის სხვა ფეოდალებშიც ძველებული ხდებოდნენ ანგარიში გაეწიათ მომხდარი ცვლილებებისათვის, მიუხედავად ზემოთ დსახებულ ბული ორი უდიდესი სასულიერო და საერო ფეოდალისათვის და თვითონაც იგივე გაეკეთებინათ.

მწარმოებელი კლასის ეკონომიური მდგომარეობის ერთ-ერთი განსაზღვრელი სახელმწიფო თუ საბატონო ვადსახადების რაოდენობა იყო. განსახილველი ხანის საქართველოში კი სავალდებულო დასახადი, როგორც ეს მასალებიდან ჩანს, ხშირად იზრდებოდა, რაც შრომის ხალხს უკარგავდა გლეხს, აბრკოლებდა ქვეყნის ეკონომიურ პროგრესს და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ამწვავებდა კლასობრივ ბრძოლას. ერეკლე მეორემ ყურადღება მიაქცია ამ საკითხს და სცადა მისი მოგვარება, პირველ რიგში, კახეთის სამეფო და საედიოფლო მამულეებში. მან მოიძია ძველი საავადსახადო წიგნები, შეადარა თავისებრივად დავთრებს და სადაც გადასახადი გადადებული ნახა — შეამკირა, ადრინდელი ნორმები აღადგინა³³.

XVIII საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს ერეკლემ კიდევ ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი კანონი გაატარა — კატეგორიულად აკრძა-

³² ქსმ, II, გვ. 412—413; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 403.

ქალიშვილის მემკვიდრეობით უფლებებზე, მაგალითად, განჩინებაში ნათქვამია: „თუ ქალი დარჩეს, მამულიც იმისია და საქონელიც, თუ სხვაგან არ გათხოვდა. და თუ სხვაგან გათხოვდა, საქონელი იმისია და მამულიც ბატონისა არის“ (ქსმ, II, გვ. 413).

³³ ჩვენს — ნათქვამია ერეკლეს ამ განჩინებაში, — რაც ძველადან დავთრები ან წიგნები იყო კახეთისა, ყველა გავსინჯეთ, რაც ჩვენი სამეფო, სახასო, ან საედიოფლო სოფლებში იყო, და ანელებსა, ასე გავაჩინეთ და გავაჩინეთ, რომ რაც ზოგისა მოსაკლებელი იყო, მოუქელით, და ზოგი, როგორც ქველთაგან ყოფილიყო, აგრევე გაავარგეთ“ (ქსმ, II, გვ. 410; სს, III, სბ. 160.). საბუთის ზუსტი თარიღი არ უზის, თარიღდება 1744—1762 წლებით, რადგანც მასში ერეკლე მხოლოდ კახეთის მეფედ ჩანს და არა მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს.

ლა გლეხის უმიწოდ გაყიდვა³⁴, რაც, ნ. ბერძენიშვილის სამართლიან-ნი შენიშვნით, არსებითად ძველი, XIV საუკუნის მომდევნო ხანაში მებატონეთა მიერ დარღვეული კანონის აღდგენა იყო. ამიერიდან არა მარტო გლეხი კარგავდა თავისი ნება-სურვილით ბატონის მიწის დატოვების უფლებას. არამედ ამ უკანასკნელსაც ეკრძა-ბოდა მისი იქიდან აყრა-გაყვება. ამ გარანტიას მოკლებული გლეხი მიწაზე დასძულ მონას უფრო ემსგავსებოდა, ვიდრე ნახევარდა თავისუფალ მწარმოებელს და ამიტომ, ცხადია, მეტად უმნიშვნელო იყო მისი სამეურნეო საქმიანობის ეფექტურობა. ერეკლეს მიერ გატარებული ღონისძიება კი სწორედ ამ უარყოფითი შედეგების თავიდან აცილებას, ქართული ბატონყმური ურთიერთობის ნორმალიზაციას, მისი ჩიხიდან გამოყვანას ისახავდა მიზნად³⁵.

ზემოთ განხილულ კანონთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ერეკლეს ღონისძიება, რომლის მიხედვით აიკრძალა გლეხის ოჯახის წევრების ცალ-ცალკე გაყიდვა. ამიერიდან ბატონი მოვიდა იყო ყმა, თუ კი მისი გაყიდვა-გასახივება აუცილებელი და გარდაუვალი იყო, მთელ ოჯახთან ერთად გაეყიდა და არ დაეშვა მათი ერთმეორისაგან გათიშვა. ეს კანონი, ნ. ბერძენიშვილის სიტყვით რომ ვთქვათ, „ზემოთ კანონს (მხედველობაშია კანონი გლეხის უმიწოდ გაყიდვის აკრძალვის შესახებ — ი. ა.) აქვება და ორივე ერთად გლეხის ოჯახის აღდგენას, მონადჭედილი მიწის მეშის კვლავ გლეხად გადაქცევის გულისხმობდა“³⁶.

³⁴ ამ კანონის შესახებ თვით ერეკლე წერდა (1787 წ.): „ჩვენ კარგა ხანია ხელ-აგვილია, რომ უამჟულო კაცო აღარავინ გვახსოვდინოთ“ (ს ს ე ი ა, გ. 1450, დგ. 5, ხაზ. 92. მომავალ საქ-ს ისტორიის ნარკვევების (სიწ) მიხედვით, IV, გვ. 526).

³⁵ ერეკლეს ამ კანონის არსისა და მნიშვნელობის შესახებ საერთოდ, იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 405; ს. კ. აბაბაძე, Крестьянский вопрос..., გვ. 180.

³⁶ ეფუძრება, ინტერესიკოლებული არ იქნება ამის აღნიშვნა, რომ XVIII ს. უკუნის მეორე ნახევრის მოწინავე რუსი მოაზროვნეები მოითხოვდნენ გლეხის ოჯახის წევრების ცალ-ცალკე გაყიდვის აკრძალვას და თვლიდნენ მას სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ეკონომიური და უფლებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ღონისძიებად. მაგალითისათვის შეიძლება აღუქსი იაკობის ძე პოლენიევი (1738—1816), ცნობილი რუსი განმანათლებელი დავასახელით, რომელიც ამ-ქვამდ ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე წერდა: „თუ ვინმე გადაწყვეტს ყმის გაყიდვას, გაყიდოს, მაგრამ არა ცალ-ცალკე, არამედ მიწასთან და ოჯახის წევრებთან ერთად—მშობლები არ უნდა დააშრონ ბავშვებს, ძეებთან — ლეხს, მოყვრები — მოყვრებს. მათ ცალ-ცალკე გაყიდვას, სხვის რომ თავი გაანებათო, შედეგად მოსდევს ხალხის გა-გადაყვება და მიწათმოქმედების მკეთრი დაქცევა“ (Избранные произведения

როელი საგარეო მდგომარეობა, აგრესორთა ხშირი თავდასხმე-ბი და ფეოდალურ-ბატონყმური ექსპლოატაციის გაძლიერება განა-პირობებდნენ სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით ისეთი არასასი-მოვნო და საშიში მოვლენის გავრცელებას, როგორც იყო აღგი-ლობრივი მოსახლეობის უტოფთში გადახვეწა. მწარმოებელი კლა-სის რაოდენობის შემცირება საქართველოს ტერიტორიაზე საფრთ-ხეს უქმნიდა ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებას, მის სამხედრო-პო-ლიტიკურ პოტენციალს და საერთოდ ფრიად არასახარბილო პერს-პექტივას ისახავდა. ამიტომ, ცხადია, გაქცეული ხალხის უკან დაბ-რუნებას და ამ გზით მოსახლეობის რიცხვის აზურად-გაღიდვას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ასეთ მნიშვნელობას ანიჭებდა მას, კერძოდ, ერეკლე II, რომელმაც სათანადო კანონე-ბიცი კი გამოსცა ამ მიმართულებით. საქართველო დავასახელოთ 1765 წლის დებულება ტყვეობიდან საკუთარი სახსრებით სამშობ-ლოში დაბრუნებულ ყმათა თავისუფლების შესახებ და კანონი უტხო ქვეყნიდან მოყვანილი კაცის მომყვანის საკუთრებად აღიარების შესახებ³⁷ (XVIII ს. მეორე ნახევარი). პირველ მთავრებზე ჩვენ უკვე გვეჩვენა ლაპარაკი და ამიტომ აქ სიტყვას არ გვაუბრძე-ლებთ³⁸; რაც შეეხება მეორეს, მის შესახებ ბატონიშვილი დავითი თავის „მოზრენიეში“ წერს: «Помещикам не возбраняется приобретать людей за границу и селить на своих землях. Люди остаются за тем, кто склонит их поселиться в Грузию, на общем о переселенцах положении. Строго запрещается переманивать и склонять их на свою сторону»³⁹.

მოსახლეობის გამრავლების საქმეს ემსახურებოდა ერეკლეს კანონიცი საქართველოში ჩამოსულ უტხო ქვეყნეზრომობის პირთა შე-

русских мыслителей второй половины XVIII века», т. II, 1952, გვ. 15; ი. ანთელავა, რუსეთის საზოგადოებრივი აზრის განვითარების ისტორია, თბ., 1971, გვ. 6—7).

³⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 407.

³⁸ დაწერილებით ამაზე იხ. ი. ანთელავა, ერეკლე II-ს 1765 წლის კანონი ტყვეყოფილთა უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ, იხ. ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საბუთიულო კრებული, თბ., 1976.

³⁹ ბატონიშვილი ანთელავა, ობიერენი Грузию по части прав и законодательства, (ტექსტი შესავალი წერლით გამოსცა აბ. როგავამ), თბ., 1959, გვ. 267, მიზ. 874; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 407.

სახებ, რომლის შინაარსი გადმოცემულია ბატონიშვილ დავითის „როზნარნიეს“ რამდენიმე მუხლში. ხსენებული კანონი ნებას აძლევდა ადგილობრივ მებატონეებს უტკონეოდ ჩამოსული გლეხები მიეღოთ თავიანთ ხელქვეითებაში⁴⁰ და მიეცათ მათთვის მიწა, ზაღი და საერთოდ ყველაფერი ის, რაც აუცილებელი იყო მეურნეობის მოსაწყობად და გასამართავად⁴¹. ახლად ჩამოსულს უფლება ჰქონდა ხუთი წლის განმავლობაში დაეტოვებინა მისი ბატონი, შექმნილი ქონება და გადასულიყო მეორესთან ან საერთოდ თავის ქვეყანაში დაბრუნებულიყო. აღნიშნული ვადის გასვლის შემდეგ კი იგი კარგავდა ამ უფლებებს და სამუდამოდ მემამულის განკარგულებაში რჩებოდა⁴². ის უტხოელი კი, რომელიც საქართველოში ჩამოსვლისას მეურნეობის გასამართავად არ მიიღებდა არც მიწას და არც სხვა სავარგულებს, გაორკეცებული ვადით, ე. ი. 10 წლით, რჩებოდა არაყმურ, თავისუფალ მდგომარეობაში⁴³.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანადაა მიითვებელი⁴⁴, რომ XVI — XVIII საუკუნეების საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკურსა და ეკონომიურ მდგომარეობას ცოცხალი ადამიანებით ვაჭრობამ უფრო მეტი და საგრძობი ზიანი მიაყენა, ვიდრე გარეშე მტრების შემოსევებმა. ეს ანტიხალხური მოვლენა, რომელიც განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში გავრცელდა, გადაგვარებით ემუქრებოდა ქართველ ხალხს, ღიღ საფრთხეს უშნალებდა მის ფიზიკურ არსებობას. მთელი ხალხი, მისი მოწინავე ადამიანები თავიდანვე აღდგნენ აღნიშნული სიმანჩინისა და მისი ცხოვრებაში გამტარებული თავადაზნაურობის გადაგვარებული ნაწილის წინააღმდეგ. XVI საუკუნეში დაწყებული ბრძოლა მომდევნო საუკუნეებშიც გაგრძელდა. საჭაო სიმძაფრით მიმდინარეობდა იგი XVIII საუკუნეშიც. მას სათავეში ედგა ცენტრალური საერო და სასულიერო ხელისუფლება. რომლებიც ენერგიულად უტევდნენ ტყვეებით მოვაჭრე ფეოდალებს და აიძულებდნენ ხელი აეღოთ ამ სამარ-

ცხენო კომერციაზე. მაგალითად, ასეთი იძულების შედეგად იმერელმა ბურჯანაძეებმა პირობა მისცეს აფხაზეთის კათალიკოს გრიგოლს ამიერიდან არ გარეუღიყვნენ ტყვის ყიდვა-გაყიდვასა და მობარულო კაცის გადაძალადებაში⁴⁵. მოგვიანებით, სახელდობრ 1747 წელს, ავალიშვილების მიერ კათალიკოს ანტონ I-სადმი მიცემულ პირობის წიგნში ნათქვამია: „ჩვენს ოჯახში, მამულსა და ადგილში მრავალი უკეთურობა და სიბოროტე იყო: ტყვის სყიდვა, კაცის კლა, მრუშობა, კაცთა ცარცვა და მრავალი (სხვა)... აწე მოზრძანდით ჩვენს ოჯახში... გვასწავით, გვიბძანეთ და დაგვწყსევით. ჩვენც ეს პირობა მოვახსენეთ და აღთქმა დავედით... რომ დღეს ამას იქით არ გავედოთ ტყვის სყიდვაში, არც კაცის კლასა და რაც ჩვენში... აქამოდვე უკეთურობა და სიბოროტე ჩვეულუბა იყო, ხელიც ავიღოთ... თუ ჩვენს საბატონოში, ყმასა და მამულში ტყვე გაყიდოს ვინმე(მ), თუ შევიძლოთ დაიჭიროთ, ის ტყვეა და ტყვის გამყიდველიც ორივე თქვენ მოვართვათ და თუ ვერ მოვერიგეთ, ისიც თქვენ მოვახსენოთ“⁴⁶.

იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის შეუნელებელმა და უკომპრომისო ბრძოლამ ამ სოციალური უკუღმართობის წინააღმდეგ დასავლეთ საქართველოს მთავრები და ფეოდალური კლასის სხვა წარმომადგენლები აიძულა უარი ეთქვათ ცოცხალი ადამიანებით ვაჭრობაზე. მათ 1759 წელს „მტკიცე“ პირობა მისცეს მეფეს, რომ აღიდან ხსენებული დოკუმენტის ვაჭორებისა, მათს სამფლობელოებში არ გაიყიდებოდა არც ერთი ტყვე⁴⁷. ოსმალეთის მთავრობამ, რომლის სავაჭრო ინტერესებაც დიდ ზიანს აყენებდა აღნიშნული დადგენილება, კატეგორიულად მოსთხოვა სოლომონ I-ს გაეთქმებინა იგი, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწია — მეფე ბოლომდე ერთგული დარჩა მიღებული გააღწევეტილებისა⁴⁸.

დავით ბატონიშვილის მოწმობით, ქართლ-კახეთის სამეფოში, მისი არსებობის ბოლო ხანებში, მონეებით მოვაჭრე ადამიანების წინააღმდეგ შემდეგი წესი ყოფილა დადგენილი: ტყვის გამყიდველს, დანაშაულის დადასტურების შემთხვევაში, ევალებოდა მისი უკან

⁴⁰ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი დ ა ვ ი თ, *Обозрение Грузии по части прав и законоположения*, (ტექსტი შესავალი წერილით გამოცემა, როგვამ), თბ., 1959, გვ. 267, მუხ. 874; ნ. ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VI, გვ. 273.

⁴¹ ი ქ ვ ე, მუხ. 274.

⁴² ი ქ ვ ე, მუხ. 275.

⁴³ ი ქ ვ ე, მუხ. 276.

⁴⁴ ნ. ბერძენიშვილი, *ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია*, 1946, წ., გვ. 355.

⁴⁵ სს. ტ. I, 1920, გვ. 47, საბ. 19. საბუთი შედგენილია არა უადრეს 1707 და არა უგვიანეს 1710 წლისა.

⁴⁶ ნ. ბერძენიშვილი, *დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან* (დსსი), I, 1940, გვ. 333, საბ. 470.

⁴⁷ АКАК, I, გვ. 56—57.

⁴⁸ И. Г. Анталава, *Очерки по истории Абхазии XVII—XVIII вв.*, Сухуми, 1951, 74—76.

განოთა შეიციერებისაჲენ, სამშობლოს დამცველ მემკვიდრე გლეხთა, შეკლებულ გამომღებ მიწის მუშათა გამარავლებისაჲენ, ბატონ-ყმობის გაჯანსაღებისაჲენ, მისთვის განვითარებისა და ნაყოფიერების უნარის დაბრუნებისაჲენ, საქართველოს ხსნისაჲენ⁵⁶. ყოველივე ეს კი, ერეკლეს ნებისა და სურვილის გარეშე, წარმოშობდა ისეთ მოვლენებს, რომლებიც არსებულ წყობილებას ვერ უთავსდებოდნენ და თანდათანობით სახიფათო მდგომარეობას უქმნიდნენ.

ერეკლე II-ის სოციალური და ეკონომიური პოლიტიკა მარტო გლეხის მოლონიერებას და სოფლის მეურნეობის განვითარებას არ ისახავდა მიზნად. სამეფო ხელისუფლება, გამომდინარე ქვეყნის სამხედრო და ფისკალური ინტერესებიდან, მთელი სახალხო მეურნეობის საივერო საფუძველზე დაყენებას ცდილობდა; ჩატარდა არაერთი მნიშვნელოვანი ღონისძიება ვაჭარ-ხელისაწათა სასარგებლოდ, მათი საქმიანობის გასაძლიერებლად. მათ რიცხვს განეკუთვნება, მაგალითად, საკუთრების ქალაქური წესის მიღება 1770 წელს, რომლის მიხედვით, უშუალოდ გარდაცვლილი მოქალაქის ქონება მეფეს კი არ რჩებოდა, არამედ ამ მოქალაქის თუნდაც შორეულ ნათესავს⁵⁷. იგივე ითქმის ერეკლეს ისეთ ღონისძიებებზე, როგორცაა თვითნება, ვაჭრების მძარცველ-შეურაცხველი ფეოდალების დატოქსება⁵⁸. საბაჟო ცხოვრება-ნორმების გადამსწავლა⁵⁹ და სხვ.

ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებული ყურადღების საგანს წარმოადგენდა მრეწველობა საერთოდ, განსაკუთრებით კი მისი ისეთი დარგები, როგორც იყო ზარბაზნებისა და ყუმბარების ჩამომსხმელი წარმოება და სამთიანადო მრეწველობა. 1774 წ. ოსმალეთიდან ჩამოყვანილი ბერძენი ოსტატების მეშვეობით ახტალის, ალავერდისა და შამბლულის წარმოებებში საქმე სწრაფად და კარგად წავიდა წინ. მარტო ახტალის „ქარხანა“ ზოგ „იბლიანი“ წელს

⁵⁶ ნ. ბ. გ. რ. ქ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 409.

⁵⁷ ნ. ბ. გ. რ. ქ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 224; ტ. VI, გვ. 443. შტრ. სინ. IV, 527.

⁵⁸ ი. ქ. ვ. ე., VI, გვ. 442.

⁵⁹ ი. ქ. ვ. ე.

ვაჭრებს მფარველობას არც თემიურაზ II აკლებდა. მას, როგორც კათალიკოს ანტონის ერთი სიგელიდან ჩანს, ვაჭარი ვინმე ბაღდასარა კალუანთშვილი გაუთავისუფლებდა გადასახადისგან მცხეთის ეკლესიის სასარგებლოდ. კათალიკოსს უცნობად აღნიშნული დოკუმენტის ძალა და 1769 წელს თავის მხრივ მისთვის დასტური მიუცია (Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты—ГКГ, стр. 22).

90 ფუთამდე წმინდა ვერცხლს იძლეოდა⁶⁰. ამან საგრძნობლად გაზარდა სახელმწიფო შემოსავალი⁶¹. ერეკლე ცდილობდა საქართველოში გაეხსნა შაქრის (მოლაპარაკება ინოკონს სომეხ დიდგვარ შაჰპირ ალასთან), მინისა და მალდის დამამზადებელი წარმოებები, რათა ამ გზით მოლონიერებული ქვეყანა მტკიცე ეკონომიურ საფუძველზე დამდგარიყო.

* * *

ჩვენ შეეჩერდით ცენტრალური ხელისუფლების, უპირატესად ერეკლე II-ის მიერ ვატარებულ სხვადასხვა ხასიათის ღონისძიებებზე, რომელთაც ერთნაირი წარმატება არ ჰქონიათ, მაგრამ არც ერთს უშედეგოდ არ ჩაუვლია. მათ მნიშვნელოვანი როლი შეუწყვეს ხელი მწარმოებლური ძალების ამოქმედებას, შრომითი მოსახლეობის ფიზიკური არსებობის შენარჩუნებას, მისი საქმიანობის გაშლას, ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ წინსვლას. რთული საგარეო-პოლიტიკური ვითარება დიდი საფრთხეს უქმნიდა, ამუხრუჭებდა საქართველოს პოლიტიკურ და კულტურულ-სამეურნეო პროგრესს, მაგრამ აგრესორთა ვარაუდი საერთოდ ჩაიშალა, რაშიც უსათუოდ დიდი როლი ითამაშა XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს მთავრობის გონიერულმა პოლიტიკამ. მისი წყალობით, როგორც ამას ქვემოთ ვნახავთ, მოხერხდა მტრის მიერ მიყენებული ზიანის საგრძნობი მასშტაბით კომპენსირება.

დასკვნები

ამ თავიდან გამომდინარე დასკვნები შეიძლება შემდეგნაირად ჩამოვაყალიბოთ:

I. რთული საგარეო პოლიტიკური ვითარება, რომელშიც მოექცა საქართველო XVIII საუკუნეში, თავისთავად ცხადია, ბოჭავდა ხალხის შემოქმედებით (სამეურნეო) საქმიანობას, საწარმოო ძალთა განვითარებას, ქვეყნის ეკონომიურ პროგრესს, მის დაწინაურებას. გამსაკუთრებით ითქმის ეს სხენეული საუკუნის მეორე მეოთხედზე (უფრო ზუსტად 1723—1735 და 1735—1747 წლებზე), როდესაც ქართლსა და კახეთში ზედიზედ თურქ-ოსმალე-

⁶⁰ ნ. ბ. გ. რ. ქ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 442.

⁶¹ მისი მეხუთელი მანგებზე მოდიოდა (ნ. ბ. გ. რ. ქ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 441).

ბი და ირახელები ბატონობდნენ. აგრესორთა საფინანსო-ეკონომიური პოლიტიკა. რომლის მიზანს მხოლოდ ხარკის გაზიდებული რაოდენობით აღება წარმოადგენდა, არ ითვალისწინებდა გადახდებულთა რეალურ შესაძლებლობას, უზომოდ ბევრავდა მათ და ამით შრომა-საქმიანობის სტიმულს ართმევდა. ამ უხერო პოლიტიკის წყალობით, მეურნეობის თითქმის ყველა დარგი წამგებიანი გახდა, ხალხმა მათ თავი ანება, ათვისებული ადგილები დატოვა, დაიფანტა. განიდა (განსაკუთრებით ქვემო ქართლში) ბევრი „ნამოსახლარი, „ნასოფლარი“, „ნაქალაქარი“.

2. 1747 წელს საქართველომ თავი დააღწია ყიზილბაშობას. დაღვა შეეღობით მყუდრო ცხოვრების ხანა, რომელმაც მოიცვა მთელი 50—80-იანი და 90-იანი წლების პირველი ნახევარი. ჩვენ ვლამარაკობთ შედარებით მყუდროებაზე, რადგან სრული სიმშვიდე ქართველ ხალხს არც სხენებულ წლებში ჰქონია. ლეკ ფეოდალთა პერმანენტული თავდასხმები იძულებულს ხდიდა მოსახლეობას მუდმივად იარაღსმული ყოფილიყო, ამ გზით დაეცვა საკუთარი თავი, ოჯახი და უძრავ-ძირები ქონება. წყაროებში დაწვრილებითაა აღწერილი ის დიდი მატერიალური ზიანი, რომელსაც ლეკიანობა აყენებდა ხოლმე მაშინ ჩვენს ქვეყანას. ასეთი ვითარება, ბუნებრივია, ვერ შექმნიდა ზელსაყრელ პირობებს მეურნეობის განვითარებისა და აყვავებისათვის. ამრიგად, თვით XVIII საუკუნის 50—80-იან წლებშიც კი, როდესაც ქართლ-კახეთი თავისუფალი იყო უცხო დამპყრობთა ბატონობისაგან და ქვეყანაში შედარებით მყუდროება სუფევდა, არ იყო ნორმალური პირობები საწარმოო საქმიანობის განვითარებისათვის, სამეურნეო ცხოვრების დაუბრკოლებელი წინსვლისათვის.

3. და მაინც ხალხი გულხელდაკრეფილი არ იჯდა, იგი შრომობდა და იბრძოდა, დოვლათსაც ქმნიდა და მტერსაც უმკლავდებოდა, ქვეყანასაც იცავდა და საკუთარ თავსაც. ქართველი გლეხი, სოფლის თუ ქალაქის მშრომელი მოსახლეობა ეფექტურად იყენებდა მშვიდობიანი ცხოვრების მოკლე მონაკვეთებსაც კი მტრის მიერ მოშლილი მეურნეობის აღსადგენად, საწარმოო საქმიანობის გასაშლელად (ასევე იქცეოდნენ ვაჭარ-მრეწველებიც და მსხვილი რაციონალიზატორი მემამულეებიც). უშუალო მწარმოებლის ეს დაუტყბრომელი ენერჯია და შრომისადმი სიყვარული იყო ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იმისა, რომ განსახილველი ხანის რთულმა და მძიმე საგარეო ვითარებამ, დროის გარკვეულ მონაკვეთებში კი უტყბოვ

დამპყრობთა ბატონობამ და მათ მიერ დამყარებულმა რეჟიმმა, ვერ შეძლეს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების სრული დამუხრუჭება. აღნიშნულმა გარემოებამ, რა თქმა უნდა, ძალიან შეაფერხა საქართველოს წინსვლა, მაგრამ პროცესი მთლიანად მან მაინც ვერ შეაჩერა.

4. ამ საქმეში, გარდა ხალხისა, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მთავრობის, ცენტრალური ხელისუფლების პოლიტიკას. თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის (განსაკუთრებით კი უკანასკნელის) მიერ გატარებული სამხედრო და სოციალ-ეკონომიური ღონისძიებები (მორივე ვაჭრის დაწესება, ბრძოლა სათავადოების წინააღმდეგ, „ბატონყმობის რიგის“ დაცვა, კანონი ბეითალმანი მამულსა და ვაჭართა მესაკუთრული უფლებების შესახებ, გლეხების უმწოდ გაყიდვის ანკრძალვა ძველი კანონის აღდგენა, მათი საგადასახადო ტვირთის რეგულირება-შემსუბუქების ცდა და სხვ.) მიზნად ისახავდნენ ძლიერი ფეოდალურ-ბატონყმური საქართველოს შექმნას, ხალხის სამეურნეო საქმიანობის გაშლა-გაფართოებას, აგრესიის უარყოფითი შედეგების ლიკვიდაციას, ზარალის კომპენსირებას. ამ უკანასკნელს მთავრობა, როგორც ქვემოთ ვნახეთ, მართლაც აღწევდა თუ მთლიანად არა, მნიშვნელოვანწილად მაინც. მაგრამ მისი პოლიტიკის ობიექტური შედეგები უფრო შორს მიდიოდა, სცილდებოდა აღნიშნული მიზანდასახულობის ფარგლებს და ხელს უწყობდა ისეთი მოვლენების განვითარებას, რომლებიც, საბოლოო ჯამში, უპირისპირდებოდნენ არსებული წყობილების საფუძვლებს.

**სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირებით-
ერთობათა განვითარება XVIII ს. მეორე ნახევრის
საპარამელოში**

შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ XVIII საუკუნის არც ერთ მონაკვეთში, თვით ძნელბედობის ხანის, ე. ი. ოსმალებისა და ყიზილბაშების ბატონობის პერიოდის (1723—1735 და 1735—1747 წწ.) ჩათვლითაც კი, სასაქონლო ურთიერთობა არ ჩამკვდარა, ქვეყანა ნატურალური მეურნეობის ნორმებს არ დაბრუნებია. სწორედ პირიქით. ჩვენს ხელ არსებული ფაქტობრივი მასალა ექვემო-უტანლად ადასტურებს, რომ განსახილველი ხანის საქართველოში, მიუხედავად მრავალი დამაბრკოლებელი გარემოებისა, მიიწე-დინარებოდა გარკვეული სოციალურ-ეკონომიური პროგრესი, რომ-ლის ერთ-ერთ გამომხატულებას სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირთა ურთიერთობათა განვითარება წარმოადგენდა. ეს კი არღვევ-და ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის ერთ-ერთ საფუძველს — ნატურალურ მეურნეობას.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე უხვ საყურადღებო მასალას იძლევა ეგრეთ წოდებული დანახარჯების ნუსხები, შედგენილი მსხვილი საერო თუ სასულიერო ფეოდალების მიერ. აღნიშნული ტი-პის საბუთების ანალიზს მივყავართ იმ დასკვნამდე, რომ XVIII საუკუნის საქართველოს ბაზრებზე აყიდებოდა თითქმის ყველაფე-რი — ტყემლიდან დაწყებული და ადგილობრივი თუ უცხოური წარ-მოშობის ძვირფასი ნივთებით დამთავრებული. სანიშნოდ რამდენ-იმე მათგანზე შევჩერდებით.

პირველია გორჯასპი მდიენის (თუმანიშვილის) 1751 წლის და-ნახარჯის ნუსხა, რომელსაც თავში დედნის ხელით აწერია: „ქალაქს ჩემის სასახლის აშენებაზე რაც დამიხარჯავს იმისი დაეთარი არის“¹.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორი-ისათვის, (მსგი), I, თბ., 1938, გვ. 6.

საბუთში, რომელსაც ტიპოგრაფიული წესით დაბეჭდილი 19 გვერ-დი უჭირავს, ჩამოთვლილია რა დღეს, რაში და რამდენი დაიხარჯა, კონკრეტულად, მითითებულია, რომ მშენებლობის საჭიროებისათ-ვის წლის განმავლობაში — სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა რაოდენ-ობით, ნაღდ ანგარიშზე უყიდიათ: აფური, გავი, ლურსმანი, რკინა, ხე-ტყის მასალა, კირი, ტივი, ბარი, ნიჩბები, წყლის სახიდი ჩაფები, კალათები და საჭმელ-სასმელი². თუ რა იგულისხმება ამ უკანასკნე-ლის ქვეშ, საბუთიდან არ ჩანს, მხოლოდ ერთგან არის აღნიშნული, რომ ოსტატების გამოსაკვებად უყიდიათ „ღვინო და პური“³. ცხა-ლია, „სასმელ-საჭმელში“, რომელიც გასარჩევ ნუსხაში არაერთგზის არის მოხსენიებული⁴, იგულისხმება სხვა სურსათიც, ვთქვათ, ხორ-ცი, ყველი, მწვანილი და ა. შ. სულ 1751 წელს მშენებლობაზე, მე-შა-ოსტატების ხელფასის ჩათვლით, დახარჯულა 560 მანეთი, 4 მი-ნალთუნი და 10 შაურან⁵.

ჩვენს ხელთა იმავე გორჯასპი მდიენის (თუმანიშვილის) დანა-ხარჯის მეორე ნუსხა, დათარიღებული 1757 წლით⁶. მასში აღნუს-ხულია სეიდაბადის ბაღის მშენებლობასთან დაკავშირებით პატრო-ნის მიერ გაწეული ხარჯები. აქაც, ისე როგორც წინა შემთხვევაში, წერილადაა ჩამოთვლილი ბაზარზე შეძენილი სამშენებლო მასალა და სურსათი. მათ შორის: მილი, მილის მოსახურავი სპილენძის ქა-ფქირი, ხე-ტყე, ნიჩბები, კირი, ბარები, ძეძვი, კარჩხა, სარი, ლო-ბიოს ფიჩხი, პური, „ნოფი თესლად“⁷, ნოფი საჭმელად, „ხახვი ნერგათ“⁸, „ხახვის თესლი“⁹, პრასის თესლი, ჭარხლის თესლი, კონ-დარი, ქინძი, ნესვი, საშამთრო, კიტრი, ბოლოკი, ნიახური, რეპანი, წიწმბით, ბადრიჯანი, კომპოსტო, სტაფილო, ლობიო, „კახური ლო-ბიო“¹⁰ და ა. შ. სულ ხსენებულ მშენებლობაზე, მეშა-ოსტატთა ხელფასის ჩათვლით, დახარჯულა 340 მანეთი, 4 მინალთუნი და 2 ახანი¹¹. ამ ჩამოთვლაში ყურადღებას იქცევს სასოფლო-სამეურნეო

² მსგი, I, გვ. 6—25.

³ იქვე, გვ. 7.

⁴ იქვე, გვ. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 23, 24, 25.

⁵ იქვე, გვ. 25.

⁶ იქვე, გვ. 29—44.

⁷ იქვე, გვ. 43.

⁸ იქვე, გვ. 44.

⁹ იქვე.

¹⁰ მსგი, I, გვ. 44.

¹¹ იქვე.

პროლექციის მდიდარი ასორტიმენტი და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ერთი და იმავე პროლექტის სხვადასხვა სახეობის გაყიდვის ფაქტი. ნუსხის თანახმად, მაგალითად, თბილისის ბაზარი მომზდარებულს სათავაზობდა ხახვის ნერგს და ხახვის თესლს, ნივრის თესლსა და საჭმელ ნიორს, ლობიოს საერთოდ და კახურს — კერძოდ და ა. შ.

XVIII საუკუნის 50-იანი წლების სასაქონლო-საბაზრო ურთიერთობაზე წარმოდგენას გვაძლევს აგრეთვე 1753 წლის ტაშისკარის ბაყების ნუსხა¹². ამ საბუთის თანახმად, საქართველოს ბაზრებზე იყიდებოდა: ფარჩა, აბრეშუმი, ბამბა, მთელი, ლანდრა, ზეთისხილი, ბრინჯი, მარილი და სხვ. ყველა ამათზე დაწესებული იყო ბაჟი, რომლის სიდიდეს შემოტანილი საქონლის რაოდენობა განსაზღვრავდა. მაგალითად, სახეღრთი (მამასაღამე, მეტი რაოდენობით) შემოტანილ ფარჩაზე დადგენილი ყოფილა 5 აბაზი ბაჟი, ხოლო ზურგით შემოხრილზე — 2 აბაზი¹³, ბამბაზე (შესაბამისად) — ათი აბური და აბაზი¹⁴.

აქ მოტანილი მასალიდან ნათლად ჩანს, რომ 50-იან წლებშიც კი სასაქონლო-საბაზრო კავშირთრთიერთობა საქმად განვითარებულ იყოფილა და არ არის რაიმე საფუძველი ვილაპარაკოთ ნატურალური მულერეობის მოქმედების ასპარეზის გაფართოებაზე.

XVIII საუკუნის 70-იანი წლები მშვიდობიანობის თვალსაზრისით ბევრად უკეთესი პერიოდიცაა, ვიდრე იმავე საუკუნის 20—40-იანი წლები. და თუმცა ქვეყნის ეკონომიკურ განვითარებას არაერთი დაბრკოლება ეღობება წინ, ის მაინც ვითარდება. უფრო სავრძნობო ხდება სასაქონლო წარმოების მასშტაბი, მოსახლეობის კავშირი ბაზართან. იზრდება საბაზრო პროლექციის ასორტიმენტი, მყიდველ-გამყიდველთა კონტინენტი. ამას მკაფიოდ ადასტურებს ერთი უცნობი პირის ქორწილთან. დაკავშირებით გაუყული ხარჯების ნუსხა, დათარიღებული 1779 წლით¹⁵. საბუთში ჩამოთვლილია ყველაფერი, რაც ბაზარზე შეუძენიათ: არაყი, ღვინო, ძროხა, ცხვრის ხორცი, ქათამი, ბატ, ორაგული, ზურგეული, ხრამული, ქიშმიში, შაქარი, თაფლი, ნუში, ბრინჯი, მუხტლო, დარიჩინის ყვავილი, გრბო, ქო-

¹² ქსძ, II, გვ. 403—404.

¹³ „ფარჩის საბალნეზედ, ერთზედ აბაზი ხუთი... ზურგით ფარჩა ვისაც მოჰქონდეს — ორი აბაზი“ (ქსძ, II, გვ. 403—404).

¹⁴ „ბანბის საბალნეზედ — აბური ათი... ზურგით ბანბა ვისაც მოჰქონდეს — ერთი აბაზი“ (იქვე)

¹⁵ მსეი, I, გვ. 69—75.

ნის სანთელი, წმინდა სანთელი, ხახვი, ნივრის, ხოხობი, ჩაი, კანკურა, ჯონჯოლი, ისპანახი, სხვა მწვანელი, ზეთისხილი, კვერცხი, ყველი და სხვ¹⁶. ამას გარდა, შეუძენიათ აგრეთვე ხე-ტყის მასალა, შეშა, ნახშირი, სასარჩულე მატერია, შალითა, ძაფი, ბეწვეული, გავი, კოვზები და ა. შ.¹⁷

სასოფლო-სამეურნეო პროლექციის ასეთივე მრავალფეროვნება დადასტურებული თემანიშვილთა სახლის 1788 წლის დანახარჯის ნუსხაში¹⁸. ამ ნუსხის მიხედვით, თემანიშვილებს სახლის საჭიროებისათვის ბაზარზე უყიდიათ: ღვინო, ძროხის ხორცი, ყველი, მწვანელი, ორაგული, ხიხილა, ცხვრის ხორცი, ბატქნის ხორცი, კვერცხი, ერბო, ხახვი, მწწონი, ზეთისხილი, ფქვილი, მარილი, ზაფრანა, ბრინჯი, ზეთი, ხილი, თეთრი სანთელი, წმინდა სანთელი, საკმელი, გუნდრუკი და სხვ. სულ დასახელებულ წელს თემანიშვილებს ოჯახისთვის საჭირო სასოფლო-სამეურნეო პროლექციის შემადგენელ დაუხარჯავს 280 მანეთი, 3 მინალთუნე, ერთი შური და ორი ფული¹⁹. ეს, როგორც ჩანს, გაუყული ხარჯების მხოლოდ ნაწილია, რადგან ნუსხაში შეტანილია მხოლოდ სურსათზე დახარჯული თანხა და უყურადღებოდაა დატოვებული სხვა სახის დანახარჯები. ნუსხიდან ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქმის თემანიშვილების ოჯახს 1788 წელს არ შეუძენია არც ტანსაცმელი, არც ფეხსაცმელი, არც თეთრეული და არც სახლის რამე ავეჯი, სამწუხაროდ მალა ამ ძეგრფასი ლითონი. ეს ცოტა არ იყოს დუფერებელია. ნუსხა კი ამ „საიდუმლოს“ გახსნის საშუალებას არ იძლევა.

XVIII საუკუნის 80-იანი წლების საქართველოში საშინაო ბაზრის განვითარების დონის შესახებ საინტერესო მონაცემებს შეიცავს „ქალაქის მოურავის სარგო“ (1784—1790 წწ.). აქ ყურადღებას იქცევს ერთი და იმავე პროლექტის ნაირსახეობა. საბუთის მიხედვით, მაგალითად, თბილისის ბაზარზე იყიდებოდა ექვსი სხვადასხვა სახეობის თევზი — ზუთხი²⁰, ორაგული²¹, დომი²², ხრამული²³,

¹⁶ მსეი, I, გვ. 69—75.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე, გვ. 89—96.

¹⁹ იქვე, გვ. 96.

²⁰ ქსძ, II, საბ. 136, მუხ. 23.

²¹ იქვე, მუხ. 22.

²² იქვე, მუხ. 27.

²³ იქვე, მუხ. 24.

„ხმელი თევზი“²⁴ და ზურგიელი²⁵. იმავე დოკუმენტში დასახელებულია სხვა საქონელიც, რომელსაც მოსახლეობა დედაქალაქში ეზიდებოდა გასასყიდად. „ქალაქში რაც ღვინო შემოვა, — ნათქვამია იქ, — ურემზედ ორი თუნგი მოფარვისა არის და საპალნეზედ ნახევარი თუნგი“²⁶. „ზეით, ღიღის კარზედ, კოჯრის კარზედ და წყლისკარზედ რაც შეეშა შემოვა, ურემზედ ორსა და სამს შემას გამოართმევენ მოურავისათვის, აგრეთვე ნახშირზედ, აგრეთვე ფინახზედ“²⁷. გარდა ამისა, ბაზარზე იყიდებოდა ბევრი ხელი, მათ შორის სამხრეთ საქართველოდან (ახალციხიდან) ჩამოტანილი²⁸, ნესვი²⁹, ზეთი³⁰, შაქარი³¹, ღორის ქონი³², ყურძენი³³ და სხვ.

სანამ დაემთავრებოდა საუბარს 70—80-იან წლებზე, მკითხველის ყურადღებას შევაჩერებთ კიდევ ერთ საბუთზე. ეს არის კაცხის არქიმანდრიტის ნაღვაწის ანგარიში, დათარიღებული 1782 წლით. მასში ნათქვამია: „ერთი ფილონი (სასულიერო პირის შესამოსელი — ი. ა.) შევაკერინე ბატჯანა ოცხელს და 100 მარჩილი მივეცე. ოთხმოცი ჩემი ალალი იყო და ოცი საყდრისა. ერთი ფარჩა აქ დამიხვდა და შევაკერინე სტიხრად და ამაშივე დამეხარჯა თუთხამეტტი (15) მარჩილი. ერთი კიდევ სტიხარი შევაკერინე და სამოცდაცამეტე (73) მარჩილი გამოვიდა. ჩემი ალალი...ერთი ძველი შანდალი იყო და ტრაპეზზე სასვენნი (?) სანაწილე (?) გავაკეთებინე... (ამაში) დამეხარჯა თორმეტი (12) მარჩილი... ერთი სახლის ადგილი ვიყიდე მორაგვეთს (?)... ოთხმოცი (80) მარჩილი გამოვიდა... ორი გლეხი შრომას ამოვიყვანე ჩემის საცადით და ოცი (20) მარჩილი იმზე დამეხარჯა. დავთრები იყო სიძველისაგან მეტად გაჰირებულნი და ოცს გადავაწერინე ხუცურად და ათი (10) მარჩილი მას მივართვი. გუმბათის ყვარი დედოფალმა მიბოძა, შევახურვინე და ათის (10) მარჩილის ჰუჩინა მას უნდა ჩემი ნასყიდი. ერთი სამოციანი და ორმოციანი ჰუჩინი ჩავაგდე, ერთი მიყიდნია ოთხ მარჩილად და ერთი“³⁴...

²⁴ ქმს. II, საბ. 36, მუხ. 27.

²⁵ იქვე.

²⁶ იქვე, მუხ. 6.

²⁷ იქვე, მუხ. 7.

²⁸ იქვე, მუხ. 30.

²⁹ იქვე, მუხ. 31.

³⁰ იქვე, მუხ. 30.

³¹ იქვე, მუხ. 12.

³² იქვე, მუხ. 16.

³³ იქვე, მუხ. 26.

³⁴ ამის მომდევნო ერთი სიტყვა ვერ წავიკითხეთ.

ამილია. ამით კირშიდ და წყაროს ამოკირვამიდ ხელფასიანად დამხარჯავა ათი (10) მარჩილი. ორი სამოციქული შევაკეთებინე და ამითშიდ დამეხარჯა ხუთი (5) მარჩილი, ხელფასი თუ სამოსი. ტრაპეზის საფარებელი ტილო გამოვიდა ხუთი (5) მარჩილი. საწისქვილე ვიყიდე კაცხურაზედ ექვს (6) მარჩილად. ათი მარჩილი ჭვარის ბუღეშიდ მივეცი... ოთხი მარჩილი სახაბაზოშიდ მივეცი... კროქისაგან ყანა ვიყიდე ოცდაათხ (24) მარჩილად. ას სამოცი (160) მარჩილი ამ სახლშიდ დამიხარჯავს ჩემი ალალი და ამას გარდა თუთხამეტტი (15) მარჩილის მიყიდნია ხორცი და ოცი (20) მარჩილის ღვინო და ამას მოსლმეგებია აქაურს პურსა და ღვინოს გარდა“³⁵.

როგორც ამ საბუთიდან ჩანს, კაცხის ეკლესია ბევრ პროდუქტს საკუთარის ყმების ძაღვებით აკეთებდა, მაგრამ ბაზართან მაინც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და სასაქონლო-ფულად ურთიერთობაში ჩაბმული.

1795 წელს, როგორც ცნობილია, საქართველოს და კერძოდ თბილისს დიდი უბედურება ატყდებოდა თავს. ირანის შაჰი ალა-მამა-მად-ხანი დიდ ზიანს აყენებს ჩვენს ქვეყანას, მის კულტურასა და ეკონომიკას. მაგრამ ხალხი მაინც არ ჰყრის ფარ-ხმალს, უბრუნდება თავის მშვიდობიან სამეურნეო საქმიანობას, მიწას ამუშავებს, ხელსაქმობს, ვაჭრობს. სულ მალე იგრძნობა დანგრეულ-დაზარალებული ქალაქებისა და ბაზრების აღორძინება: ასეთი დასვენის გაცემული საშუალებას იძლევა XVIII საუკუნის 90-იანი წლების მეორე ნახევრის ჩვენამდე მოღწეული დანაშარჯის ნუსხების ანალოზი. ავილოთ, მაგალითად, მეფის ოჯახის მიერ 1797 წ. მახლობლად თელავში გაწეული ხარჯების ნუსხა³⁶. ერეკლეს ოჯახს შეუძენია როგორც სურსათი: პური, ღვინო, ხორცი, ფრინველი, ბრინჯი, ხიზოლოცა, ვერბო, ყველი, ლობიო, თევზი, ნივთი, ხახვი, კვერცხი, სანთლის ქონი, ისე სამრეწველო პროდუქტია: სტამბოლის ტილო, ქუდი, ლეიბი, საკაბე, ლეიბის პირი, ჩექმის ძირი, ჩექმის საპირე, საწულე მასალა, ლაინი, ტყავი, ქოშები, ნაბალი, წამოსასხამი ნაბალი, ხამი და სხვა.

ჩვენს ხელთაა იმავე 1797 წლის წილქნის ეკლესიის ერთი საბუთი, რომელიც ადსტურებს მის კავშირს ბაზართან. მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესიას ჰყავდა თავისი ყმები, რომლებიც სხვადასხვა

³⁵ სს ც ი, ფონდი 1448, საბ. 3281.

³⁶ მს ც ი, I, გვ. 139—154.

ნატურალურ გადასახადებს უბღღუნენ მას, როგორც ჩანს, ბაზართან კავშირი მაინც ვარაუდვადი და აუცილებელი ყოფილა. 1797 წელს, წერს წილენელი, ვიყიდე ოთხი ცხენი, ორი ურემი ღვინო, „სახლის მოყვანლობა და სახლისთვის ჭურჭელი, რომელიც რომ სულ ყველა საქირთ არის მოსახმარებლად“³⁷.

ბაზარზე უპირატესად ადგილობრივი საქონელი იყიდებოდა, მაგრამ არც იმპორტული საქონლის ნაკლებობა იგრძნობოდა. უცხო ქვეყნებთან კავშირი განსაკუთრებით XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ძლიერდება. დარიალის ანუ „ოსეთის გზის“ გახსნით 1750 წელს საქართველომ სავაჭრო ურთიერთობა გააბა რუსეთთან და ამ უკანასკნელის მეშვეობით — ევროპასთანაც. ხსენებული დროიდან მოყოლებული საბუთებში მუდმივადაა ლაპარაკი რუსეთიდან, საფრანგეთიდან, ესპანეთიდან და ევროპის სხვა ქვეყნებიდან ჩამოტანულ საქონელზე. მაგალითად, მანუჩარ თუმანიშვილის ტანსამოსის ნუსხაში, რომელსაც თარიღად 1788 წელი უზის, დასახელებულია „ერთი მწვანე ფრანგის ატლასის კაბა“³⁸. „ერთი ფრანგის შალის იომა“³⁹, „ერთი თეთრი ფრანგის შალის ჩოხა“⁴⁰, „ერთი წყვილი ესპანის წიდა“⁴¹, „ერთი რუსული ჩითის ახალუხი შესაკერავი“⁴² და „ერთი რუსული ჩითის ახალუხი“⁴³ შეყვრილი.

1795 წლის ახლო საბუთში ლაპარაკია რუსულ სტამბაზე⁴⁴, რუსულ ყუთზე⁴⁵, რუსულ კლიტზე⁴⁶, რუსულ ხელსახოცზე⁴⁷, რუსულ ჩითზე⁴⁸, რუსულ ზიარიან ფარჩაზე⁴⁹, რუსულ ვარაყის ქაღალდზე⁵⁰, ესპანურ სარკეზე⁵¹, ესპანურ შაქარზე⁵² და ა. შ.

³⁷ სმახი, ფონდი Qd, საბ. 1616. .

³⁸ მსოი, III, გვ. 326.

³⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 327.

⁴⁰ ი ქ ვ ე.

⁴¹ ი ქ ვ ე.

⁴² ი ქ ვ ე.

⁴³ ი ქ ვ ე.

⁴⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 257.

⁴⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 258.

⁴⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 259.

⁴⁷ ი ქ ვ ე, გვ. 266.

⁴⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 267.

⁴⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 270.

⁵⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 271.

⁵¹ ი ქ ვ ე, გვ. 265.

⁵² ი ქ ვ ე, გვ. 270.

XVIII საუკუნის მიწურულის საქართველოშიც სისტემატურად იყიდებოდა რუსულ-ფრანგული საქონელი. იყიდებოდა, მაგალითად, რუსული „შლაპა“⁵³, რუსული „პოდნოსი“⁵⁴, ფრანგული დამბაჩა⁵⁵, ფრანგული თოფი⁵⁶, გარნიტური⁵⁷ და სხვ.

საქართველოს ადრეც ჰქონდა სავაჭრო ურთიერთობა ირანთან, ოსმალეთთან, ინდოეთთან, ამიერკავკასიისა და ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებთან. განსახილველ ხანაში კი ის კიდევ უფრო სავაჭრობით გახდა. საბუთების მიხედვით, XVIII საუკუნის 80—90-იან წლებში თბილისის ბაზარზე იყიდებოდა თურმე გილანის (ირანი) „უზარო წვივსაკრავი“⁵⁸, „თავერზის თიფა“⁵⁹, „თავერზის ბალიში“⁶⁰, „ოსმალის შალის დირის პირი ჭრელი“⁶¹, „ინდური ჩაის კოლოფი“⁶², „ინდური თეთრი ხელსახოცი“⁶³, „ინდური ლეინი ლილის ფერი“⁶⁴ და ა. შ. პეისონელის ცნობით, XVIII საუკუნის 60-იანი წლების ოსმალის შალის დირის პირი ჭრელი მთლიანდნ საქონლით დატვირთილი სი ყოველწლიურად მიდიოდნენ საქონლით დატვირთილი ქარავნები თავერზიდან, ერზერუმიდან და ამიერკავკასიის თალიჭებიდან — განჯიდან, შუმანიდან, ერევნიდან⁶⁵, თბილისიდანაც დასახელებული ადგილებისაქენ ყოველწლიურად მიემართებოდა 150—200 ურემი⁶⁶. საქართველოს ამ და სხვა ქვეყნებში უმთავრესად გაჰქონდა მატყლი, ტყავი, ებრო, ღვინო, სპილენძი, ხოლო შემოჰქონდა, ბევრი სხვა დასახელების საქონელთან ერთად, თევზი (განჯიდან) და აბრეშუმი (შუმანიდან).

⁵³ ი ქ ვ ე, გვ. 276; სს. I, გვ. 406.

⁵⁴ სს. I, გვ. 407.

⁵⁵ მ ს გ ი, III, გვ. 275.

⁵⁶ ი ქ ვ ე.

⁵⁷ ი ქ ვ ე, II, გვ. 300.

⁵⁸ ი ქ ვ ე, III, გვ. 227.

⁵⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 232.

⁶⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 258.

⁶¹ ი ქ ვ ე, გვ. 271.

⁶² ი ქ ვ ე, გვ. 247.

⁶³ ი ქ ვ ე.

⁶⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 248.

⁶⁵ III. A. M e s x i a. Города и городской строй феодальной Грузии, Тб.,

1959, გვ. 134.

ეგრძოდ, ერევანთან ვაჭრობის შესახებ ერთ 1798 წლის საბუთში ნათქვამია: „ლდეს ხვალ ერევნის ქარავანია მოსასულელა“ (სს, III, საბ. 356).

⁶⁶ ს. კ ა ბ ა მ ე, საფრანგეთის სავაჭრო კაბიტალი, ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, 1940, გვ. 121; შ. მ ე ს ხ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, დარიალის გზის გახსნის შემდეგ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გაიზარდა საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობა ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებთან. ოსები, ყაბარდოელები, ლეკები სავაჭრო მიზნით ჩამოდიდობდნენ თბილისში, ცხინვალში, ახალგორში, დუშეთში, თელავში, ყვარულსა და სიღნაღში. აქ ისინი იქნებდნენ უპირატესად ბირველი მოხმარების საგნებს, პურეულს, ხელოსნურ ნაწარმს⁶⁷, ხოლო თვითონ შემოქონდათ შალაგული, მეცხოველეობის პროდუქტები და ადგილობრივი შინამრეწველობის საგნები⁶⁸.

ქართველი ვაჭრები ხშირი სტუმრები ჩანან ჩრდილოეთ კავკასიაში. 1780 წლის 20 თებერვლის ერთ დოკუმენტში ლაპარაკია, მაგალითად, თბილისელ ვაჭარ ვინმე იაკორა ბორისაშვილზე (ბორისოვი), რომელიც ყიზლარიდან მოზღოკს მიდიოდა და თან მიჰქონდა: «2 тоны бумаги пшней, 20 пудов сала топленного, 4 пуда веревок пеньковых, 3 пуда бумаги хлопчатой, в 2-х бочках 14 пудов масла посного, 300 трубок глиняных, в 7 мешках 7000 орехов грецких»⁶⁹. იმავე 1780 წელს მოზღოკს ჩასულა თბილისელი მეტრე ოსიბოვი, რომელიც 5 ურმისაგან შემდგარი ქარავნით იქიდან ყიზლარს მიემართებოდა და სომეხი ვაჭრისათვის მისასყიად მიჰქონდა: «шелку 80 пудов, порешены 150, бязи бумажной белой 500 концов»⁷⁰. 1791 წლის საბუთში კი ლაპარაკია ვინმე იმერელ ანტონ ელიზბარაშვილზე, რომელსაც ასტრახანიდან მოზღოკს გაუზგავნა: «три тысячи аршин холста бельюго узкого, три пуда краски брусковой, три пуда сахара головнаго, десят дюжен зеркала малых, пятнадцать дюжен ножей складных, две тысячи шкур кошачьих, однадцать кож сафьянных»⁷¹.

საქართველოს სავაჭრო ვაჭრობის განვითარების მაჩვენებელია თბილისის საბაჟოს მონაცემებიც, რომელთა თანახმად, მარტო დედქალაქის სავაჭრო ბრუნვა 1760—1770 წლებში 160 ათასი მანეთიდან 400 ათას მანეთამდე გაზრდილა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, საქონელბრუნვა აღნიშნულ ათწლეულში 2,5-ჯერ გადიდებულა⁷².

ყველაზე მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში თბილისი წარმოადგენდა (20-ათასიანი მოსახლეობით)⁷³—1772 წელს; 500 დღეწით — თბილისიანი წლებისთვის⁷⁴. იგი იყო არა მარტო მნიშვნელოვანი სატრანზიტო პუნქტი კონსტანტინოპოლიდან, სმირნადან, ალბოიდან ირანში და ირანიდან ამ ქალაქებში მიმავალი საქონლისათვის, არამედ იქ თავს იყრიდა ადგილობრივი მშრომელი კაცის ხელებით შექმნილი სასოფლო-სამეურნეო თუ სამრეწველო ხასიათის პროდუქციაც. თბილისში, — წერს გიულდენშტედტი, — ბევრი არიან ვაჭრები, ანუ უფრო უკეთ წერილი მდებარეები, რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, საწილელები და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა (ხელოსნები): მეტყევეები, მღებავები, მჭიკველები, მკვლელები⁷⁵. ამას მოსდევს იმ საქონლის სია, რომელიც ბაზარზე იყიდებოდა თითოეული მათგანის ფასის ჩვენებით. ამ სიაშია: პური, საქონლის ხორცი, ცხვრის ხორცი, ყველი, ბრინჯი, ღვინო, კაიჭი და ბევრი სხვა⁷⁶. იოანე ბატონიშვილის «კალმასობაში» მოცემულ⁷⁷ თბილისის ბაზრის აღწერა მკაფიოდ მეტყვევებს მის ფართო მასშტაბზე, საქონლის სიუხვეზე, ასორტიმენტის მრავალფეროვნებაზე. იგი სასაქონლო ურთიერთობის განვითარება-აღწინაურების ეტეკმეტანეო მოწმობაა.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს მნიშვნელოვანი სავაჭრო პუნქტი იყო ქალაქი თელავიც. მის კედლებს გარეთ. გიულდენშტედტის სიტყვით, დუქნები ყოფილა განლაგებული, სადაც სომეხი ვაჭრები უბნში ბამბისა და აბრეშუმის ქსოვილებს ყიდდნენ, ხოლო ლეკები — სხვადასხვა, უპირატესად, ალბათ, შინამრეწველობის საგნებს⁷⁸. განსახილველი ხანის საბუთებში ხშირადაა ლაპარაკი თელავის ბაზარზე, როგორც საყურადღებო სავაჭრო ადგილზე⁷⁹. იგივე ითქმის სიღნაღის შესახებაც. XVIII საუკუნის ბირველ ნახევარში ის ჯერ კიდევ არ იყო ქალაქი. ქართლ-კახეთის ქალაქების

⁶⁷ სიბ, IV, 544.
⁶⁸ იქვე, 545.
⁶⁹ В. Н. Гамрекели, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., Тбилиси, 1968, стр. 69.
⁷⁰ იქვე, გვ. 222.
⁷¹ იქვე, გვ. 246.
⁷² ИКБЗ, стр. 178—179.

⁷³ გ ი უ ლ დ ე შ ტ ე დ ტ ი ს მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 87.
⁷⁴ С. Д. Бурнашев, Картина Грузии, 1896, стр. 3.
⁷⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 93.
⁷⁶ იქვე.
⁷⁷ იო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, კალმასობა, 1936, გვ. 193—195.
⁷⁸ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 35.
⁷⁹ ГКГ, გვ. 20—21. აქავე ერეკლე II-ის ბრძანება თელავის შესახებ (1768 წ.). მსიე, III, 289, 1799 წლის დოკუმენტი.

სიაში სიღნაღი 1770 წ. შეიტანეს⁸⁰. უფრო მოგვიანებით, სახელდობრ 1784 წელს, ერეკლე II-ის ბრძანებით ქალაქის რანგში აყვანილ იქნა დუშეთიც, ამ დროისთვის ცხოველი თავისი სავაჭრო-კომერციული ოპერაციებით⁸¹. უკველი ვაჭრობა მიმდინარეობდა ქუთაისში⁸², გორში, ცხენაღში, სურამში, ანაურში, ახალგორში, ახალდაბაში, წილკანში, ონში, ხონში და სხვა. ამ უკანასკნელის შესახებ გიულდენშტედტი წერს: „17 ავისტო (1772 წლის) კვლავ ხონში გაეთათეთ. ხონში ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი ცაცხვით და აღმოსავლური ჭადრით... ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს; როგორც ყოველ პარასკევს ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ ორივე სესის მყიდველ-გამყიდველნი და (გაყენალებინათ) ბაზრობა. აყიდებოდა შემდეგი საქონელი: რუხი და შავი მაუღის ჩოხები და ნახლები, რომლებიც შემოაქვთ ბასიანიდან და დღეგორიდან, ონის გზით. ბამბის წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისათვის, პერანგებისათვის და ქალთა ზედაპინისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედაბანისათვის თბილისის ფაბრიკებიდან... ჭრელი არშიები ევროპული ტილოსი... ადგილობრივი რუხი მაუღის ქუდები... ერთვედროიანი სპილენძის ქვაბი..., ზღვის მარტილი ყირიმებიდან..., დამარილებული ზურგიელი... სალიანიდან და თბილისიდან..., ცხვრები პატარა კუდებით, ურქებოლ..., კანაფის თოკი და ხის ჯამები. ამას გარდა, აქაური ცხენები... და ზოგი სხვა საქონელი. ბაზარში მყოფ ხალხში იყვნენ მეგრულენიც.“⁸³

ჩანს, ხონს საქართველოს საერთო ბაზრის მნიშვნელობა ჰქონია, რომ იქ მყიდველ-გამყიდველი ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდან იყრიდა თავს. იგი ასორტიმენტითაც მდიდარი სავაჭრო ადგილი ყოფილა.

ბაზარზე გლეხობა მყიდველიც იყო და გამყიდველიც. ყოღდა არა მარტო ზედმეტს, ე. ი. იმას, რაც რჩებოდა ოჯახის მოთხოვნილებათა დამყაფოფლების შემდეგ, არამედ წინასწარ საბაზროდ დამზადებულ პროდუქციასაც. ამას ადასტურებს 1804 წლის კამერალური აღწერის მასალები. სოფელ კურდღელაურის 14 კომლი გლე-

⁸⁰ Ш. А. М е с х и а, Города..., გვ. 108—109. სიღნაღი ძველი ხორანუფის ნანგრევებზე აღმოცენდა.

⁸¹ ი ქ ვ ე, გვ. 115.

⁸² А. Ц а г а р е л и, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, I, с. Петербург, 1891, стр. 29.

⁸³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 153—155.

ხის შესახებ, რომლებიც გარსევან ჭავჭავაძეს ეუფთვნოდნენ. დასახლებულ წყაროში ვკითხულობთ: „თავს ირჩენენ... ხენა-თესვითა. და აგრეთვე ხალიჩებისა და მატყლის ტომრების დამზადებით“⁸⁴. ზუსტად იგივეა ნათქვამი იმავე სოფელში მცხოვრებ ხელმეფით 6 კომლ გლეხზეც. ისინი ცხოვრობდნენ ხენა-თესვითა, აგრეთვე ხალიჩებისა და მატყლის ტომრების დამზადებით⁸⁵. ალავერდელის ყვარულში ყმები კი, პურის მოყვანისა და მევენახეობა-მეღვინეობის გარდა, აბრეშუმის წარმოებასაც ეტანებოდნენ⁸⁶. იმავე საქმიანობას ეწეოდნენ ყვარელში მცხოვრები გრიგოლ და პაატა ჭავჭავაძეები-სა⁸⁷ და თელავის კარის ეკლესიის გლეხებიც⁸⁸. საექვო არაა, რომ ხალიჩებს, ტომრებსა და აბრეშუმს სოფლის მშრომელი მოსახლეობა თავიდანვე საბაზროდ ამზადებდა. იგი ამ პროდუქციის მხოლოდ მცირე ნაწილს იტოვებდა ოჯახის საჭიროებისათვის, ხოლო დანარჩენს ყიდდა, რათა აღებული ფულით გადაეხადა ხაზინის თუ ბატონის გადასახადი, შეეძინა ჩასაყმელ-შეხორავი, მეურნეობის გასამართალი იარაღები, პირუტყვი და ა. შ.

მსგავს სურათს წარმოგვიდგენს 1813 წლით დათარიღებული ერთი უწყისი, რომელშიც თავმოყრილია ცნობები საქართველოს სხვადასხვა კუთხის სახაზინო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. იგი აწუქებს ჩვენთვის საინტერესო საკითხსაც. ახასიათებს რა, მაგალითად, ტურისციხის, სანაეარლოს, კუჭატანის, შიკაანისა და გაეგზის სახელმწიფო გლეხთა საშეურნო საქმიანობას, დასახელებული საბუთის შემდგენელი წერს: «Жители означенных селений занимаются хлебопашеством и скотоводством, имеют рогатый скот..., упражняются в садоводстве и в делании для домашних обиходов и на продажу шелку»⁸⁹. ფაშაანისა და თოღნანის მშრომელი მოსახლეობის შესახებ უწყისში ნათქვამია, რომ ისინი, გარდა ხენა-თესვისა და მესაქონლეობისა,

⁸⁴ სსცია, ფონდი 254, ანაწერი I, საქმე 52, ფურც. 18.

⁸⁵ სსცია, ფონდი 254, ანაწერი I, საქმე 52, ფურც. 18 უკ. მხარე.

⁸⁶ ი ქ ვ ე, ფურც. 66.

⁸⁷ ი ქ ვ ე, ფურც. 66 უკ. მხარე.

⁸⁸ ი ქ ვ ე, ფურც. 66.

ერთი წლით აღრე, ე. ი. 1803 წელს, შედგენილ დოკუმენტში, რომელშიაც მიიჩნა ბატონიშვილის ყაფანაქელი გლეხების საქმიანობა დახასიათებული, ნათქვამია: „ზოგი მთიანი მისლევს მიწათმოქმედებას, მოჰყავს საკუთარი საჭიროებისათვის ბუბი და ქერი; ამზადებენ აგრეთვე, ხალიჩებსა და ტომრებს“ სსცია, ფონდი 2, ანაწ. I, საქმე 36, ფურც. 92).

⁸⁹ ЦГВИАМ, ф. ВУА, л. 18480, л. л. 410б—770б.

ცნავენ ბან აბრეშუმის დამზადებას, „როგორც თავისთვის, ისე გ ა - ს ა ს ყ ი დ ა დ ⁹⁰. სოფლების სომინის, ურიათუნის. გიორგიწინ- დას, სავარჯოს, ბერთუნისა და პატარაქელის 230 კომლ გლეხზე მითითებულია, რომ მათი ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მიწვევანობა-მეღვივება და, აგრეთვე (ნაწილისათვის) „აბრეშუმის წარმოება ოჯახის მოთხოვნილების დასაკმაყოფი- ლებლად და გასასყიდად ⁹¹. ამ მასალებით აბრეშუმს საბაზროდ ამ- ზადებდნენ დიდი საქობოს, პატარა საქობოს, ვაჭირის, ანავისა და ველისციხის სახაზინო გლეხებიც, რომელთა საერთო რაოდენობა უწყობით, 796 კომლს უდრიდა ⁹².

მართალია, აქ მოტანილი მასალა გასული საუკუნის დამდევს ეხება, მაგრამ იგი სავსებით გამოდგება XVIII საუკუნის მიწურუ- ლის მდგომარეობის დასასაბუთებლადაც. არ შევცდებით თუ ვიტყვი, რომ ქართველმა გლეხმა საბაზრო პროდუქციის დამზადება დაიწყო არა უცხად, 1801 წლის შემდეგ, არამედ მანამდე, ქართველ მეფეთა ხანაშიც და ამდენად გარკვეული გამოცდილებით შეხვდა XIX საუკუნეს.

ბაზარს სასოფლო-სამეურნეო თუ სხვა პროდუქციით აზარაგე- ბდნენ პრივილეგიური წოდების წარმომადგენლებიც, განსაკუთრე- ბით ის ნაწილი, რომელიც ახალ ვითარებასთან შეგუებასა და მე- ურნობის რაციონალურ საფუძვლებზე მოწყობას ცდილობდა. ასე- თების რიცხვს ეკუთვნოდნენ ისეთი ყორღანაშვილი, გორჯასძი და მანუჩარ თუმანიშვილები, დავით თარხნიშვილი და სხვები. ისინი იყვნენ ახალი ტიპის მეზატონები, „პომეშნიკები“. მათ მეურნეო- ბას ახასიათებდა წარმოების პროცესის რაციონალიზაცია ⁹³ და მჭიდ- რო კავშირი ბაზართან, რაც გამოიხატებოდა არა მარტო ოჯახისა- თვის ზედმეტი პროდუქტის გაყიდვაში, არამედ სპეციალურად სა- ბაზრო პროდუქციის დამზადებაში. ამ ბოლო დროს მკვლევართა უმრავლესობა სწორედ ამ მოსაზრებას უჭერს მხარს. მაგალითად, გ. აკოფაშვილი სასქებით სამართლიანად ფიქრობს, რომ მანუჩარ

⁹⁰ ЦГВИАМ. Ф. ВУА. д. 18480, л.л. 410б.—770б.
⁹¹ იქვე.
⁹² იქვე.
⁹³ გ. აკოფაშვილი, ოზნაურობა და სამეფო ხელისუფლება XVII—XVIII სს. აღმოსავლეთ საქართველოში, მსოფ. ნაკ. 35, გვ. 138; მისივე, „მანუჩარ თუმანიშვილის მეურნეობა (XVIII ს. მეორე ნახევარი—XIX ს. დამდეგი)“, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები — ქსის, თბ., 1966 წ., გვ. 405, 410, 411.

თუმანიშვილის მეურნეობა ბაზარზე ეზიდებოდა არა მარტო იმას, რაც ზედმეტი იყო მისთვის, არამედ წინასწარ, რეალიზაციის მიზ- ნით დამზადებულ საგნებსაც. „აღსანიშნავია, — წერს დასახელებ- ბული ავტორი, — რომ იგი (თუმანიშვილის მეურნეობა — ი. ა.) სამომხმარებლო ღირებულების წარმოებიდან საცვლელი ღირებუ- ლების წარმოებაზე გადასვლის ნიშნებსაც შეიცავს ⁹⁴. იგივე ითქმის ოსეთის და ალაო ყორღანაშვილების მეურნეობაზეც ⁹⁵. ვფიქრობ, საბაზრო პროდუქციის ამზადება დავით თარხნიშვილის ეკონომიაც. მართალია, ალ. სარაჯიშვილის პუბლიკაციაში, რომელიც ყურანალმა „აქლდე“ გამოაქვეყნა 1914 წელს ⁹⁶, სათაურით „თავადიშვილის მეურნეობა ამ ასი წლის წინათ“, პირდაპირი პასუხი არ არის გაცე- მული ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე, მაგრამ იქ მოტანილი მასა- ლა სრულ საფუძველს გვაძლევს თარხნიშვილი საბაზრო პროდუქ- ციის წარმოებულ მემამულეთა რიცხვს მივაკუთვნოთ ⁹⁷.

თითი იესე ბარათაშვილიც კი, რომელიც, როგორც უკვე აღვ- ნიშნეთ, სამეურნეო საქმიანობის მიზანს ოჯახის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებაში ხედავს, იძულებულია აღიაროს პურ-ღვინის გარ- კვეული ნაწილის სარეალიზაციოდ დამზადების აუცილებლობა ⁹⁸. მოგვიანებით კი, სახელწოდებით 1816 წელს, ბატონიშვილი ბაგრატი თავის ტრაქტატში „შემოკლებული სოფლის ეკონომია“, XVIII სა- უკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის დამდევის ვითარებიდან გამოიძინარე, ასევე ლაპარაკობდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქ- ციის ერთი ნაწილის საბაზროდ წარმოების შესახებ ⁹⁹. ასეთი შეხე-

⁹⁴ გ. აკოფაშვილი, მანუჩარ თუმანიშვილის მეურნეობა, ქსის, გვ. 411.
⁹⁵ გ. აკოფაშვილი, ოზნაურობა და სამეფო ხელისუფლება..., მსოფ. ნაკ. 35, გვ. 138.
⁹⁶ ეურნ. „აქლდე“, 1914 წ., №№ 20, 21, 22.
⁹⁷ აბრ. იმის შესახებ, რომ XVIII საუკუნეში მემამულეთა ერთი ნაწილი სპე- ციალურად ამზადებდა საბაზრო პროდუქციას, ვაჭარებულა ნ. ქანთარას საკანდი- ლატო დისერტაციაში. დისერტაციის ავტორი ფრაგმენტში ნათქვამია: «Установливал- ся, что существовал постоянно действующий рынок, на который доставля- лись разнообразные товары с разных концов страны в большом количестве и имелся постоянный спрос на них. Все это заставляет нас предположить, что на рынок вывозились не только излишки продуктов, но также и продукты, специально изготовленные для продажи» (Н. Г. Кантария, Хозяйство грузинского помещика в XVIII веке, Тб., 1955, стр. 17).
⁹⁸ იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება, გვ. 99.
⁹⁹ ბატონიშვილი ბაგრატი, შემოკლებული სოფლის ეკონომია, გ. მარქსის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკა, ხელნაწერების ფონდი, 524, პარაგრაფი 6.

ულელები ცხოვრებაში უკვე მიმდინარე პროცესების ანარეკლი იყო.

ნაშრომის ამ ნაწილში მოტანილი მასალა მკაფიოდ ადასტურებს სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირთუთიერთობათა განვითარების ფაქტს განსახილველი ხანის საქართველოში. სასაქონლო წარმოების განვითარება კი გვიანფეოდალურ ხანაში წარმოადგენდა (ზოგ სხვა გარემოებასთან ერთად) იმ მნიშვნელოვან ფაქტორს, რომელიც ძირს უთხრიდა ძველს და ნიადაგს უშვადებდა ახალი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის გამარჯვებას მომავალში¹⁰⁰. ის ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის ერთ-ერთი ნიშნის — ნატურალური მეურნეობის მოშლის მკაფიო მაჩვენებელი იყო. «Европейский капитализм, — вырос из феодализма, на базе определенных предпосылок, из которых главными были: 1. развитие простого товарного хозяйства и купеческо-ростовщического капитала; 2. разложение на этой основе натурально-хозяйственной базы феодального производства»¹⁰¹. (ხაზი ჩენია — ი. ა.).

დასკვნები

ზემოთქმულიდან შეიძლება დავასკვნათ:

1. XVIII საუკუნის არც ერთ მონაკვეთში, თვით ძნელებდობის ე. ოსმალეებისა და ყიზილბაშების ბატონობის ზროსაც (1723—1735; 1735—1747 წწ.) კი, სასაქონლო ურთიერთობა არ ჩამკვდარა, ქვეყანა ნატურალური მეურნეობის ნორმებს არ დაბრუნებია. ჩვენს განკარგულებაში არსებული ფაქტობრივი მასალა ეკვიმიტუნლად ადასტურებს, რომ განსახილველი ხანის საქართველოში, მიუხედავად მრავალი დამაბრკოლებელი გარემოებისა, მაინც იგრძნობოდა გარკვეული სოციალ-ეკონომიური პროგრესი, რომლის ერთ-ერთ გამოხატულებასაც სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირთუთიერთობათა განვითარება წარმოადგენდა.

2. სხვადასხვა სახისა და ხასიათის წყაროების, მათ შორის სასულიერო და საერო ფეოდალების მიერ შედგენილი დანახარჯის

ნუსხების, გულდასმით შესწავლა-ანალიზი ცხადყოფს, რომ XVIII საუკუნის საქართველოს ბაზარზე იცილებოდა თითქმის ყველაფერი, ტყემლიდან დაწყებული და დამთავრებული ადგილობრივი თუ უცხო წარმოშობის ძვირფასი ნივთებით. თბილისელი ვაჭრები დაკავშირებული იყვნენ ჩრდილოეთ კავკასიასთან, რუსეთთან, ირანთან და სხვა ქვეყნებთან. სასაქონლო პროდუქციას აშვადებდნენ და კომერციულ საქმიანობაში ჩაბმული იყვნენ როგორც გლეხები (ნაწილი), ისე მემამულე რაციონალიზატორები. ისინი მყიდველების როლშიც გამოდიოდნენ და გამყიდველებისაც.

3. სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირთუთიერთობათა განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში წარმოადგენდა იმ მნიშვნელოვან ფაქტორს, რომელიც (ზოგ სხვა გარემოებასთან ერთად) ძირს უთხრიდა ძველს და ნიადაგს უშვადებდა ახალი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის გამარჯვებას მომავალში. ის ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის ერთ-ერთი ნიშნის — ნატურალური მეურნეობის მოშლის მკაფიო მაჩვენებელი იყო.

¹⁰⁰ ვ. ი. ლენინი, ტ. 3, გვ. 207—28, 360—361.

¹⁰¹ А. Н. Чистозвонов, Генезис капитализма и отражение его в региональных типах крестьянских движений в Европе в XVI—XVIII веках. Журн. «Вопросы истории», 1975 г., № 1, стр. 75.

**ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს
ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში**

ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის საფუძველს, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს ფეოდალის საკუთრება მიწაზე. სხენებუ-ლი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის გამარჯვება-განვითარების და მისი დაღმავალი გზით სიარულის უპირველესი განმსაზღვრელი სწორედ ფეოდალური საკუთრებაა. ფეოდალური წყობილება იშლება იქ და მაშინ, სადაც და როდესაც მიმდინარეობს მისი ეკონომიური საფუძვლის, მიწაზე ფეოდალის მფლობელობის მოშლისა და უწოდებრიო (ბურჟუაზიული) საკუთრების განვითარების მეტ-ნაკლებად საგრძნობი პროცესი. ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარება-გამარჯვება, პირველ რიგში, სწორედ საკუთრების ამ ძველი (ფეოდალური) ფორმის ახალი შეცვლას გულისხმობს. მართალია, მარტო საკუთრების ფორმის შეცვლა არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ შეიცვალოს მთელი წყობილება, მაგრამ ის მაინც მთავარია, რადგანაც მისი ევოლუცია იწვევს მნიშვნელოვან გარდაქმნებს საზოგადოებრივ-ეკონომიური ცხოვრების ყველა დარგში.

ქართული ფეოდალური ურთიერთობა, ცხადია, იმავე ეკონომიურ საფუძველზე ემყარებოდა, რასაც რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალიზმი, მაგრამ მას თავისი სპეციფიკური, სხეებისა-გან განსხვავებული ნიშნებიც გააჩნდა. ასეთების რიცხვს ეკუთვნის, კერძოდ, ქართველი გლეხის მიწაზე საკუთრების უფლება. მიწა, მისი აბსოლუტური უმეტესობა, ცხადია, ჩვენშიც ფეოდალური კლასის კუთვნილებას შეადგენდა, მაგრამ ქართული ფეოდალური სამართალი და პრაქტიკა არ უკრძალავდა სოფლის მშრომელ მოსახლეობას შექმნიდა მიწა საკუთრებაში. სადღესღად ცნობილი საკანონმდებლო თუ სხვა ხასიათის ძეგლები ექვიპიტრანლად ადასტურებს,

რომ ჩვენი გლეხი ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე, მოყოლებული ადრე ფეოდალიზმის ხანიდან, ითვლებოდა მიწის მესაკუთრედ და ეწეოდა მის ყიდვა-გაყიდვას¹. ამ გარემოებას, რომელიც ეკონომიურ განვითარებაზე, განსაკუთრებული მნიშვნელობა გვიან-ფეოდალურ ხანაში მიეცა. მაშინ, განსაკუთრებით კი XVIII საუკუნესა და XIX საუკუნის რეფორმამდელ ხანაში, მიწების ყიდვა-გაყიდვამ ძალზე მასობრივი ხასიათი მიიღო. იესე ბარათაშვილის მოწმობით, დასახელებული ხანის საქართველოში „ბევრი კაცი იყო ნასყიდობის მქონე“². ერთი სიტყვით, მოხდა მიწების მანამდე არნახული ამოძარევა. მკვლევარი, რომელიც აღნიშნული ხანის საქართველოს სოფელში, კერძოდ ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში მომხდარ ცვლილებას სწავლობს, ბუნებრივია, გვერდს ვერ აუვლის ამ ფაქტს. მან უნდა გაარკვიოს საკითხი იმის შესახებ, თუ რით იყო მიწების ასეთი ამოძარევა გამოწვეული და რა სოციალურ-ეკონომიური შედეგები მოჰყვა მას. გამოიწვია თუ არა ამ ფაქტმა ფეოდალური საკუთრების შეზღუდვა და არაბაბილევიერ წოდებათა მიწათმფლობელობის შემდგომი ზრდა და განვითარება.

ამ საკითხების შესწავლა, ცხადია, დიდ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. მთავარია მათ შორის აღნიშნულ საკითხზე პირდაპირი ცნობების შემცველი წყაროების თითქმის სრული უქონლობა. ასეთ ვითარებაში, ჩვენი აზრით, ყველაზე საყურადღებო და მნიშვნელოვან წყაროდ ეგრეთ წოდებული მიწის ნასყიდობის სიგელები რჩება. ნასყიდობის სიგელებში ნაჩვენებია გამყიდველისა და მყიდველის გვარი და სახელი, მიწის გაყიდვის მიზეზი და ცალკეულ შემთხვევაში ფაქტული მიწის ფართობი. მარტო ამ მონაცემებით, რა თქმა უნდა, ძალიან ძნელია საკვლევი საკითხის სასურველი სისრულით და უშეცდომოდ შესწავლა, მაგრამ სხვა უკეთესი საშუალების უქონლობა აიძულებს მკვლევარს ნასყიდობის სიგელებს მიმართოს. ზოგი უზუსტობა კი, რომელსაც ამ გზით მომუშავე უნდა შეურიგდეს, გაპირობებულა ნასყიდობის სიგელში მყიდ-

¹ სიერთოდ მიწების ყიდვა-გაყიდვებზე ადრეფეოდალურ ხანაში იხ. „ნასყიდობის დაწერილი ფაქტისა შიო მღვმისაჲში“ (IX ს.), გამოცემული ი. დ. ლოძიას მიერ, ქს., II, თბ., 1966, გვ. 3; „ნიკოწმინდის დაწერილი“ (XI ს.) და სხვ.

² იესე ბარათაშვილი, „ცხოვრება-ანდერძი“ (ქვემოთ შემოკლებით „ანდერძი“). ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და სიძიებლით ავთ. იოსელიანი, თბ., 1950, გვ. 42.

ველ-გამყიდველთა სოციალური კუთვნილების აღუნიშვნელობით (როგორც წესი). მართო გვარების მიხედვით კი საკმაოდ რთულია ოპერაციასში ჩართულ პირთა მდგომარეობის დადგენა, მით უმეტეს, რომ ერთი და იმავე გვარის კაცი ხშირ შემთხვევაში ფეოდალიცაა (თავად, აზნაური) და გლეხიც. მაგალითად, ჭავჭავიძელები, როგორც ცნობილია, საერთოდ ფეოდალები (თავადები) არიან, მაგრამ წყაროები ამ გვარის ყმა-გლეხებსაც ასახელებენ². ასევე, წერეთლები ფეოდალებად ითვლებოდნენ, მაგრამ XVIII საუკუნის ერთ ძეგლში დასახელებული იყნენ წერეთელი გლეხი³. ფიცხელაურები აზნაურთა წოდებას განეკუთვნებიან, მაგრამ წყაროები ამ გვარის ყმებსაც იცნობენ. ერთ მათგანში, მაგალითად, მოხსენიებულია „ლამარის ჭვრის ყმა ფიცხელაური“, რომელიც გლეხი უნდა იყოს⁴. იგივე თემის ისეთ გვარებზე, როგორცაა მესხიშვილი, შალიკაშვილი, შანშიაშვილი, სვიმონიშვილი, თახშიშვილი, ტატიშვილი, კობიაშვილი, პეტრიაშვილი, გურამიშვილი, სულხანიშვილი, საგანაშვილი და სხვ. სოციალურად განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან არა მარტო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (იმერეთი, ქართლი, კახეთი) მტკვარები ერთი და იმავე გვარის წარმომადგენლები, არამედ ვეოგრაფიულად ზუსტად ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე მოხიზარდებიც.

ამ სირთულის დაძლევის, ე. ი. გვარების მიხედვით მყიდველ-გამყიდველთა სოციალური კუთვნილების დადგენას, ჩვენ ვცდობდით, როგორც თვით ნასყიდობის სიგელების ტექსტის სხვადასხვა მონაცემების გულდასმით შესწავლით, ისე, უმთავრესად, ისე, რომ წყაროების მოშველებით, როგორცაა 1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატის დანართი—ქართლ-კახეთის თავადანაურების სია⁵, კახეთის 1801 — 1802 წწ. აღწერილობის მასალები, გამოქვეყნებული გ. ბოჭორიშვილის მიერ 1927 წელს, ივ. ჭავჭავიძის „საქარ-

თველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები“, ექ. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენი“ (სამი ტომი), ნ. ბერძენიშვილის „ოკუპენტიანი საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“ (ორი ტომი), „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“ (სამი ტომი). ისე ლორთქიფანიძის „ქვემო ქართლი“ (ოთხი ნაწილი) და სხვ. მიუხედავად ჩვენი დიდი სურვილისა და მონდობისა, დასახელებული და სხვა წყაროების მიხედვით, ზუსტად დაგვედგინა ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციებში მონაწილე პირთა სოციალური ვინაობა, მაინც ვერ მოხერხდა ამ ამოცანის უნაკლო გადაჭრა. სირთულის გამო, რომლის შესახებაც ზემოთ გვეონდა ლაპარაკი, ჩვენ არ გამოვიცხავთ იმის შესაძლებლობას, რომ ოპერაციასში ჩართულ პირთა სოციალური მდგომარეობის გარკვევისას დაშვებულია ცალკეული შეცდომები, მაგრამ მიგვახინია, რომ ეს შეცდომები, რიცხობრივი სიმცირის გამო, არსებით ზეგავლენას ვერ მოახდენენ მიღებულ დასკვნებზე.

ჩვენ ხელთ გვეონდა და შევისწავლეთ სულ XVIII საუკუნის (1700—1800 წწ.) 2390 ნასყიდობის სიგელი, რომელთაგან 1401 დატულია საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივის ძველი საბუთების სამ ფონდში (1448, 1449 და 1450), 812—საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კორნ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ოთხ ფონდში (Hd. Sd. Ad, Qd). ხოლო დანარჩენი 177 გამოქვეყნებულია დ. ფურცელაძის¹⁰ ექვთ. თაყაიშვილის¹¹, ნ. ბერძენიშვილის¹², ს. კაკაბაძის¹³, შ. ბუღაჩაძისა¹⁴ და სხვათა მიერ. ნასყიდობის სიგელები სხვადასხვა შინაარსისა და ხასიათისაა; ზოგი ეხება ყმების ყიდვა-გაყიდვას, ზოგი — ყმებისა და მამულების, ზოგი კი — მართო მამულურბის¹⁵. ჩვენ ნასყიდობის სიგელების უკანასკნელ ჯგუფზე შევაჩერეთ

¹⁰ «Грузинские церковные грамоты» Тифлис, 1882 და «Грузинские церковные гуджари (грамоты)», Тифлис, 1881.

¹¹ „საქართველოს სიძველენი“, ტომი I—III.

¹² „ოკუპენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“, ტ. I—II, თბილისი, 1940, 1953.

¹³ „ისტორიული საბუთები“, წიგნი, V, 1913.

¹⁴ „ისტორიული საბუთები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდიშის სამთავროებისა (1466—1770 წწ.)“, თბ., 1958.

¹⁵ ნასყიდობის სიგელები ფორმდებოდა სხვა შემთხვევებშიც (სახლის, მიწის ნაწილის, ოთახის, დუქნისა და სხვა უძრავი ქონების ყიდვა-გაყიდვის დროს). „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1972, № 1.

² ზ. ბოჭორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლებსა, საქართველოს არქივი, III, 1927, გვ. 129, 139, 152 და სხვ.

³ ივ. ჭავჭავიძე, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967, გვ. 180.

⁴ იქვე, 38.

⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 483.—492. ტექსტო გამოცემა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძე.

ყურადღება, რადგანაც იგი უფრო მეტად, ვიდრე პირველი ორი წყუფის საბუთები, გამოხატავს საქართველოს სოფელში მიმდინარე ცვლილებას. ჩვენი აზრით, ყმის ცალკე თუ მამულთან ერთად გაყიდვა, რომლის დროსაც მყიდველად, როგორც წესი ფეოდალი იჭულისსმება, უფრო ფეოდალური აქტია, ვიდრე ბურჟუაზიული. იგი ძველი წყობილების განმტკიცებას უფრო უწყობს ხელს, ვიდრე დაშლასა და ახლის განვითარებას. ჩვენ მიერ შესწავლილი 2390 სიგელიდან 2116 დათარიღებულია XVIII საუკუნის ამა თუ იმ წლით, ხოლო 274 საბუთს კონკრეტული თარიღი არ უზის, მაგრამ სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით (ხელი, ქაღალდი და სხვ.) ჩვენთვის საინტერესო XVIII საუკუნის განეკუთვნება. დათარიღებული სიგელებიდან 1303 საბუთი ან 62% XVIII საუკუნის პირველ ნახევარზე მოდის, ხოლო 813 საბუთი ანუ 38% — მეორე ნახევარზე.

მამულების ნასყიდობის სიგელების რაოდენობა XVIII საუკუნეში, ცხადია, მეტია, ვიდრე 2390. შეიძლება, რა თქმა უნდა, ამ რიცხვის გადიდება, მაგრამ ის, ჩვენი აზრით, საქმარისია იმისათვის, რომ მეკვლევაგამა სათანადო, მიახლოებითი დასკვნები მიანიჭ გააკეთოს.

წლების განმავლობაში ჩატარებული ჩვენი მუშაობა შეიძლება შემდეგი ცხრილის სახით წარმოვიდგინოთ:

ცხრილი 1

გამყიდველ-მყიდველთა დასახელება მათი სოციალური კუთვნილების აღნიშვნით	XVIII საუკუნეში მთლიანად		XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში (1700—1750 წწ.)		XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში (1751—1800 წწ.)	
	რაოდენობა	%	რაოდენობა	%	რაოდენობა	%
გამყიდველი: ფეოდალი გლეხი	1173	44,4	643	49,4	425	52,2
	1217	55,6	660	50,6	388	47,8
სულ	2390	100,0	1303	100,0	813	100,0
მყიდველი ფეოდალი გლეხი	1038	43,4	692	53,3	290	35,6
	1352	56,6	611	46,7	523	64,4
სულ	2390	100,0	1303	100,0	813	100,0

როგორც 2390 ნასყიდობის სიგელის საფუძველზე შედგენილი ამ ცხრილიდან ჩანს, XVIII საუკუნის (თუ მას მთლიანად ავიცლებთ) მიწათმფლობელობის სასიათში მნიშვნელოვანი ძვრები და ცვლილება არ შეინიშნება. ფეოდალური კლასის წარმომადგენლები თითქმის ერთნაირად მონაწილეობენ როგორც გაყიდვის, ასევე ყიდვის ოპერაციებში. გამყიდველის როლში ისინი გამოდიან 1173 შემთხვევაში, ხოლო მყიდველის—1038, რაც ყველა ჩატარებული ოპერაციის 44,4% და 43,4%-ს უდრის (შესაბამისად). სხვათადასა რომ ვთქვათ, მაღალი პრივილეგიური წოდების მონაწილეობა ყიდვაში მხოლოდ ერთი პროცენტით ჩამორჩებოდა მის მონაწილეობას მამულების გაყიდვაში. იგივე თქმის გლეხობის შესახებაც. ისიც დაახლოებით ისეთივე სწორითაა ჩამოყალიბებული გაყიდვის ოპერაციებში, როგორც ყიდვის. საქმარისია აღინიშნოს, რომ მამულის გაყიდვის იმ 2390 შემთხვევიდან, რომელსაც, ჩვენი მონაცემებით, ადგილი ჰქონდა 1700—1800 წლების საქართველოში, 1217 ან საერთო რაოდენობის 55,6% სწორედ გლეხობაზე მოდიოდა, ხოლო ყიდვის—1352 ანუ საერთო რაოდენობის 56,6%. ახლა თუ შევადარებთ ფეოდალისა და გლეხის მონაწილეობას ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციებში, ენახათ რომ, განსახილველი ხანის საქართველოში პირველი რამდენიმე უფრო სწორად გამოდიოდა გამყიდველის როლში, ვიდრე მყიდველის, მეორე კი—პირიქით. გამსწავლება აქ სულ რაღაც ერთი პროცენტია, ე. ი. იმდენად მცირე, რომ არ იძლევა არავითარი საფუძველს ვილაპარაკოთ ფეოდალური საკუთრების როგორც პროცენტის თუნდაც უმნიშვნელო მასშტაბით მიმდინარეობაზე. აქ შეიძლება ლაპარაკი მხოლოდ მაღალი წოდების მოწვევის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ხელში გადასვლის ერთგვარ, სუსტად საკონტრობ ტენდენციასზე და ისიც იმ შემთხვევაში, თუ კი ჩვენი მუშაობა მყიდველ-გამყიდველთა სოციალური მდგომარეობის შესახებ ძირითადად სწორად და უშეცდომოდაა ჩატარებული.

ამისგან განსხვავებულ სურათს იძლევა ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ცალ-ცალკე განხილვა XVIII საუკუნის პირველსა და მეორე ნახევარში. 1700—1750 წლებში ფეოდალები უფრო აქტიურად მონაწილეობენ მამულების შესყიდვის ოპერაციებში, ვიდრე გაყიდვის, გლეხები კი—პირიქით. პრივილეგიებული წოდების მონაწილეობა გაყიდვის ოპერაციების საერთო მასაში (1303 შემთხვევა) 49,4%-ს უდრის, ხოლო გლეხის—50,6%-ს. ყიდვის აქტივში კი მათი ხვედრითი წილი შესაბამისად იყო: 53,3% და 46,7%.

სხვაწარად რომ ვთქვათ, XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში თავადანაწარობა უფრო ხშირად ყიდულობდა, ვიდრე ყიდა, გლეხობა კი — პირიქით. თუ საკითხზე ყიდა-გაყიდვის ოპერაციებში საზოგადოების ძირითადი კლასების ჩაბმის სიხშირის მიხედვით ვიმსჯელებთ, მაშინ უნდა დავსკვნათ, რომ 1700—1750 წლებში ფეოდალები უფრო უტევდნენ გლეხების საყუთრებას, ვიდრე გლეხები ფეოდალების საყუთრებას.

სხვაგვარი ვითარება ისახება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. აქ თავადანაწარობა უსწრებს სოფლის მშრომელ მოსახლეობას მამულების გაყიდვაში, მაგრამ მკვეთრად ჩამორჩება მას შესყიდვის ოპერაციებში. მიწა-ვენახების გაყიდვის იმ 813 შემთხვევიდან, 1750—1800 წლების საქართველოში რომ ჰქონდა ადგილი (ჩვენი მონაცემებით), 425 (ან 52,2%) მოდის ფეოდალებზე, 388 (ან 47,8%) — გლეხებზე. იმავე რაოდენობის ყიდვის ოპერაციიდან კი ფეოდალებზე მოდის 290 ან 35,6%. ხოლო გლეხებზე — 523 ან 64,4%. ამ მონაცემებიდან მკაფიოდ ჩანს სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ძლიერი გააქტივება, მისი ინტენსიური მონაწილეობა მამულების შეძენის საქმეში. იგი ყიდულობს საერთოდ გაყიდული მიწების დიდ ნაწილს, უტევს ფეოდალურ საყუთრებას.

სამწუხაროდ, ნასყიდობის სიგელების დიდ უმრავლესობაში არაა ნახევენები გაყიდული მიწების რაოდენობა (და ხშირად ადგილიც კი). ამის მაგივრად იქ მითითებულია ბრუნვაში მოქცეული მიწის სახლგარი, რაც შეუძლებელს ხდის მისი ფართობის დადგენას. მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი. 1724 წელს საგინაშვილმა პაატამ საგინაშვილ ბეჟუას მიჰყიდა მიწა, რომლის ადგილმდებარეობისა და ფართობის შესახებ საბუთში ნათქვამია, რომ მისი ერთი ნაწილი „პაპიაშვილის კარზედაა“, ხოლო მეორე — „იმის ზეთი“¹⁶. 1728 წელს გიორგი რევიციელმა მიდივანზე გერასტის მიჰყიდა ახალშენს „ჯალდმისსა და მუხუფორის სახლებსა შუა“ მღვდლებზე მამული¹⁷. თარხნიშვილი წერამი, რომელმაც 1763 წელს გიორგი, ბაინდურა და ქაიხოსრო წერანაშვილებთან გააფორმა ნასყიდობის აქტი, წერს: „მოგყიდეთ ახალქალაქს შენის ბოსტნის გვერდით“ მღებარე ბოსტანი¹⁸. გიორგი მინბაშის მიერ 1797 წელს გაყიდულ ერთ საბუთში კი ნათქვამია, რომ მან პუბა და ოთარ სესიაშვილებს

მიჰყიდა მამულის თავი „მარჯვნივ მხარეს“ დედასწვილის, ხოლო მარცხნივ — „პეტრე მღვდლის (მიწის) მიწანაწილი“¹⁹.

ჩვენ მიერ შესწავლილი 2390 ნსყიდობის სიგელიდან გაყიდული მიწის (თუ ვენახის) ფართობი მხოლოდ 310 სიგელშია ნახევენები, რაც მათი საერთო რიცხვის დაახლოებით 13%-ს შეადგენს. გაყიდული ფართობის ზომის მიხედვით ეს რაოდენობა შემდეგნაირად ნაწილდება (ცხრ. 2).

ცხრილი 2

გაყიდული მიწების რაოდენობის შემცვენი სიგელები და ზვედრითი წილი	გაყიდული მიწების ფართობი (დღიურებში)										
	ერთ დღიურ რაოდენ.	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-ზე მეტი
310	11	175	36	32	18	15	3	3	1	5	10
100,0%	3,6	56,7	11,7	10,3	5,9	4,8	0,9	0,9	0,3	1,6	3,3

როგორც ამ ცხრილიდან ჩანს, მიწის გაყიდვის 310 შემთხვევიდან 273 შემთხვევაში დადასტურებულია უწვრილესი და წვრილი (5 დღიურამდე) ნაკვეთების გაყიდვა; 27 შემთხვევაში — საშუალო მასშტაბის ნაკვეთების (5-დან 10 დღიურამდე), ხოლო 10 შემთხვევაში — შედარებით მსხვილი (10 დღიურზე მეტი)²⁰ ნაკვეთებისა. მათი ზვედრითი წილი შესაბამისად უდრის: 87,9%, 8,8% და 3,3%-ს. შედარებით მსხვილი ნაკვეთების გაყიდვის ათი შემთხვევიდან 3 მოდის XVIII საუკუნის პირველ ნახევარზე, ხოლო 7—მიმეც საუკუნის მეორე ნახევარზე. სულ ამ ათი ოპერაციით 225 დღიური მიწა გაყიდა. აქედან 1700—1750 წლებში — 45 დღიური ანუ 20%, ხოლო 1751—1800 წლებში—180 დღიური ანუ 80%. ფეოდა-

¹⁶ საქართველოს მეცნ. აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი (შემდგენი შემოკლებული-სახში). ფონდი Qd, საბ. 3967.

²⁰ აქედან: ორი — 12, ორი — 15, ერთი — 18, ერთი — 25,5, ორი — 26, ერთი — 26,5, და ერთი 49 დღიური. არის ერთი შემთხვევა 61 დღიური ტყის მასივის გაყიდვისა (საბახი, ფ. Qd, საბ. 2463), მაგრამ ჩვენ ის, ვითარაც ტყის მასივი, ზომით დასახლებულ შედარებით მსხვილი ნაკვეთების გაყიდვის შემთხვევებში არ შეგვიტანია. ეს ტყე გაყიდა ფეოდალმა, იყიდა გლეხმა. იყო არაერთი შემთხვევა მთელი სოფლის ან მისი ნაწილის ყიდა-გაყიდვის, რომელშიც მხოლოდ ფეოდალები მონაწილეობდნენ. 1799 წელს, მაგალითად, ფეოდალმა შანშიაშვილმა გაყიდა სოფ. ხორი. იყიდა იგი უტუნის ეპისკოპოსმა სვიმონმა (სსია, ფ. 1448, საბ. 3900). იმავე წელს შანშიაშვილმა უტუნის ეპისკოპოსს მიჰყიდა სოფელ ჯილბის ნახევარი (იქვე, საბ. 3901).

¹⁶ სს სკ ია, ფ. 1448, საბ. 4142.

¹⁷ იქვე, საბ. 2988.

¹⁸ სს სკ ია, ფ. 1448, საბ. 4384.

ლებმა გაყიდეს 116,5 დღიური ანუ საერთო რაოდენობის 51,7%, გლეხებმა კი — 108,5 დღიური ან 48,3%. პრივილეგიურმა წოდებამ შეისყიდა მსხვილ ნაკვეთებად გაყიდული მიწების მხოლოდ 35,3% (79,5 დღიური), სოფლის მშრომელმა მოსახლეობამ კი — 64,7% (145,5 დღიური). ამ მაგალითშიც დასტურდება ფეოდალურ საკუთრებაზე გლეხების მხრივ იერიშის მიტანის საინტერესო ფაქტი.

წერილი ნაკვეთების შემსყიდველები უპირატესად გლეხები იყვნენ, მაგრამ ამ საქმეში თავადზანაურობა მონაწილეობდა. პრივილეგიური წოდების წარმომადგენლები; როგორც წესი, მაშინ იძენდნენ წვირლ ნაკვეთებს, როდესაც საქმე ეხებოდა მათ საკუთრებაში უკვე მყოფი მამულების დამრგვალებას²¹. ამ გარემოებას პირველად გ. ნათაძემ მიაქცია ყურადღება და სათანადო დასკვნა გააკეთა²², რაზედაც მოგვიანებით საგანგებოდ გვეყვება მსჯელობა.

ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ XVIII საუკუნეში საერთოდ, და მის მეორე ნახევარში განსაკუთრებით, თავადზანაურობა გაცილებით უფრო ზშირად გამოდიოდა გაყიდვების როლში, ვიდრე მყოფელების, გლეხი კი — პირიქით. ამაზე დავაფუძნებ ჩვენი დასკვნა პრივილეგიური წოდების მრწათფლობელობის მიმე ჰვდომარეობის, მისი შერყევის შესახებ. ასეთ დასკვნას მხარს უჭერს საკითხის მეორე ასპექტი განხილვაც — საზოგადოების ძირითადი კლასების — ფეოდალებისა და გლეხების მიერ გაყიდული და შესყიდული მიწების ფართობის ერთიმეორესთან შედარება. ჩვენ, როგორც უკვე ვთქვით, არ ვიცით, თუ რამდენი მიწა გაიყიდა სულ ჩვენ მიერ განხილული 2390 ნასყიდობის სიგელით, რადგან მსგავსი ხასიათის ცნობები მოპოვება სიგელების მხოლოდ მცირე ნაწილში — 310 ნასყიდობის აქტში. როგორც სათანადო გაანგარიშებიდან ჩანს, 310 აქტით გაყიდულა სულ 1102 დღიური მიწა. აქედან ფეოდალებს გაუყიდათ 519,5 დღიური ან მიმოქცევაში ჩაჯარდნილი მიწების საერთო რაოდენობის 47,1%, ხოლო გლეხებს — 582,5 დღიური ან 52,9%. გაყიდული მიწების უდიდესი ნაწილი — 716,5 დღიური ან 65,1% გადასულა სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ხელში, ხოლო უმცირესი — 385,5% დღიური ანუ 34,9% — პრივილეგიურებული წო-

²¹ ამის მაგალითები საქმოდ ბევრია. ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სოფლები, ტ. I, გვ. 84, 84—85, 92—93; ტ. II, გვ. 470, 471—472, 473—474, 476.

²² Г. Я. Н а т а д з е, К вопросу об экономическом положении Грузии в XVIII веке, კრებულში: «История классової борьбы в Закавказье», Тифлис: 1930.

დების ხელში. თუ ახლა 310 ნასყიდობის სიგელის მონაცემებს გაეპირველებთ ჩვენ მიერ შესწავილი ყველა 2390 სიგელზე, მაშინ გაიკრება, რომ ხსენებულ აქტებით სულ გაყიდულა დაახლოებით 9000 დღიური მიწა, რომლიდანაც 5940 (65,1%) გლეხებს შეუძენიათ, ხოლო 3060 დღიური (34,9%) — თავადზანაურობას. ამრიგად, გლეხებს შეუყიდათ არა მარტო მათი კლასობრივი მოქმის მიერ გაყიდული მიწები მთლიანად, არამედ თავადზანაურთა მიწების ნაწილიც, დაახლოებით 25,8%.

აღებულ თემასთან მჭიდრო კავშირშია საკითხი იმის შესახებ, თუ რით და როგორ ისტუმრებდა მყიდველ მიწის გაყიდველს? ყველა ნასყიდობის სიგელში, როგორც წესი, მითითებულია, რომ გამყიდველმა მიიღო სრული ფასი, რითაც იგი კმაყოფილი დარჩა, გული შეიჭრა. ჯავახიშვილი ზაალი, რომელმაც 1759 წელს თავის რძალს „ბატონ თინათინს“ მიწა მიჰყიდა, წერს: „ავიღეთ ფასი სრული და უკლები“²³. ნასყიდობის საბუთში, როჭიკი როჭიკიშვილსა და დავით ქიდაგიშვილს შორის რომ გაფორმდა 1700 წელს, ნათქვამია, რომ პირველმა აიღო „ფასი სრული და უკლებული“²⁴. ამასვე აცხადებს რამაზ გოგიბაშვილი²⁵ (1721 წელი), გიორგი კაციაშვილი²⁶ (1735 წ.), ამსოანთ ელენე²⁷ (1776 წ.), ბალალაანთ სტეფანა²⁸ (1779 წ.) და მრავალი სხვ.

შირად იგივე ფორმულა ნასყიდობის სიგელებში ასეა ჩამოყალიბებული: „ავიღე ფასი სრული, რითაც ჩემი (ან ჩვენი) გული შესჯარდებოდა“. ამ ფორმულიდან და მისი სხვა ვარიანტებიდან ჩანს, რომ გამყიდველსა და მყიდველს შორის სრული თანხმობა იქნა მიღწეული და რომ ობერაციით ორივე მხარე კმაყოფილი დარჩა²⁹. მაგ-

²³ მხაბი, ფ. Qd სპ. 8577.

²⁴ სტია, ფ. 1448, სპ. 5392.

²⁵ სტია, ფ. 1448, სპ. 54378.

²⁶ ი ქ ვ ე, სპ. 8732.

²⁷ ი ქ ვ ე, ფ. 1450, დავთ. 6, სპ. 125.

²⁸ ი ქ ვ ე, დავთ. 6, სპ. 122.

²⁹ „ფორმულა „ფასი დასაჯერებელი“, — წერს ივ. ჯავახიშვილი, — სრული გამოწონების შემოკლებას წარმოადგენს. ეს სრული გამოწონების ნასყიდობის შემდგომრიდელ წიგნებშია დაცული და ამ სახით იხარებოდა. ავიღეთ, ან მივიღეთ... ფასი სრული, რითაც ჩვენი (ან მისი) გული შესჯარდებოდა“-ო. მხირად ასეთ გამოწონებამს მიუყვებელი ფასის რაოდენობის შესახებ ცნობაც მოსდევს, მაგრამ ზოგჯერ ფასი აღნიშნული არ არის, როგორც უკუთხა, უკვე იმ ვარკვეთაზეა, რომ ნასყიდობაში ფასი სრულია და იყო გადახდილი და აღებული და ე. ს... წერილობით და დასტურებული იყო, კი-

რამ თითქმის არსად. ცალკეულ გამონაკლისებს გარდა, საბუთში არაა მითითებული, თუ რა იგულისხმება ფასის ქვეშ — გაყიდველის ფულით თუ ნატურით დაქაყანავილება. ჩვენ მიერ შესწავლილი 2390 ნასყიდობის სიგელიდან მხოლოდ რამდენიმეშია გაშიფრული, თუ რას გულისხმობს კონკრეტულად გამოთქმა „ავიღე ფასი სრული“. ირკვევა, რომ ფასის აღება მიწის თუ სხვა ღირებულების გაყიდვისას ყოველთვის მარტო გამყიდველის ფულით დაქაყანავილებას არ ნიშნავდა. ასე, მაგალითად, ერთ საბუთში, რომელშიც ფიქსირებულია მიწის გაყიდვის ფაქტი (XVIII ს.) პაპუნა ბახტაძისა და მშენის მიერ, ნათქვამია: „ავიღია ფასი სრული, რასაც ჩვენი გული შეგვიჯერდებოდა: ე რ თ ი ხ ა რ ი, ე რ თ ი კ ა ბ ი წ ი თ ა ფ უ რ ი, ე რ თ ი მ ა რ ჩ ი ო რ თ ე თ რ ი“³⁰.

მასალების თანახმად ზოგჯერ ანგარიშის გასწორება მთლიანად და მხოლოდ ფულით ხდებოდა. ფულით გაისტუმრა, მაგალითად, ნიკოლოზ მალაშვილმა მიწის გამყიდველი ქაიხოსრო თუმანიშვილი (1720 წ.)³¹, როინ ჯავახიშვილმა — მანგული ეპისკოპოსი იოსები (1727)³², გიორგი ჩიკვაძემ — ბერიკელა კობაძე (XVIII ს.)³³, ნიკოლოზ ჟორჯოლიანმა — სვიმონა ჭოლაძე (XVIII ს.)³⁴, ივანე სიხარულძემ — წიქორია ნასყიდი, დავით ხუციშვილმა — დიმიტრი ვარაყანიძე (1792 წ.)³⁵, ბეო ხოჯაშვილმა — დარეჯან დედოფალი (1790 წ.)³⁶ და სხვ. მაგრამ ასეთების რიცხვი ერთობ მცირეა, რაც თავისთავად მიწის ფულზე გაყიდვის იშვიათობის დამადასტურებლად ვერ გამოდგება. ნასყიდობის სიგელებში, როგორც ზეერთაბ აღენიშნებოდა, საერთოდ იშვიათადაა მოცემული ფასის კონკრეტული

ნონის თვალსაზრისით სრულებით საქმარისად ითვლებოდა, რათგან ამით უკვე მხარეთა კმაყოფილება მტკიცდებოდა და როგორც გამყიდველისა, ისევე მყიდველისაგან საფასურის გამო ყოველგვარი ჩივილი შეუძლებელი იქნებოდა და რომ ატეხილყო კიდევ, რასაკვირველია, უსაფუძვლოდ უნდა ყოფილიყო ცნობილი“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, თბილისი, 1929, გვ. 434, ხაზი ატეხილია — ი. ა.).

³⁰ სს, ტ. II, გვ. 452—453.

³¹ სსცია, ფონი 1448, სბ. 3896.

³² იქვე, სბ. 3904.

³³ იქვე, სბ. 2853.

³⁴ იქვე, სბ. 2828.

³⁵ იქვე, ფ. 1450, დავთ. 5, სბ. 132.

³⁶ მხახი, ფ., სბ. 9362.

დასახელება, მაგრამ იქ, სადაც იგი მითითებულია, თითქმის ყველგან ანგარიშის ფულით გასწორება დადასტურებული. გამონაკლისს შეადგენს სულ რაღაც რამდენიმე შემთხვევა (აქედან ერთი უკვე მოიხსენიეთ), როდესაც გაყიდულის საფასურად აღებულია შერეული სხის ეკვივალენტი (ფული, ხარი და სხვ.). მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ მიწა აბსოლუტურად უმრავლეს შემთხვევაში იყიდებოდა გაჭირვების, უსახსრობის, ტყვეობისა და ღვალიანების გამო (ამზე საგანგებოდ ქვემოთ გვექნება საუბარი), ხოლო ამ მდგომარეობებიდან გამოსვლა, როგორც წესი, მხოლოდ ფულის შექმნა-გადახდას გულისხმობდა, მაშინ ბუნებრივად მთავალთ ფულადი ოპერაციების საგრძნობი ხვედრითი წონის, მათი წამყვანი როლის აღიარებაა მდებარე.

მიწების, ვენახების ტყისა და სხვათა (სახლი, დუქანი, საათი, თოფი ა. შ.) გაყიდვის მიზნად უმრავლეს შემთხვევაში გამყიდველის მატერიალური შეუძლებლობა დასახელებული. ნასყიდობის სიგელები აჭრელებულია წინადადებებით, რომლებიც ლაპარაკობენ გამყიდველის მიმე, ზოგჯერ უკიდურესობამდე მისულ სიღარიბეზე, მის გამოუვალ ეკონომიურ მდგომარეობაზე. ზაალ წინამძღვრის შვილის ნასყიდობის საბუთში (1701 წ.) შალუტა ცერცვაძე აცხადებს: „დამეჭირა და სულს აქეთ გზა და ღონე არა მქონდა, შიმშილობა იყო... და მოგვიღე ჩემგანაც ნასყიდი ერთი დღის მიწა“³⁷. ბერუა სუთიაშვილიც მის მიერ ვაცემულ საბუთში წერს (1710 წ.): „დაგვეჭირა, ვალი მეგროთა, თქვენ (სახლთუხუცეს ამილბარს — ი. ა.) შემოგვხვეწით... გარდაეწყვიტეთ და მოგყიდეთ ალალი ჩემი მკედარი მამული — ნავენახობი“³⁸. „ქმარი და შვილები დამეხოცენ, იმათი ვალი დამრჩა, მკდრებიც დაუშინახვი მყუანდნენ, იმათი ცოდვეც მაწუხებდა და ამის გამო გავყიდე წისქვილი და ავლბარში ბაღის ნაწილი“³⁹ — ვკითხულობთ ერთ სიგელში (XVIII ს.), რომელსაც ხელს აწერს ამ სიტყვების ავტორი ელენე მეფურიშვილი. „ოათარმა დაგვიჭირა და დაგვიბორკილა, — ნათქვამია მანგლელი ეპისკოპოსის იოსებ ჯავახიშვილის მიერ 1727 წელს ვაცემულ საბუთში, — თეთრსა ვთხოვდა: ჩვენ არსად შოვნის ღონე არ

³⁷ მხახი, ფ. Sd, სბ. 570.

³⁸ იქვე, ფ. Ad, სბ. 11849.

³⁹ იქვე, ფ. Sd, სბ. 150.

⁴⁰ სსცია, ფ. 1448, სბ. 3904.

გვექონდა და მოგვიღებოდა ჩემი ნასახლარი თავის შესავალ-გასავლი-
თა⁴⁰. „სიღარიბემა დიდალ შემაწუხა და მოგვიღებოდა ჩვენი სამკვიდრო
ორი ღღის მიწა“⁴¹, „სიღარიბემ და ვალმა დიდალ შეგვაწუხა. მოგვი-
ღებოდა ჩვენი ნასყიდი მიწა ერთი ღღისა და ცოტა მეტი“⁴²—აცხადებენ
თამაზა ავაქიშვილი და ფარემუზ პეტროზაშვილი, რომლებმაც
1727—1728 წლებში (შესაბამისად) გაყიდეს თავიანთი მიწები. მა-
ტრიარქის ხელმოკლეობის მიზეზით გაყიდეს აგრეთვე მამულები
ფეოდალებმა: ლუარსაბ აფურფატიშვილმა⁴³, გერმანოზ გერმანო-
ზ-შვილმა⁴⁴, გოდერძი თურქისტანიშვილმა⁴⁵, შერბაზან მერაბი-
შვილმა⁴⁶, იოსებ გედევანიშვილმა (1794 წ.)⁴⁷, კაცია მუხრანბატონმა
(1799 წ.)⁴⁸ და სხვებმა. იესე ბარათაშვილის მოწმობიდანაც მკა-
ფიოდ ჩანს, რომ მიწებს იგი სწორედ უქიდურეს გაჭირვებაში ჩა-
წერდნოდა პირებისაგან ყიდულობდა. 1763 წლის თარიღით იგი
წერს: „მიწუჩარ სოლოლაშვილი ამოვიდა, დიდი საქმის გაჭირვება
მიამბო... დიდის ფიცით მითხრა, ორი დღე არც მე მქონია ბური,
არც ჩემს შვილსაო; ძიამ შემომიგდო, აღარ აწოვა, სჯამავგორის
მოხოსო, ექვსის თვისა მმართბსო; ის ჩემი შვილი გუშინ, წუხე-
ლის და დღეს ჩემს სახლში გდია, უძუძური ტირისო. ის კი მოკე-
დება და ვილასთვის მიწა მამულიო, ელზბარის წილი ტაგანაკეთი
იყიდეთ“⁴⁹. ჭიხოსრო აბაშიძე კი 1793 წლის პირველ ნოემბერს
ერეკლე მეორისადმი მირთმეულ არზაში დაბეჯითებით არწმუნებს
მეფეს, რომ მას, ვითარცა ვალატაქებულს, შემოსის საყიდელი ფული
არა აქვს⁵⁰.

თავადანაწარობა (ცხადია გლეხობაც) იოლად როდი მიდიოდა
მამულების გაყიდვაზე. იგი ხშირად მათ აგირავებდა, სესხს იღებდა
და მიღებულ ფულით შექმნილი რთული ვითარებიდან გამოსვლას

⁴¹ ი ქ ვ ე, ფ. 1450, დავთ. 6, ს. 26,

⁴² ი ქ ვ ე, დავთ. 8, ს. 19,

⁴³ ი ქ ვ ე, დავთ. 11, ს. 61, 1738 წ.

⁴⁴ „ჩვენის ღღის გაჭირვებისათვის მოგვიღებოდა... ენაგეთს ჩვენი სამკვიდრო მამული“ (იქვე, დავთ. 6, ს. 69, 1738).

⁴⁵ „არსით ილაჟი და ღონე არ მქონდა, მოვალე მამულებდა... მოგვიღებოდა ჩვენი სამკვიდრო... მიწა წყლითა და წისქვილითა“ (იქვე, დავთ. 2, ს. 93, 1738).

⁴⁶ „თათრის ვალი მქონდა და მამულებდნენ... მოგვიღებოდა ჩემი წილი იჯარის ნახევარი“ (იქვე, დავთ. 2, ს. 109, 1738).

⁴⁷ სმახი, ფ. ს. 40.

⁴⁸ ი ქ ვ ე, ს. 1614.

⁴⁹ იესე ბარათაშვილი, „ანდერტი“ გვ. 36.

⁵⁰ მსო, წიგნი 11, თბ., 1953, გვ. 103.

ცილობდა. ასეთი ნაბიჯი გადადგა, მაგალითად, ჭიხოსრო სოლო-
ლაშვილმა. მან 1721 წელს ზურაბ რატიშვილისაგან აიღო სესხად 30
თუმანი „ახალი თეთრი“. „დავიდე ამის გირათთ ასურეთს, —
წერს მსესხებელი, — ჩემი კერძი რაც ბარათში გამოძყოლოდეს ან
გლები, ან ხოდაბუნი, ან აზნაური, ან მიწა-წყალი... სანამ შენს
თეთრს მოგცემდე... ჩემი წილი ასურეთის გამოსაღებით“ შენ
ისარგებლე⁵¹. 1725 წელს იგივე გააკეთა ნოდარ ციციშვილმა. მან
თავის ბიძაშვილ ბაგრატ ციციშვილისაგან ოთხთუმან-ნახევარი თე-
თრი აიღო და გირაოდ მისცა გლები ხოსია კამარიაშვილი „თავისის
მამულითა“⁵². 1756 წელს ჭიხოსრო წერეთელმა როსამ მაჭავარია-
ნისაგან 44 მარჩილი (თეთრი) ისესხა, რამაც თავისი ხელქვეითი სა-
მი კომლი გლები (გვარად ვაჩიჩილაძეები) დაუვიტავა „მამულ-
ადგილით, ეკლესია-სასაფლაოთი, წყლითა და წისქვილითა, მათის
ყოველსფრით, საქება-რეცხვით“⁵³. 1781 წელს გლეხმა ბეროა ში-
ოშვილმა სულხან თუმანიშვილს რვა თუმანი „ახალი ზარაფხანის
ოთხი დანგიანი თეთრი“ გამოართვა. გირაოდ მისცა საკუ-
თარი ხელით გაშენებული ვენახი იმ პირობით, რომ იგი მას თვი-
თონ დაამუშავებდა და ვალის გადახდამდე შემოსავლის ნახევარს
ყოველწლიურად კრედიტორს მისცემდა⁵⁴.

აგირავებდა რა მამულებს, დამგირავებელი (განურჩევალ წო-
ლებრივ მდგომარეობისა) ერთგვარი იმედით შეჰყურებდა ამ ოპე-
რაციას და ფიქრობდა, რომ იგი მოახერხებდა ვალის გადახდას და
დაგირავებულის უკან დაბრუნებას. მაგრამ ამას იგი მხოლოდ იშ-
ვით შემთხვევაში აღწევდა და ჩვეულებრივ ვალების აღების ოპე-
რაცია დაგირავებული (თუ დაუგირავებელი) მამულების დაკარ-
გვით, სესხის მიმცემის ხელში გადასვლით მთავრდებოდა. ასე და-
კარგეს, მაგალითად, მამულები გიორგი ფალავანდშიშვილმა (XVIII ს.

⁵¹ ი ქ ვ ე, გვ. 14.

⁵² ი ქ ვ ე, გვ. 19.

⁵³ მსო, II, გვ. 38—39.

⁵⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 54.

პირველი ნახევარი)⁵⁵, ქაიხოსრო წერეთელმა (1770 წ.)⁵⁶, ოტია წერეთელმა (1780 წ.)⁵⁷, ხოსრო ზოჯაშვილმა (1790 წ.)⁵⁸, გიორგი აბაშიძემ (1799 წ.)⁵⁹ და სხვ.

ერთი სიტყვით ეკონომიური შეუძლებლობა, ვიმოკრებთ ისევ, აიძულებდა მიწის მატრონს მისი გაყიდვის სასიფთაო გზას დასდგომადა. მიწა-მამულებს გლეხიც ყიდდა და ფეოდალიც, მაგრამ უკანასკნელი მას უფრო ხშირად და მეტი მასშტაბით მიმართავდა, ვიდრე პირველი და მისთვის ამ მოვლენას უფრო სავალალო შედეგები მქონდა, ვიდრე სოფლის მშრომელი მოსახლეობისათვის. სოფლის მშრომელი მოსახლეობა, როგორც წვეთი ენახეთ, ბევრად უფრო მეტს იძენდა, ვიდრე ჰკარგავდა.

მიწის მყიდველებს შორის განსაკუთრებით გლეხები აქტიურობდნენ. ისინი ყველაფერს აკეთებდნენ იმისთვის, რათა მესაკუთრე-ნი ეკზიზტირიყვნენ. საკუთრების ყველაზე მყარ და სიმძლავრე სახეობას კი სწორედ ნასყიდობის გზით შექმნილი საკუთრება წარმოადგენდა. იგი, ყოველ შემთხვევაში ოფიციალურად, იურიდიულად წინდად და ხელშეუხებლად ითვლებოდა. ასეთად ითვლებოდა არა

⁵⁵ ეს წიგნი — ნათქვამია სახუთში, — მოვართუთი თქვენ, ბატონს წერეთელს ქველს, თქვენს შიგლს ბეჟანს და დავისს მე, ფალავანდისშვილმა გიორგიმ, ჩემს შვილმა შიომ, ასრე რომ აბაშიძემ მამული დამიკავა, ახლა დამპირდა თუთრი იმ მამულის გარდასხად აღამისათვის. ორასორთოდათი მარჩილი ვივლე თქვენგან მამულის დისახსნელად, სხვა ვერა ვიშოვე რა და ... მოვართუთი აბრამიშვილი ლხარე და შიო მათის ცოლ-შვილით, სახლით, კართო, საფლავით, წულით, წისქვილით, სათბობით, ტყით, რისაც მქრნებელი იყოს მისის ყოვლის ფრთა“ (მთეი, II, გვ. 32).

ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, როგორც ტესტირან ჩანს, ფალავანდისშვილიმ დაგირავებულ მამულს დაიხსნა სხვა მამულის გაყიდვის გზით.

⁵⁶ ი. ბერბერიშვილის სახ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, საბ. 39 („თუთრის გახადხა ველარ შევიძალ და გლეხი შემოგატოვეთ“).

⁵⁷ ი. ქვე, საბ. 73 („თუთრის დიდი ხანი დავიყვანა... გარდახდა ველარ შევიძალი და ის საწინდარი გლეხი შემოგატოვეთ“).

⁵⁸ შენ — წერს მანუჩარ თუნიანიშვილი ხოსრო ზოჯაშვილის სახელზე გაცემულ სახუთში, — ჩემის მეუღლის... ორმოცდათქვსმეტო თუშური გემართო და შენი დიდი ვენახი იმამო ვირათო მევირა, ამ ეშათ თუთრის თხოვნა დავიყვანე, შენ რომ მოცემა ვერ შეიძალ, მეც ორმოცდათქვსმეტ თუნდა შენი დიდი ვენახი, რომელიც ჩემთან ვირათო იყო, ვიყიდე“ (მ ს ე ი, II, 86).

⁵⁹ ამოვიდა რამდენიმე წელი, — ვითხოვს ხელთ ვიგორე აბაშიძის მიერ ქიხიის მორჩაბის ტყის ანას სახელზე დაწერილ სახუთში, და ვერ მოვეც შენი ცალი. მოხივდი და მაწუხებდი, შენ დედ-მამას ცრემლით შეტვიროდი, ისინი იასალათ დამაყენე... სხვა ღონე არა მქონდა რა (და ამიტომ) ის ჩემი ნასყიდი... გვერდის-უხანი მომიცია“ (მ ს ე ი, II, III).

მარტო ფეოდალის, არამედ გლეხის ნასყიდი საკუთრებაც. „თუ კაც-მან ნასყიდობა ქმნას, — ნათქვამია ვახტანგ VI სამართლის წიგნში, — მამული, სოფელი, საქონელი თუ პირუტყვი (იყიდოს), დიად ალალი და შესარჩენი საქმე არის, ბატონის მეტი კაცი ვერ მოუშლის. და თუ ბატონი გაუწყრების, უნლს გარდა ყველაზე ხელი მიუწვდებდა, მაგრამ ბატონსაც ეს მართებს: სხვარიგად რომ ბატონმა ყმას გარდასხდევინოს, ნასყიდი მინც არ უნდა მოუშლოს“⁶⁰ (ხაზი ჩვენია — ი. ა.). იასე ბარათაშვილიც თითქმის საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „ჩვეყანაში... ნასყიდობის მოშლა“ ძნელი შემოსაღები იყო. ცხოვრება, ცხადია, ხშირად არღვევდა ამ იურიდიულ ნორმებს, მაგრამ სამართლის ძეგლებში ნასყიდი საკუთრების განსაკუთრებული სიმყარის აღნიშვნას მინც ჰქონდა გარკვეული მნიშვნელობა. იგი საფუძველს აძლევდა ყველას, ვისაც ნასყიდობა მოუშალეს, ებრძოლა და კანონის დაცვა მოეთხოვა.

გლეხი, როგორც უკვე ვთქვით, უპირატესად წვრილ ნაკვეთებს ყიდულობდა, თუმცა არც შედარებით მსხვილი ნაკვეთების შესყიდვა იყო გამორიცხული. განურჩევლად იმისა, თუ რა ფართობის მიწებს იძენდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობა — დიდს თუ მცირეს — იგი ყველა შემთხვევაში ერთი მთავარი ამოცანის გადაჭრას ისახავდა მიზნად — თავი დაეღწა მიწით მომარაგების ფეოდალური-ბატონყმური სასუფობისაგან და გამხდარიყო დამოუკიდებელი მეურნე⁶¹. ეს კი ძირს უთხრიდა ფეოდალურ საკუთრებას და

⁶⁰ ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI, სამართლის წიგნი, თბ., 1955, მუხ. 160. ძეგლი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ტრანზიტის საძიებელი დავითო თინა ვენუქიძემ.

უკეთესებს რა კომენტარს ამ მუხლს ალ. ვაჩიშვილი წერს: „ამგვარად, ფეოდალურ საქართველოში მიიღებოდა ყოფილა დღევანდელი, რომლის ძალით „ნასყიდი ქონება“, საერთოდ და კერძოდ „ნასყიდი მამული“, ყოველ შემთხვევაში ოფიციალურად, ხელშეუხებლად იყო აღიარებული“ (ალ. ვ ა ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, III, თბ., 1963, გვ. 111).

იმის საინსტრუქციოდ, რომ კანონს ნასყიდობის მოუშლელობის შესახებ ანგარიშს ეწყოდა, ივ. სურგულაძის იესე ბარათაშვილის მავალით მოაქვს. მას, როგორც ცნობილია, ერეკლეს ბრძანებით თელე ქონება ჩამოართვეს, გარდა სახლისა, რომელსაც ვითარცა ნასყიდს, ხელი ვერ ახლეს (ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საკუთრების უფლების ისტორიების ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, ისტ. უ მ რ ი მ ე ბ ი, XXXVII, 1949, გვ. 2).

⁶¹ ივ ს უ რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი, ანდროს, გვ. 42.

⁶² გლეხების მიერ მიწების საკუთრებაში შექმნა სწორედ ასეა შეფასებული საბჭოთა ისტორიულ მეცნიერებაში (იხ. И. Д. К о в а л ь ч е н к о, о характере и формах расселения помещичьих крестьян России в первой половине XIX века, «Исторические записки», ტ. 78, 1965.

ხელს უწყობდა საკუთრების ახალი ფორმის წარმოშობა-განვითარებას, ბურჟუაზიული ურთიერთობის ჩასახვა-დაწინაურებას⁶³.

მიწას, როგორც უკვე ითქვა, ფეოდალებიც ყიდულობდნენ. ზოგი მათგანის მოქმედება ამ მიმართულებით განსაკუთრებული ინტენსიურობით გამოირჩეოდა. ასეთები იყვნენ, მაგალითად, აილბარ მალალაშვილი, მანუჩარ თუმანიშვილი, არჯევან ფიცხელაური, იესე ბარათაშვილი და სხვები. აქ დასახელებული პირები ეწეოდნენ სისტემატურ მომხვეჭელობას, მამულების შეუნელებელ შესყიდვას. ესენი და პრივილეგირებული წოდების სხვა წარმომადგენლები ყიდულობდნენ როგორც წერილ წირებს, ისე მსხვილ ნაკვეთებს, ზოგჯერ მთელ სოფლებსაც კი. პატარა ნაკვეთების შესყიდვა უმეტეს შემთხვევაში მაშინ ხდებოდა, როდესაც საქმე ეხებოდა ფეოდალის მამულის დამრგვალებას. აი ამის რამდენიმე მაგალითი: იესე წინამძღვრისშვილმა ზაალ წინამძღვრისშვილს მიჰყიდა მიწა, რომელიც უშუალოდ უკანასკნელის მამულს ემიჯნებოდა⁶⁴. 1784 წელს შედგენილ ნასყიდობის სიგელში ნათქვამია, რომ ბერი ფიცხელაურმა თავის ბიძაშვილს არჯევან ფიცხელაურს ნაღდ ანგარიშზე მისცა მიწა, რომელიც მეორის მამულის ნაწილს, მის გაგრძელ ბას წარმოადგენდა⁶⁵. იმავე არჯევანის სახელზე გაფორმებულ მეორე ნასყიდობაში (1784 წ.) კი მიწის გამყიდველი თქმულმან ფიცხელაური წერს: „ღამეჭირა და მოყიდე ჩემი ალალი, ბარათში ნარგები, შენი კომისიის გვერდზე სახლ-კართან ნარგები მიწა“⁶⁶, თავიანთი მამულების მომიჯნავე მიწის ნაკვეთები იყიდეს აგრეთვე ბევერდისვილი⁶⁷, ყანჩელი⁶⁸, ლოლაქე⁶⁹, გოსტაშვილი⁷⁰ და სხვებმა.

დამრგვალების ტენდენციას პირველად ყურადღება გ. ნათაძემ მიჰქცია. მანვე მოგვცა ამ მოვლენის მნიშვნელობის პირველი შეფა-

⁶³ Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII века, Москва, 1957, гл. 39, 72.

⁶⁴ სსციკი, ფ. 1448, სპ. 690.

⁶⁵ სს, II, გვ. 85.

⁶⁶ სს, II, გვ. 471—472.

⁶⁷ Г. Я. Натадзе, К вопросу об экономическом положении Грузии в конце XVIII столетия, კრებული: «История классовой борьбы в Закавказье», Тбилиси, 1930, გვ. 131. (ქვემოთ გ. ნათაძის სტატიის დასახელების ამ კრებულის გვერდები იქნება მითითებული).

⁶⁸ იქვე.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ სს, I, გვ. 85.

სებატ. «Таким образом, — пишет он — одна сторона освобождается от лишней, ненужной ему для хозяйства земли, а другая приобретает землю, округляющую ее имение. При старом способе хозяйства, когда участки земли отдавались год «галу», разбросанность и чересполосность мешать ведению хозяйства не могли. Очевидно здесь мы имеем дело со стремлением к округлению имения с целью вести более рациональное хозяйство, иначе говоря — расширить то, что называлось барской запашкой за счет сокращения количества участков, отданных крестьянам под галу и другие повинности»⁷¹.

მკვლევარი ამასთანავე აღნიშნავს, რომ მიწების დამრგვალებს ტენდენცია დამახასიათებელი იყო სწორედ XVIII საუკუნისათვის, უფრო ზუსტად ამ საუკუნის მეორე ნახევრისათვის. მისი აზრით, წინა პერიოდში ის ძალზე მკრთალად, უმნიშვნელო მასშტაბით შეინიშნებოდა. აჯამებს რა თავის დაკვირვებებს ამ მიმართულებით, იტყობს: «Если ближе познакомиться с упомянутыми выше случаями частных сделок на землю, зафиксированными в документах XVII столетия и сравнить их с аналогичными документами XVIII столетия, мы увидим чрезвычайно характерную разницу. До XVIII столетия?.. чрезвычайно редки случаи покупки имения смежного с землей покупателя или продавца, что указывает на отсутствие тенденции к округлению имения с целью более рациональной эксплуатации»⁷².

მსხვილი რაციონალური⁷⁴, საბაზრო პროდუქციის დამამზადებელი მეურნეობები განსახილველი ხანის საქართველოში მართლაც არსებობდნენ⁷⁵. ამზე ჩვენ სხვაგან გვექნება საგანგებოდ ლაბარაკი. აქ კი მხოლოდ ვიტყვი, რომ იმპრობინდელი საქართველოს ეკონომიკური აზრიც უბიძგებდა ყველას, მათ შორის, ცხადია, ფეოდალებსაც, რაციონალური, სასაქონლო მეურნეობების შექმნისაკენ. იგი მხარს უჭერდა არა მარტო ოჯახის მოთხოვნილებათა დაქაყოფილების შემდეგ დარჩენილი პროდუქციის გაყიდვას, არამედ პრო-

⁷¹ გ. ნათაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 129—130.

⁷² აქ, ვფიქრობთ შეიძლება წერია XVII საუკუნე.

⁷³ გ. ნათაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 129.

⁷⁴ მსხვილ რაციონალურ მეურნეობას ეწეოდა არა მარტო ის, ვინც პატარა პატარა მიწის ნაკვეთს ყიდულობდა და ამ გზით ამრგვალებდა თავის მამულს, არამედ დიდი ფართობის შემსყიდველნიც.

⁷⁵ Н. Г. Кантария, Хозяйство грузинского помещика в XVIII веке (автореферат кандидатской диссертации), Тбилиси, 1955.

6. ი. ანთლავა

ლექციის გარკვეული ნაწილის თავიდანვე საბაზროდ წარმოების იღებს. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ბატონი-შვილი ბაგრატიის ტრაქტატი „შემოკლებული ხონლის ეკონომია“, დათარიღებული 1816 წლით. ამ ხელნაწერის მეექვსე პარაგრაფში ვკითხულობთ: „შემოსავალი ყოველივე მამულისა... ცანაფოფების სამად. ერთი ნაწილი აიღებს სახლის სახარჯავად, მეორე — შე-სანახავად. ხოლო მესამე — გაყიდების“⁷⁶. მეხუთე პარაგრაფში კი, რომელიც მესაქონლეობას ეხება, ნათქვამია: „მებატონეს მართებს რათა ჰყუანდეს პირტუყვი მრავლებით... ცხუარი მისცემს დიდს სარ-გებლობასა, აგრეთვე ღორი უფრორე. ღორის ქონი იხმარება საპ-ნად და სანთლად, ხოლო ზორი ღორედ და მიხულად და საქმელად, **ეგრეთვე გასახადით, რომელიცა გაყიდების კარგად ფასად**“⁷⁷.

იგივე აზრია გატარებული იოანე ბატონიშვილის „სჯულდება-ში“, რომელიც 1799 წელს განეკუთვნება. ამ ძეგლის 89-ე მუხლში წერია: „აკეთონ ერთი და ყველი, მატყლით ქსოონ საფენნი და სხვა საქირებანი, და აგრეთვე, თათართა და ქართველთა და, სადაც კეთდებოდეს აბრეშუმი, იმასაც მუშაობდენ და ესეც ყოველივე ან-გარიშით ინახებოდეს, იყიდებოდეს და თერთად გროვდებოდეს“⁷⁸.

ციტირებული ადგილების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ეკონომიური აზრი მოუწოდებდა ფეოდალებს (აღბათ გლეხებსაც) არ შემოფარგლულიყვნენ მხოლოდ აუცილებელის წარმოებით და დაემზადებინათ საბაზრო პროდუქციაც. ამ რჩევას, ხანს, ისინი ყურს

⁷⁶ კ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკა, ხელნაწერთა ფონდი, 24, პა-რაგრაფი 6.

ამ ნაშრომისა და მისი ავტორის ეკონომიურ შეხედულებათა დასახითება იხ. ს. ბერაძის ნაშრომში: „ქართული ეკონომიური აზრის ისტორიის საკითხები მე-19 საუკ. დამდეგს“, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, თბილისი, 1952.

⁷⁷ კ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკა, ხელნაწერთა ფონდი, § 24, პარაგრაფი 5.

⁷⁸ იოანე ბატონი, სჯულდება, თბ., 1957, გვ. 44—45.
მოაქვს რა ეს ადგილი, ს. ბერაძე წერს: „დიდახ, იოანე შოთისხვის სამეფო საცალო ეკონომიის შემოღებას... მამინ, როცა ქართველი თავიდანწაწარობა ეკონომის ქედლა-დურად უყურებდნენ და თავისთვის არასაკადრის საქმედ თვლიდნენ, იოანე ბატონიშვილი დიდად აფასებს მას. ეს გარემოება და სიმდიდრის მთავარ ფორმად თვითრის, ე. ი. ძეგარფისი ლითონის მიჩნევა ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია მერკანტილ-ზნისთავის“ (იხ. მისი „ქართული ეკონომიური აზრის განვითარება X VIII საუ-კუნის დამდეგს“, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, V, თბ., 1951, გვ. 407).

უვლებდნენ, რის ერთ-ერთ დამადსტურებელს წარმოადგენს ქართ-ველ მებატონეთა ერთი ნაწილის მიერ მათულების ინტენსიურად შესყიდვის, მათი დამარგვლების შეუნელებელი ტენდენცია.

ამ ჩვენს დასკვნას, ვფიქრობთ, ვერ დაარღვევს იესე ბარათა-შვილის მოგონების ის ადგილი, სადაც მიწების სისტემატურად შესყიდვის მიზეზად სულ სხვა გარემოება დასახელებული. ბარათა-შვილის მომხვეჭელობითი საქმიანობა, მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, მიზნად ისახავდა მრავალრიცხოვანი ოჯახის შენახვას, სტუმ-რების გამაჰანძვლებასა და შვილების მამულებით უზრუნველყო-ფას. ჩვენ „ქართველები ვართ, — წერს იესე, — ჰური საქმელად და სამოსლად უნდა ვიყოფინდით, ღვინო სამოსლად და სამეგლად, ცხვარი, ღორი საკლავად, ძროხა სახნავად და ასე უნდა დავრჩეთ... ქართველი კაცის რჩომა ასე ყოფილა და ასე იქნება“⁷⁹. ბარათა-შვი-ლი ტრაზაობის კიდევ იმით, რომ მას არასოდეს არც ერთი კლდე ჰური არ გაუყლიდა. „ჩემგან ჰური არ გასყიდებოდა, თუნდ ათასი კლდე მომსვლოდა“⁸⁰, — ატყავებს იგი.

შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ „ცხოვრება-ანდერ-ძის“ ავტორის ეს განცხადება არაა გულწრფელი. ჩვენ არ შევცდუ-ებით თუ ვიტყვით, რომ მისი მომხვეჭელობა, მიწების დიდი რაოდე-ნობით შესყიდვა გამოიწვევით იყო არა მარტო ოჯახის მატერიალურად უზრუნველყოფის სურვილით. მას საბაზრო პროდუქციის წარ-მოების სურვილიც ამოძრავებდა. ღალის თუ სხვა გზით მიღებული პროდუქციის ნაწილს, იგი ბაზარში ეზოდებოდა, თუმცა აქას დამუ-რებით უპარყოფს. „ცხოვრება-ანდერძის“ იმ ადგილას, სადაც ლაპა-რაკია ამა თუ იმ პროდუქტის დანიშნულებაზე, იესე იტყულებულია აღნიშნოს, რომ ჰური საქმელადაც უნდა ვიყოფინოთ და სამოსლა-დაცო⁸¹. ზუსტად იმასვე ამბობს იგი ღვინოზეც. ღვინო „სამოსლად და სამეგლად“ უნდა გამოვიყენოთ⁸². აქ ავტორი, როგორც ვხე-დავთ, უარყოფს მის მიერ სხვაგან გაკეთებულ განცხადებას და ადასტურებს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის გარკვეული ნაწი-ლის თავიდანვე საბაზროდ დამზადების ფაქტს⁸³.

⁷⁹ იესე ბარათაშვილი, ანდერძი, გვ. 99.

⁸⁰ იქვე, გვ. 97.

⁸¹ იქვე, გვ. 99.

⁸² იქვე.

⁸³ იესეს „ცხოვრება-ანდერძიდან“ საწინააღმდეგო დასკვნას აკეთებს დ. უჩანე-იშვილი თავის საინტერესო გამოკვლევაში: «К вопросу об экономическом разви-

ამრიგად, ფეოდალთა კლასის ერთი ნაწილის მიერ მიწების ინტენსიური ყიდვა, ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებით რომ იყო შეპირობებული, მიზნად ისახავდა მსხვილი რაიონ-ნალური მეურნეობების შექმნას, რომლებიც ოჯახის მოთხოვნილებასაც დაკმაყოფილებდნენ და საბაზრო პროდუქციასაც დაამზადებდნენ. ამდენად აღნიშნული ტენდენცია თავის მხრივ გარკვეულად ხელს უწყობდა საზოგადოებრივ-ეკონომიური ცხოვრების ახალი უფრო პროგრესული გზით წარმართვის საქმეს.

* * *

ამ თავში მოცემული ჩვენი მსჯელობა შეიძლება შემდეგი დასკვნების სახით ჩამოყალიბდეს.

1. XVIII საუკუნის საქართველოში ადგილი ჰქონდა მიწების ძლიერ ამოძრავებას. მამულების ყიდვა-გაყიდვამ მიიღო მასობრივი ხასიათი, ისეთი მასშტაბი, როგორც მას არასოდეს არ ჰქონია ვინამდღე. ეს მოვლენა შეპირობებული იყო, ერთი მხრივ, საგარეო ვითარებით გამოწვეული ფეოდალური და გლეხთა კლასის გარკვეული ნაწილის მატერიალური მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესებით, ხოლო, მეორე მხრივ — ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის წარმატებით, საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიური კავშირების გაძლიერებით უცხო ქვეყნებთან, მათ შორის ისეთებთანაც, რომლებიც უკვე განვითარების კაპიტალისტურ გზაზე იყვნენ შემდგარნი.

2. მიწას ყიდდნენ როგორც ფეოდალები, ისე გლეხები. XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში სოფლის მშრომელი მოსახლეობა უფრო ხშირად ვაჭარის გამოყიდვის რაღაც, ვიდრე პრივილეგიური წოდება. მამულების გაყიდვის იმ 1303 შემთხვევიდან⁸⁴, 1700—1751 წლებში რომ ჰქონდა ადგილი (ჩვენი მონაცემებით), 50,6% მონადირე გლეხობაზე, ხოლო 49,4% — ფეოდალებზე. ყიდვის აქტებში კი მათი ხვედრითი წონა შესაბამისად 46,7% და 53,3%-ს უდრიდა.

თი Восточной Грузии во второй половине XVIII века» (მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის», ნაგ. V, თბ., 1937, გვ. 386, 408—410), მაგრამ ამჟამად ჩვენ ამაზე არ ვჩერდებით.

⁸⁴ იქ აღბარება არა საერთოდ XVIII საუკუნის პირველ ნახევრით, არამედ ამ პერიოდის რომელიმე კონკრეტული წლით დთარიღებულ ნასყიდობის სიგელებზე. ასეთების რიცხვი კი სწორედ 1303-ს უდრიდა.

3. არსებითად განსხვავებულ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე ჩვენი საინტერესო საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ თავდაზნაურობა უსწრებს სოფლის მშრომელ მოსახლეობას მამულების გაყიდვაში და, პირიქით, მკვეთრად ჩამორჩება მას მიწების შესყიდვაში. მიწა-ვენახების გაყიდვის იმ 813 შემთხვევიდან, რომლებიც 1751—1800 წლებითაა დათარიღებული, 52,2% მოდის პრივილეგირებულ წოდებაზე, 47,8% — გლეხობაზე. იმავე რაოდენობის ყიდვის ოპერაციიდან კი 35,6% მოდის პირველზე, 64,4% — მეორეზე. ამ მონაცემებიდან მკაფიოდ ჩანს სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ინტენსიური მონაწილეობა მამულების შეძენის საქმეში, იგი აშკარად უტევს ფეოდალურ საკუთრებას.

4. გლეხობა უსწრებდა თავდაზნაურობას შესყიდული მიწების ფართობის, მათი რაოდენობის მხრივაც. იმ 1102 დღიური მიწიდან, 310 ნასყიდობის სიგელით რომ გაიყდა XVIII საუკუნეში⁸⁵, პირველს გაუყიდა 582,5 დღიური ანუ მთლიანად ჩავარდნილი მიწების საერთო რაოდენობის 52,9%, ხოლო მეორეს — 519,5 დღიური ანუ 47,1%. გაყიდული მიწების უმეტესი ნაწილი — 716, 5 დღიური ანუ 65,1% უშუალო მწარმოებლის ხელში გადასულა, ხოლო უმცირესი — 385,5 დღიური ან 34,9% — პრივილეგიური წოდების. სხვანაირად რომ ვთქვათ, გლეხებს შეუსყიდიათ არა მარტო მათი კლასობრივი მოძმის მიერ გაყიდული მიწები მთლიანად, არამედ თავდაზნაურობა მიერ რეალიზებული მიწების ნაწილიც, დაახლოებით 25,8%.

5. გლეხები მიწას, ამ მთავარ საწარმოო საშუალებას, უპირატესად უჭირავდნენ ნაკვეთებად იძენდნენ, თუმცა მსხვილი ნაკვეთების შესყიდვის შემთხვევაც არაერთი იყო. განურჩევლად იმისა, თუ რა მასშტაბით ხდებოდა ეს შეძენა, მცირე თუ დიდი, გლეხის დაგროვებით საქმიანობას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ყიდულობდა რა მიწებს საკუთრების უფლებით, იგი თავს აღწევდა მიწით მომარაგების ფეოდალურ-ბატონყმურ საშუალებებს, ძირს უთხრიდა ფეოდალის მონოპოლიურ მიწათმფლობელობას და ხელს უწყობდა საკუთრების ახალი, ბურჟუაზიული ფორმის დამკვიდრებას, კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარებას.

6. ფეოდალური კლასის ერთი ნაწილის აქტიური მონაწილეობა მიწის ყიდვის ოპერაციებში შეპირობებული იყო ფულადი-სასა-

⁸⁵ ამ მხედველობაშია ნასყიდობის სიგელების ის ნაწილი, სადაც აღნიშნულია გაყიდული მიწების რაოდენობა.

ქონლო ურთიერთობის განვითარებით, ამ ურთიერთობის შესაბამისად სამეურნეო საქმიანობის შეცვლის სურვილით. პრივილეგირებული წოდების არაერთი წარმომადგენელი მსხვილი, რაციონალური საფუძვლებზე დაყენებული, საბაზრო პროდუქციის დამამზადებელი მეურნეობების მოწყობაზე ოცნებობდა და ზოგმა მათგანმა მიაღწია კიდევ ამას. ამით ისინი, ნებით თუ უნებლიეთ, ბიძგს აძლევდნენ არსებული სოციალურ-ეკონომიური ფორმაციის საწინააღმდეგო მოვლენების განვითარებას.

თ ა ვ ი ი v

**ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს შოროდა-
ლური ურთიერთობის სოციალურ საფუძვლებში
(თავდახსნა-განთავისუფლებისა და დაყვავების
პროცესების ურთიერთშარღების ცდა)**

მიწისა და თავისუფლებისათვის ქართველი გლეხი ყოველთვის იბრძოდა. მაგრამ განსაკუთრებით ის გვიანფეოდალურ ხანაში, უფრო ზუსტად XVIII საუკუნეში, ამ საუკუნის მეორე ნახევარში გააქტიურდა. ამ დროს უფრო ენერგიულად შეუტია მან ფეოდალურ-ბატონყმურ წყობილებას, რაც მწარმოებელი კლასის ექსპლოატაციის გაძლიერებით აიხსნება. ეს უკანასკნელი კი გამოწყვეული იყო ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებით, ერთი მხრივ, და თურქეთ-ირანის აგრესიისა და ლეკიანობის უარყოფითი შედეგებით — მეორე მხრივ. მძიმე საგარეო ურთიერთობა, ხშირი ომები და თარეში სერიოზულ ზიანს აყენებდა საქართველოს სახალხო მეურნეობას, დიდად აბრკოლებდა მის წინსვლას, თავდაზნაურობა გლეხების ხარჯზე ცდილობდა დანაკლისის ანაზღაურებას. განსახილველი ხანის საბუთებში ხშირადაა ლაპარაკი ყმური მოსახლეობის საგადასახადო ტვირთის დამძიმებაზე, წინანდელი ნორმების გადიდებაზე, ადრე არარსებული გადასახადების შემოღებაზე, უღების დადებაზე და ა. შ. თხოვნა-აპიტივრებითა და დაკისრებული ვალდებულების შესრულებაზე უარის თქმით, რამაც განსახილველ ხანაში განსაკუთრებით მასობრივი ხასიათი მიიღო, სოფლის მშრომელი მოსახლეობა ცდილობდა მძიმე საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებას, თავისი მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესებას, შრომისა და ცხოვრების პირობების რამდენადმე მაინც გაუკეთესებას.

იმავე საქმეს ემსახურებოდა კლასობრივი ბრძოლის დანარჩენი ფორმებიც, კერძოდ მოძრაობა სამეფო (სახელმწიფო) უწყებაში გადასვლისათვის. იგი არსებითად ახალი მოვლენა იყო XVIII სა-

უკუნის საქართველოს ცხოვრებაში, რომელიც მანამდე, შეიძლება ითქვას, მხოლოდ ოდნავ იგრძნობოდა. ამ საინტერესო მოძრაობაზე, მის როლსა და ადგილზე, ისე როგორც ბრძოლის სხვა ფორმებზე, ჩვენ აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ, რადგანაც მათზე საგანგებოდ ცალკე გვექნება ლაპარაკი.

* * *

ქართველი გლეხი, როგორც უკვე ვთქვით, სამეფო უწყებებისკენ მისიწრაფობდა, მაგრამ ეს უკანასკნელი მისი საბოლოო მიზანი მანაც არ იყო. იგი ოცნებობდა სრულ თავისუფლებაზე, ფეოდალურ-ბატონყმური დამოკიდებულებიდან თავის დასხნაზე. ამის მიღწევის ყველაზე კანონიერ და მშვიდობიან გზას კი გამოსყიდვა წარმოადგენდა. გვიანფეოდალური ხანის სამართალი ჯა სამართლებრივი აზროვნება, რომელიც თავისი არსით ფეოდალურ-ბატონყმური იყო, ერთგვარად ხელს უწყობდა ამ პროცესის გაშლა-გაფართოვებას. ვახტანგ VI-ის კანონები, მაგალითად, არა მარტო უშუალოდ მშრომელი მოსახლეობის დამოკიდებულ მდგომარეობიდან გამოსვლას, არამედ რიგი დეტალების გახაზვით თითქოს ცდილობს კიდევ გაამართლოს ეს პროცესი. ხსენებული ძეგლის 260-ე მუხლში პირდაპირა მითითებული, რომ ბატონს უფლება აქვს „თავი დაახსენეინოს“¹ ყმას და აზრტი გახადოს. თავდახსნილობა წერილობით ფორმდებოდა — პატრონი თავის ხელქვეითს აძლევდა არსებული წესების დაცვით შედგენილ წიგნს, რომელიც თავისუფლების ყველაზე მაკაფიო დამადასტურებელი იყო. მაგრამ კანონმდებელი აქ არ სვამს წერილობით და შენიშნავს, რომ თავისუფლების მიღების დადასტურება შესაძლებელია სანდო პირების მოწმობითაც. „ესეც იქმნების, — ნათქვამია იქ, — რომე წიგნი არა ჰქონდეს და მოწამე კი ჰყვანდეს, კის მოწმის პირითაც დაიჭერების, რომე თავი გამოესხანას.“² თავისუფლების დაამატკიებელ საბუთად მიჩნეული იყო აგრეთვე თვით მებატონის მოწმობაც. „იქნების, რომე პატრონიც ამბობდეს, რომ „თავი დავახსენეინო“³.

ამ შედეგაბების დაწესებით კანონმდებელი უადვილებდა გლეხს (სხვა საკითხი არა მოსაზრებით) თავისუფლების მოპოვებას, მის შენარჩუნებას.

იმავე მიმართულებით მოქმედებდა ერეკლე II-ის 1765 წლის კანონი ტყვეობიდან დაბრუნებულთა თაობაზე, რომლის შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი და ამიტომ აქ სიტყვას არ ვავაგრძელებთ.

დავით ბატონიშვილის სამართლის წიგნშიც, რომელიც XVIII საუკუნის საქართველოს სინამდვილეს ასახავს, არის არაერთი მუხლი, რომელიც ასე თუ ისე ხელს უწყობდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობის დამოკიდებულებიდან მდგომარეობიდან გამოსვლას. ასეთია, კერძოდ, 38-ე მუხლი, სადაც ნათქვამია: „უკეთუ კაცმან ნასყიდი კაცი ანუ ტყვე ანდერძითა ანუ უანდერძით ვანათავისუფლოს, მაშინ ნურა რომელი შვილთაგანი, ვინა მონათესავეთაგანი იკადრებს დაპატრონებად მისა, მით რომე ყოველთა აქუს ნებაი მოპოვებულსა ეგრეთ ყოფად, ვითარცა ნებას თვით“⁴.

დასახელებული და მათი მსგავსი მუხლები, რომელთა შეტანა სამართლის წიგნებში ცხოვრების მოთხოვნით იყო ნაკარსხები⁵, ხელს უწყობდა ბატონყმური ურთიერთობიდან გლეხთა განთავისუფლებას, ამ პროცესის წარმართვა-გაღრმავებას. სოფლის მშრომელი მოსახლეობა იყენებდა ამ კანონს და ხშირად ღიდი მსხვერპლის ვალებით აღწევდა მიზანს. მსხვერპლის ვალებით, ვამბობთ იმიტომ, რომ თავისუფლების მოპოვება, როგორც წესი⁶, ხდებოდა სა-

⁴ „სამართალი ბატონიშვილის დავითისა“, თბ., 1964, გვ. 28, მუხ. 38, ტექსტი გამოსცა და გამოკლევა დართო დავით ფურცელაძემ.

⁵ ბატონყმობიდან გლეხთა განთავისუფლების მიზეზების შესახებ ვ. ნათაძე წერს: «Кажется, я не ошибусь если скажу, что в это время (г. о. XVIII в. მეორე ნახევარი — ი. ა.) были понски свободных рабочих рук, и на почве требования на них происходили случаи освобождения крепостных крестьян». (Г. Н. а т а д з е, К вопросу об экономическом положении Грузии в конце XVIII столетия, ИКБЗ, гад. 141. ნათაძე — ი. ა.). და კიდევ: «Вообще частных случаев освобождения мы встречаем довольно много и не только на почве нужды и разорения..., но и на почве потребности в свободных рабочих руках, очевидно, вследствие рационализации хозяйства и влияния рынка на его устройство» (ი ქ ვ ე, გვ. 142).

⁶ ზემოთქმულის მუქვე ფეოქობთ, სწორი არ უნდა იყოს იგ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, როდესაც წერს: „XVIII საუკუნეში არც საკანონმდებლო და არც სხვა ხასიათის ძეგლებს თავისუფალი გლეხი აღარ წარმოუდგენიათ“ (იხ. მ. ი. ს. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან“, თბ., 1963, გვ. 128).

⁷ ზოგჯერ განთავისუფლება, საბუთების თანხმად, ხდებოდა მებატონის ან მისი ოჯახის წევრების სულის შესწინობად (სმახე, Hd, საბ. 3710; Ad, საბ. 1386), მათი საქმის გამარჯვება-წარმატებისათვის, ერთგულბა-დამსახურებისათვის (სსცია, ფონდი 1449, საბ. 4692) და ა. შ.

¹ ვ ა ხ ტ ა ნ გ მეფის სამართლის წიგნი, მუხ. 260.
² ი ქ ვ ე.
³ ი ქ ვ ე.

თანადოდ დაწესებული ფასის ფულადი თუ ნატურალური ანაზღაურებით. თავდახსნილობის საბუთებში პირდაპირაა მითითებული, რომ შემამულემ ყმის განთავისუფლებაში აიღო სათანადო ფასი და ამით თავისი გული შეიჯერა⁸. ფასის გადახდა ფულითაც ხდებოდა და ნატურითაც. ხშირად გლეხი მამულზე იღებდა ხელს და ამ ფასად აღწევდა თავისუფლებას⁹.

საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივის ძველი საბუთების სამ ფონდში (1448, 1449 და 1450), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ოთხ ფონდში (Hd, Ad, Sd, Qd)¹⁰, ნ. ბერძენიშვილის, ექ. თაყაიშვილის, დ. ფურცელაძისა და ს. კაკაბაძის პუბლიკაციებში¹¹ ჩვენ აღვსრულეთ (XVIII საუკუნის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში) სულ გლეხთა განთავისუფლება — გათარხნება-გააზატების 350 საბუთი. აქედან 250 შემთხვევაში ლაბარაკია სოფლის მშრომელი მოსახლეობის სრულ განთავისუფლებაზე ფეო-

⁸ შახი, Hd, საბ. 2981; Ad, საბ. 31^a და სხვა; სცია, ფ. 1448, საბ. 3282, 4415; ფ. 1450, დავთ. 5, საბ. 76; დავთ. 12, საბ. 54; დავთ. 14, საბ. 117, 118; დავთ. 23, საბ. 28 და სხვ. აგრეთვე ნ. ბერძენიშვილის „ლოკუმენტებში“ და ექ. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენი“ მოთავსებული ასეთივე ხასიათის საბუთები.

⁹ „რადგან შენ, — ვითხოვლობთ კირილე მთავარეპისკოპოსის პეტრე შლიკა-შვილისათვის მიცემულ სიგელში (1758 წ.) — შენის ნასყიდისა და უსყიდის მამულისაგან ხელ აიღე და ჩვენი გული შეიჯერე, ჩვენც შენგან ხელი ავიღეთ და თავი დაგახსნიეინეთ“ (სცია, ფ. 1450, დავთ. 6, საბ. 65), შლრ. ნ. ბერძენიშვილის, ლოკუმენტები I, გვ. 365.

¹⁰ Qd ფონდის მასალები ჩვენ შეისწავლეთ მხოლოდ 1782 წლამდე, მომდევნო წლების (1782—1800) მასალების გამოცნობა კი, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა ტექნიკური მიზეზების გამო.

¹¹ მხედველობაშია: ნ. ბერძენიშვილის „ლოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“ (ორი ტომი), ექვთ. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენი“ (სამი ტომი), და ფურცელაძის „Грузинские крестьянские грамоты“, შისივე „Грузинские церковные гуджары (грамоты) და ს. კაკაბაძის „იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ“, სმ. V, თბ., 1950.

დალორ-ბატონყმური ურთიერთობიდან¹², ხოლო 100 შემთხვევაში¹³ დადასტურებულია გლეხების გათარხნება-გააზატების, მათი სოციალ-ეკონომიური და იურიდიული მდგომარეობის საგრძნობი გაუმჯობესებისა და მათ მიერ არასრული თავისუფლების მოპოვების ფაქტი¹⁴.

განთავისუფლებულთა რიცხვს უნდა დაემატოს ის 200 კომლი გლეხი, რომლებიც გაათავისუფლა ერეკლე მეორემ 1755 წლის ყვარლის ბრძოლაში გმირული მონაწილეობისათვის¹⁵. „აღუსის გარეკვევაში მონაწილე გლეხთაგან ყველამ (მათ შორის ბრძოლაში დაღუპულთა ოჯახებში)... თავისუფალ მიწისმფლობელ გლეხთა უფლებები მიიღო“¹⁶.

¹² ამაში შეტანილია გლეხთა გათარხნება-გააზატების 76 შემთხვევა (აქედან 28 აღებულია ს. კაკაბაძის პუბლიკაციიდან), სადაც გათარხნება-გააზატება სრულ თავისუფლებას უდრის. ასეთია, მაგალითად, აზატობა-სითარხნის შემდეგც სიგელი: 1756 წლის (ახლა დღემთან ვემუდღეს, ჭიჭისანაც ვინდა წლის, მე შენთან ღღის იქით საქმე აღარა მკექს — სცია, ფ. 1450 დავთ. 33, საბ. 252), 1766 წლის (გამიზაზატებისა და გამოთავისუფლებისათ ყოფიფრთა... თქვენთან არა კაცს ხელი არა ჰქონდესთ, არც მე და არც ჩემს ნათესავსა — შახი, Sd, საბ. 194), 1767 წლის (ამ წურითილ განთავისუფლულ და გააზატებ... რომ ღღის იქით შენთან და შენს ჩამაზატობისათან საბატონყმით არც მე მქონდეს სადო, არც ჩემს შვილებს და არც მთ ჩამაზატობას — სცია, ფ. 1450, დავთ. 51, საბ. 197), 1771 წლის (მოხვედელ და ჩემს ყმობა არ ინდობე და ცოტა რაიმე ჩემი გული შეიჯერე და მეც გააზატებ, ასე რომ შენთან არა კაცს ხელი არა ჰქონდეს, არა ჩემის სხლის კაცს და არც მეფეს და არც თავადიშვილს“ (შახი, Ad, საბ. 31^a), 1788 წლისა („მეც აზატე და თავისუფლად ვიგევი, ასე რომ სიყვარულის მეტე შენთან საქმე არა მქონდეს არცა მე და არცა შვილთა ჩემთა და სახლსა მომავალთა ჩემთა (სცია, ფ. 1450, დავთ. 23, საბ. 76), 1791 წლის („ვისთანაც ვინდოდესთ იმისთან მიღით, აზატე ხართ ჩემგან, თქვენთან საბატონყმით საქმე არავის აქვს“), იქვე, დავთ. 24, საბ. 133) და მრავალი სხვა.

¹³ აქედან 38 დადასტურებულია ს. კაკაბაძის დასახ. პუბლიკაციიში.

¹⁴ გლეხების სოციალ-ეკონომიური და იურიდიული მდგომარეობის გაუმჯობესებას და მათ მიერ არასრული თავისუფლების მოპოვების გულისხმობს აზატობა-სითარხნის შემდეგც სიგელი: 1715 წლის („გიყავით წყალობა: არაფერი ჩვენი საითხოვარი... (არ ვეთხოვოდეს) იმის მეტი, რომ კურთხეულის შამის ჩემისათვის ყოველს შამბათს, წელიწადში ალას ვარდახდოდე; ორ ცხვარს დაუკლავე“ (შახი, Sd, საბ. 91^a), 1725 წლის („ჩვენც ეს წყალობა გვიქნა გავთარხნებისა, არა ვეთხოვოდეს არა გამოსაღები... ერთის მსახურობის მეტი“ (სცია, ფ. 1450, დავთ. 49, საბ. 179), 1752 წლის („გათარხნე, არა ბეგარა, არ კულუხი, არა გამოსაღები არა ვეთხოვოდეს, მსახურის მეტი“ (სცია, ფ. 1448, საბ. 5410), 1796 წლის („ასე გათარხნე, რომ არაფერი საჩვერი სათხოვარი და გამოსაღები არა ვეთხოვებოდეს... ერთის მსახურისა და ლმწიკარ-ნაღობის მეტი“ (შახი, Hd, საბ. 5294) და მრავალი სხვ.

¹⁵ შ. დუმბაძე, თავისუფალ გლეხთა ფენის საკეთხისათვის... კისი.

¹⁶ იქვე, გვ. 393.

ყველა მონაცემის გათვალისწინებით მივიღეთ, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობისათვის მთლიანად თავი დაუღწევია 450, ნაწილობრივ — 100, სულ — 550 კომლს. ეს რაოდენობა, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება ჩაითვალოს სრულად. უნდა ვიფიქროთ. რომ თავისთავად ნაწილობრივი თავისუფლება ჩვენივე საინტერესო ხანაში მოპოვებული ჰქონდა გლეხთა გაცილებით მეტ რაოდენობას, მაგრამ მათი ზუსტად აღრიცხვა შეუძლებელია, უმთავრესად, სათანადო საბუთების დაკარგვა-განადგურების გამო¹⁷. ამისთანავე არ შეეძლებოდა თუ მათ რიცხვს სულ ცოტა ორჯერ მაინც გავადიდებთ და შესაბამისად 900 და 1100 კომლს გავუთანაბრებთ.

საეკონომიკურად არცეც ჰქონდათ აღნიშნული, რომ განთავისუფლებული და ანატმწინი გლეხის მდგომარეობა არ იყო მყარი და სიმკვრივე, რადგან მის პირად თავისუფლებას მუდმივად საფრთხე ემუქრებოდა¹⁸. მაგრამ არ იქნება სწორი საერთოდ გამოვირცხობთ განთავისუფლებულ გლეხთა მიერ თავისუფლების შენარჩუნების უუნარიანობა. ამ მხრივ, ჩვენი შეხედულებები, გადაჭარბებული უნდა იყოს ო. სოსელიას აზრი, რომ „ზაბატობას და თავდასხნას აღებული ხანის (ე. ი. XVI—XIX ს. 20-იანი წლები — ი. ა.) დასავლეთ საქართველოში ეკონომიური საფუძველი არ ჰქონდა (და რომ) ის უმეტეს შემთხვევაში, მხოლოდ დროებითი იყო“¹⁹. ვფიქრობთ, ამის ასე კატეგორიულად თქმა, თვით დასავლეთ საქართველოს მიმართაც კი, არ შეიძლება. მიუხედავად ერთბაშე არახელსაყრელი პირობებისა, ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებულ გლეხთა ერთი, საკმაოდ დიდი ნაწილი მაინც ახერხებდა მოპოვებული თავისუფლების შენარჩუნებას²⁰. მით უმეტეს ახერხებდა ამას მიწით

¹⁷ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩვენი ვერც დაკარგვა-განადგურებას ვაღარაჩენილი სიგელები აღვრიცხეთ სრულად. ნაშთად შეიძლება ითქვას, რომ მათი ნაწილი ჩვენი ყურადღების გარეშე დარჩა.

¹⁸ ო. ს. ს. ე. ლ. ი. ა., ანატ გლეხთა კატეგორია დასავლეთ საქართველოში (XIX ს. 20-იანი წლებამდე). მსკი, ნაკვ. 33, გვ. 195; მ. დ. უ. მ. ბ. ა. მ. ე., თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში, კისი, გვ. 389.

¹⁹ ო. ს. ს. ე. ლ. ი. ა., ანატ-გლეხთა კატეგორია, გვ. 195.

²⁰ ადრე ასეთი აზრი გამოიქვამა მ. დ. უ. მ. ბ. ა. მ. ე. ვერც კი, რომელიც 1966 წელს იგი სამართლიანად წერდა, რომ დაყვანილის არასაზარებელი ბედის იზიარება „უმიწილო თავდაპირველ-გაანატმწინებულ გლეხთა მხოლოდ ერთი ნაწილი“, ხოლო მეორე „ახერხებულა პირადი თავისუფლების და მოიჭირობის თუ „ნომინალური ყმობის“ შენარჩუნებას (მ. დ. უ. მ. ბ. ა. მ. ე., თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის, კისი, გვ. 389—399); ვ. გ. უ. ჩ. უ. ა. ს. აზრით, თავდასხნა გლეხთა ნაწილი თავისუფლებას ხიზნის მდგო-

განთავისუფლებული გლეხი, რომლის არსებობა იმდროინდელ საქართველოში დადასტურებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში²¹.

ჩვენი მასალებიდანაც ნათლად ჩანს, რომ თავდასხნა-გაანატმწინებული გლეხის მომავალი ცხოვრება არც ისე უპერსპექტივო იყო, როგორც ეს აქამდე ეგონათ. საქმარისა და ითქვას, რომ სრულ განთავისუფლების იმ 450 შემთხვევაზე, რომელთაც, ჩვენი აღრიცხვით, XVIII საუკუნეში ჰქონდა აღდგო, დაყვანილების 125 შემთხვევა მოდიოდა²², რაც განთავისუფლებულთა საერთო რაოდენობის 27,7%-ს შეადგენს. თუ ამ დასკვნას გავაერთიანებთ იმ 450 კომლზედაც, რომლებმაც ჩვენი დამკვირვებით, ასევე დახსნეს თავი ბატონყმობისაგან (თუმცა ამის დამადასტურებელი საბუთები, ვიმეორებთ ისევ, დაკარგულ-განადგურებული ან დღემდე მიუკვლეველია), მაშინ გამოვა, რომ XVIII საუკუნეში თავდასხნის 900 შემთხვევაზე დაყვანილების 250 შემთხვევა მოდიოდა; სხვათადაც რომ ვთქვათ, თავდასხნის პროცესი 3,5-ჯერ უფრო სწრაფად და ინტენსიურად მიმდინარეობდა, ვიდრე დაყვანიების. ეს კი საკმაოდ დიდი პროცენტია და კარგად მეტყველებს ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური-განვითარების ხარისხზე, ამ განვითარების მიმართულუბაზე. იგი იმის მკაფიო მოწმობაა, რომ XVIII საუკუნეში, უპირატესად მის მეორე ნახევარში²³,

მატობაში ვაღასვლით ინარჩუნებდა. „თავდასხნა გლეხთა ის ნაწილი, რომელიც პირად თავისუფლებას ინარჩუნებდა, მაგრამ საკუთარი, პარველარული მიუზრუნობის მოწყობას ვერ ახერხებდა, ხიზნათა კატეგორიის ადგება“ (იხ. მ. ი. ს. „ხიზნა გლეხთა ბუნებისა და წარმოშობის საკითხისათვის“, მსკი, ნაკვ. 34, 1962, გვ. 64).
²¹ მ. დ. უ. მ. ბ. ა. მ. ე., თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის, კისი, გვ. 389—391.

²² ყმობაში შესულ გლეხთა რაოდენობა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, 268 კომლს უტრიადა. მაგრამ მასალის გულდასმით შესწავლამ ცხადყო, რომ ამ რაოდენობიდან თავისუფლება მხოლოდ 125 კომლზე დაკარგა, დანარჩენები კი (143 კომლი), საბუთების თანახმად, ყმები იყვნენ და ყმებად დარჩნენ, მათ მხოლოდ ბატონი გამოცვალეს ან იმავე ბატონს ყმობის უფრო დიდად ფორმებზე შეუთანხმდნენ. „სხვა ილაიკ არა მთავარა რამე: მაინც თქვენ გამაზრებულნი, აიღეთ ჩემი თავი ნასყიდობით მოგარით“ (სმანია, საბ. 2558, ნ. ბ. ე. რ. მ. შ. ე. ი. დ. ს. ი. გ. 227).

²³ რომ ეს პროცესი უფრო ინტენსიურად სწორედ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მიმდინარეობდა, დასტურდება შემდეგი მონაცემებით. იმ 550 თავდასხნა-გაანატმწინების შემთხვევიდან, რომელთაც ადგილი ჰქონდა XVIII საუკუნეში, მხოლოდ 68 ან საერთო რაოდენობის 12,5% მოიღეს ამ საუკუნის პირველ ნახევარზე, ხოლო 481 ან 87,5% — მის მეორე ნახევარზე. რაც შეეხება დაყვანილების პროცენტს, პირველ ნახევარში ვითარება იყო, ყმობის საბუთების 40,3% XVIII საუკუნის პირველ ნახევართა დათარიღებული, ხოლო 59,7% — მეორე ნახევართ.

მიმდინარეობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალური საფუძვლების მოშლის მეტ-ნაკლებად საგრძნობი პროცესი²⁴.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ:

1. ქართველი გლეხი დიდი ხნის მანძილზე ოცნებობდა სრულ თავისუფლებაზე, ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობიდან თავის დახსნაზე. ამის მიღწევის ყველაზე კანონიერ და მშვიდობიან გზას გამოსყიდვა წარმოადგენდა²⁵, მაგრამ ის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მხოლოდ მცირე პროცენტისთვის იყო ხელმისაწვდომი და მისი დიდი უმრავლესობა სხვა გზასა და საშუალებას მიმართავდა. მთავრობაში საჩივრების შეტანით, მოწმეთა დასახელებით, ხშირად არარსებული არგუმენტებისა და საექვო ფაქტების მომარჯვებით ცდილობდა იგი დაემტკიცებინა მებატონეთა პრეტენზიების უსაფუძვლობა. იმავე მიზნის მიღწევას ფიქრობდა გლეხი ურჩობა-გაქცევითა და დაკისრებულ ვალდებულებათა სისტემატური შეუსრულებლობით. ამ მოვლენებსაც განსაკუთრებით მასობრივი ხასიათი სწორედ იმავე XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მიეცა.

2. თავისუფლების მოსაპოვებლად ყველაზე საიმედო გზას, ვიმეორებთ ისევ, გლეხის მიერ თავის დახსნა-გამოსყიდვა წრმოადგენდა. გვიანფეოდალური ხანის სამართალი და სამართლებრივი აზროვნება, რომელიც თავისი არსით ფეოდალურ-ბატონყმური იყო, ერთგვარად ხელსაც კი უწყობდა ამ პროცესის გაშლა-გაფართოებას. ამით სარგებლობდა ქართველი გლეხი და ხშირად დიდი მსხვერპლის გაღებით აღწევდა კიდევ მიზანს. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების თანახმად, XVIII საუკუნეში ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავი დაუღწევია და სრული თავისუფლება მიუღია 450 კომლს. თუ დღემდე მოუკვლეველ მრავალ საბუთსაც გავითვალისწინებთ, ეს რაოდენობა სულ მცირე ორჯერ მაინც გადიდდება. 900 კომლი, რა თქმა უნდა, არ არის ძალიან ბევრი, მაგრამ თვით ფაქტი ფრიად საყურადღებოა და სათანადო შეფასებას მოითხოვს.

3. თავდახსნილი გლეხობის ნაწილი თავისუფლებას ინარჩუნებდა, ნაწილი კი ჰკარგავდა. მათი ზვედრითი წონა, ჩვენი მიხედვებითი გამოანგარიშებით, შესაბამისად 72,8 და 27,2 პროცენტს უდრიდა, რაც საკმაოდ დიდი და კარგად მეტყველებს ქვეყნის სო-

ციალ-ეკონომიური განვითარების ხასიათზე, მისი განვითარების მიმართულეობაზე. იგი იმის მკაფიო მოწმობაა, რომ XVIII საუკუნეში, უპირატესად მის მეორე ნახევარში, მიმდინარეობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალური საფუძვლების მოშლის მეტ-ნაკლებად სარგძნობი პროცესი²⁶.

²⁶ ეს დასკვნა ძალაში დარჩება იმ შემთხვევაშიც, თუკი თავისუფლება შენარჩუნებულ გლეხთა ზვედრით წონას 50%-ით განესაზღვრავთ.

²⁴ ვ. გ. უჩუა, ზიხან გლეხთა ბუნებისა და წარმოშობის საკითხისათვის, მსკ, ნაკ. 34, 1962, გვ. 64.

²⁵ მებატონე ზოგჯერ სხვადასხვა მიზეზით „უსასყიდლოდაც“ ათავისუფლებდა გლეხს.

საბატონო ფულადი რენტა-გადასახადები XVIII
საუკუნისა და XIX საუკუნის დამდეგის
საპარტეზლოში

ფულადი რენტა, როგორც ცნობილია, ფეოდალური რენტის უმაღლესი სახეობაა. იგი „გარდაქმნილი ფორმაა“ პროდუქტადი რენტისა. მისი გაჩენა და მეტრეზება საჯარო მასშტაბით დამკვიდრება გულისხმობს ვაჭრობისა და მრეწველობის, სასაქონლო წარმოებისა და ფულადი ურთიერთობის განვითარებას¹. მაგრამ ფულადი რენტა, წარმოშობილი აღნიშნული მოვლენების შედეგად, თავის მხრივ ხელს უწყობს მათ შემდგომ დაწინაურებას, ქვეყნის ეკონომიურ პროგრესს, ძველი სისტემის დაშლას და ახალს გაბატონებას. პროდუქტადი რენტისგან განსხვავებით, რომლის დამკვიდრებას შრომითი რენტის მაგივრად თან არ სდევს პრინციპული ხასიათის ცვლილებები ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებაში, ფულადი რენტა აქტიურად მოქმედებს სახელმწიფოს ეკონომიურ სტრუქტურაზე, წარმოების წესზე, იგი ინტენსიურად ცვლის ამ უკანასკნელის ხასიათს². ნათქვამიდან ცხადია, რომ რენტის ფორმების შესწავლას, კერძოდ ფულადი რენტის როლისა და ადგილის გამოკვლას, დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების დონისა და ხასიათის გარკვევისათვის, ფეოდალური ურთიერთობის პეროდინატივის, მისი აღრინდელი, განვითარებული და გვიანდელი ხანის სწორად დადგენისათვის.

არ შეიძლება ითქვას, რომ აღნიშნული საკითხი საერთოდ ღარჩა სპეციალისტების ყურადღების გარეშე. მას არაერთი მკვლევარი შეეხო, ზოგმა მათგანმა წარმატებითაც იმუშავა, საინტერესო და ანგარიშგასაწევი მასალა წარმოადგინა, თუმცა სირთულის გამო,

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწილი მეორე, თბ., 1934 წ., გვ. 316.

² იქვე.

პრობლემა საბოლოოდ ვერ გადაჭრა და მისი მრავალი საკითხი ღიად დატოვა. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ ის, რაც შესწავლილი და დადგენილია, ხშირად სათანადოდ არ არის დასაბუთებული და, მაშასადამე დამაჯერებლობას მოკლებულია. ასეთია, მაგალითად, ს. ავალიანის განცხადება იმის შესახებ, რომ თითქოს რეფორმამდელი ხანის მთელი ამიერკავკასია ცხოვრობდა „ნატურალური მეურნეობის ტიპიური ფორმების ფარგლებში“³. აქედან გამომდინარე გადაჭარბებულია მისი დასკვნა ფულადი რენტის ძალზე მცირე როლის შესახებ XVIII—XIX საუკუნეების ქართველი გლეხის საგადასახადო სისტემაში⁴.

1912 წელს ფეოდალური ხანის საქართველოს საგლეხო გადასახადების შესახებ სპეციალური ნარკვევი გამოაქვეყნა ს. კაკაბაძემ. ნაშრომში ავტორმა სათანადო მასალების მოტანით დაადსტურა რა პროდუქტადი და შრომითი რენტის არსებობა, კერძოდ კი პირველი მათგანის უპირატესობა შუა საუკუნეების მიწურულის საქართველოში (ასეთად XV საუკუნეს თვლის), აღნიშნა, რომ ჩვენი ქვეყნის იმ რაიონებში, რომლებიც ეკონომიურად უფრო დაწინაურებული იყო, სოფლის მშრომელი მოსახლეობა ფულადი გადასახადებითაც იბეგრებოდა⁵. საილუსტრაციოდ იმერეთი დაასახელა და მიუთითა, რომ იქ გლეხები ყოველწლიურად, სხვა გადასახადებთან ერთად, 11-დან 40-მდე თეთრს იხდიდნენ⁶. მაგრამ ს. კაკაბაძის ნაშრომი, როგორც უკვე ვთქვით, უფრო ადრეულ ხანას ეხება, ვიდრე ჩვენ გვაინტერესებს. ავტორი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ რა ადგილი ეჭირა ფულად რენტას მაშინდელი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში, როგორი ხასიათი ჰქონდა რენტის ამ ფორმის — მიწმიფი თუ შემთხვევითი. მართალია, ძალიან ძნელია ფულადი რენტის ხვედრითი წონის თუნდაც მიახლოებითი განსაზღვრა, მაგრამ, ჩვენი აზრით, სპეციალურად ამ საკითხისადმი მიძღვნილ ნარკვევში, საჭირო იყო ამ მიმართულებით გარკვეული მუშაობის ჩატარება.

³ С. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I, Одесса, 1912, г., стр. 179.

⁴ «Повинности грузинскими крестьянами повсеместно отбывались натурой» — წიგნი ს. ავალიანის (ბ. შისი „Крестьянский вопрос“, т. I, 82).

⁵ С. Н. Какабадзе, Черты феодального строя и крестьянские повинности в Грузии в конце средних веков. Тифлис, 1912, стр. 14.

⁶ თეთრი, ავტორის განგარიშებით, დაახლოებით 2 კაპის უდრდა.

⁷ ს. კაკაბაძე, Черты... გვ. 14.

ს. კაკაბაძეს არც მერე შეუწყვეტია კვლევა-ძიება რენტის ფორმების შესასწავლად. მაგალითად, 1930 წელს მან გამოაქვეყნა საინტერესო წერილი „Крестьянский вопрос и крестьянское движение в Восточной Грузии в XVIII веке“⁸, სადაც დამაჯერებლად, სათანადო ფაქტობრივი მასალის მოშველიებით ნაჩვენებია საგლეხო გადასახადების ზრდისა და ამის შედეგად (სხვა მომენტებთან ერთად) მწარმოებელი კლასის სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის გაუარესება. საიწუხაროდ, არც ამ კარგად შესარულებულ ნაშრომშია გაცემული პასუხი ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე — არსებითად არაფერია ნათქვამი ფულადი რენტის როლისა და ადგილის შესახებ იმჟამინდელი საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

საკვლევ თემაზე საინტერესო დაკვირვება აქვს ჩატარებული დ. გვრიტიშვილს. 1955 წელს გამოვიდა მისი სადოქტორო დისერტაცია „ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“, რომელშიც მდიდარი მასალის გამოყენებით დაწვრილებითაა განხილული ქართლის სათავადოებში დაწესებული გადასახადები. ავტორმა შენიშნა და ხაზი გაუსვა ფულადი გადასახადების ზრდის ფაქტს გვიანფეოდალური ხანის, უფრო ზუსტად XVIII ს. და XIX საუკუნის რეფორმამდელი ხანის საქართველოში. „აღებული პერიოდისათვის (ე. ი. მე-17 საუკუნისათვის — ი. ა.), — წერს განსვენებული ისტორიკოსი, — ძირითადი არის ნატურალური რენტა, თუმცა შრომითი რენტაც საკმაოდ ძლიერი ჩანს. რაც შეეხება ფულად რენტას, ეს უფრო შესაძენებულია მეთვრამეტე საუკუნეიდან“⁹ (ხაზგასმ. დ. გვრიტიშვილისა — ი. ა.).

1955 წელსვე დაისტამბა ნ. ქანთარიას საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი სათაურით „Хозяйство грузинского помещика в XVIII веке“, რომელშიც მოცემულია რენტის ცალკეული ფორმების როლისა და ადგილის განსაზღვრის ცდა. «Таким образом, — ასკენის ავტორი, — крестьянские подати в Грузии XVIII века носили, в основном, натуральный характер, но в то же время

⁸ დაბეჭდილია კრებულში «История классовой борьбы в Закавказье», Тифлис, 1930, стр. 153—194.

⁹ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 220. ხაზგასმ., თუკი მისი ავტორი საგანგებოდ არაა მითითებული, გვეკუთვნის ჩვენ.

крестьянин отбывал в известной степени и денежные повинности» (იხ. დასახ. ავტორეფერატი, თბ., 1955, გვ. 15).

ძნელია დაბეჭდილებით თქვას კაცმა, თუ რა აზრია ჩაქოსელი თითქმის ყველა შემთხვევაში გამოსვლევ სიტყვებში „в известной степени“, მაგრამ ავტორის მსჯელობიდან ჩანს, რომ მასში ფულადი რენტის საკმაოდ განვითარებული, ანგარიშგასაწევი დონე და მასშტაბი იგულისხმება.

1957 წელს რენტის პრობლემას დაწვრილებით შეეხო ა. ფანცხავა თავის მონოგრაფიაში „К вопросу о развитии аграрных отношений в дореформенной Восточной Грузии“. ავტორის დაკვირვებით, რეფორმამდელი ხანის აღმოსავლეთ საქართველოში რენტის გაბატონებულ ფორმას პროდუქტადი რენტა წარმოადგენდა. ეხება რა, გასული საუკუნის დასაწყისის ვითარებას, ა. ფანცხავა წერს: «Из анализа материалов, относящихся к первому десятилетию XIX века, приходим... к выводам (что) преобладающей формой ренты была еще продуктовая рента. По приблизительным подсчетам... натуральный оброк (хлеб, вино, скот, воск и ладан и др.) составляли свыше половины всех повинностей. Самостоятельно повинности в виде работы и денег встречались сравнительно реже»¹⁰.

მართალია, ა. ფანცხავას წიგნის ქრონოლოგიურ ფარგლებში XVIII საუკუნე არ იგულისხმება, მაგრამ მოტანილი ადგილიდან და საერთოდ ავტორის მსჯელობიდან ჩანს, რომ პროდუქტად რენტას თვლის იგი წამყვანად არა მარტო XIX საუკუნის რეფორმამდელ ხანაში, არამედ ჩვენთვის საინტერესო XVIII საუკუნეშიც. იგივე აზრია განმეორებული მის შერთვ, უფრო მოგვიანებით გამოსულ, ნაშრომში „Счерки аграрной истории феодальной Картли — Кахети конца XVIII века“. ამ გამოკვლევაში, რომელიც დროის მიხედვით ზუსტად ჩვენი თემის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს ემთხვევა, პირდაპირაა მითითებული, რომ იმჟამინდელ აღმოსავლეთ საქართველოში, მართალია, სახეზე იყო რენტის სამივე ფორმა, მაგრამ წამყვანი და განმსაზღვრელი იყო პროდუქტადი რენტა¹¹. ავტორს, სამწუხაროდ,

¹⁰ А. Я. Паницхава, К вопросу о развитии аграрных отношений в дореформенной Восточной Грузии, М., 1957, стр. 218. შტრ. გვ. 272, 274; იხ. ავტორეფ. მისი, Очерки аграрной истории Грузии первой половины XIX века, Тбилиси 1973,

¹¹ მისივე, «Очерки аграрной истории феодальной Картли — Кахети конца XVIII века, Тбилиси, 1965, გვ. 129, 143.

არ მოაქვს ამ დებულებების დამდასტურებელი სათანადო კონკრეტული მასალა, მაგრამ მისი მსჯელობა მაინც დამაჯერებლად გამოიყურება. დასაწინაა, რომ ავტორი სრულიად არ ეცადა მიიხსიანებოთ მაინც განესაზღვრა ფულადი საგლეხო გადასახადების, კერძოდ ფულადი რენტის როლი და ადგილი XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში.

1959 წელს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს შეეხო მ. როჯკოვა. იგი რეფორმამდელი ხანის საქართველოში (ცხადია, XVIII საუკუნესაც გულისხმობს) რენტის წამყვან ფორმად, საგლებით საპარალიანად, მის პროდუქტად სახეობას თვლის, მაგრამ არც ფულადი რენტის არსებობას გამორიცხავს. მიუთითებს, რომ სწორედ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში „მიმდინარეობდა ფულად რენტაზე გადასვლის პროცესი, რაც ნატურალური მეურნეობის დაშლის წინამდევარს წარმოადგენდა“¹². ავტორის დასკვნა, რა თქმა უნდა, სამართლიანია, მაგრამ ამის დასადასტურებლად არც ერთი მაგალითი არ არის მოტანილი. სამწუხაროდ, მ. როჯკოვა არც იმაზე მიუთითებს, თუ რა დროიდან დაიწყო ქართველი გლეხის გადასახადების კომპლექსი, როდის და რა მასშტაბით მიმდინარეობდა იგი.

1959 წელსვე გამოვიდა მ. დუმბაძის მონოგრაფია „დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში“. ავტორი, როგორც მოსალოდნელი იყო, არ იცვლებს XVIII საუკუნის ვითარებას, მაგრამ მომდევნო საუკუნის დასაწყისის იმერეთის შესახებ პირდაპირ წერს, რომ იქ ღომინირება პროდუქტადი რენტა და ფულადი რენტის სულ უმნიშვნელო ადგილი ეჭირა. ამ უკანასკნელის ხვედრითი წონა, მისი აზრით, მხოლოდ 4%—მდე აღწევდა¹³. სამწუხაროდ, ნაშრომიდან ნათლად არ ჩანს, რაზეა ავტორის ეს ვარაუდი დამყარებული, და ამიტომ ძნელია გადასჯი რაიმეს თქმა, ვფიქრობთ, ფულადი რენტის როლი შემცირებულადა წარმოდგენილი.

განსახილველ პრობლემასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იმსახურებს ედ. ზოშტარიას საქმის ცოდნით დაწერილი გამოკვლევა „გლეხობის სოციალური მდგომარეობის საკითხისათვის XVII—

¹² М. К. Рожкова, Сельское хозяйство и положение крестьянства, в книге «Очерки экономической истории России в первой половине XIX века», М., 1959, гл. 56.

¹³ მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, თბ., 1959, 139

XVIII საუკუნეების ქართლში“¹⁴ (1960 წ.). ავტორი მეტ-ნაკლებად დაწვრილებით წერს სოფლის მშრომელი მოსახლეობის სახელმწიფო, სასაბატონო და საეკლესიო გადასახადებზე, ამ გადასახადების შრომით პროდუქტად და ფულად ფორმებზე, მაგრამ, სამწუხაროდ, თითქმის არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ რა ადგილი ეჭირა თითოეულ მათგანს ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებაში. ნაშრომი არ იძლევა პასუხს კერძოდ იმაზე, თუ რა მასშტაბით იყო გავრცელებული საქართველოში ფულადი რენტა და ჰქონდა თუ არა მას საზოგადოებრივ პროგრესზე მუდმივად მიქმედი ფაქტორის მნიშვნელობა.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხს შეეხო ფინანსისტ-ეკონომისტი ნ. ქოიავა თავის წიგნში „ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში“ (1963 წ.). ავტორი ასკვნის, რომ აღნიშნული პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოს გლეხთა სახელმწიფო ფო გადასახადებში აბსოლუტურად დომინირებდა ფულადი გადასახადები, ხოლო საბატონო გადასახადებში — პირიქით — მისი პროდუქტადი ფორმა¹⁵. ავტორი საგანგებოდ განხაზავს ამ უკანასკნელის განსაკუთრებულ როლს ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში XVIII საუკუნის განმავლობაში, მაგრამ საჭიროდ თვლის აღნიშვნას, რომ „ფული ფართოდ იყო შექრილი“ განსახილველ ხანის საქართველოს საგადასახადო სისტემაში¹⁶.

არაერთგზის შეხებია რენტის საკითხს იე. სურგულაძე. XVIII საუკუნის საქართველოში რენტის გაბატონებული ფორმის შესახებ მას განსხვავებული აზრი არა აქვს. სხვა მკვლევართა მსგავსად, მიაჩნია, რომ მაშინ ფეოდალური ექსპლოატაციის ძირითადი ფორმა ნატურალური გადასახადები იყო¹⁷. მან ფულადი რენტის როლის განსაზღვრა ცეცადა და მისი ხვედრითი წონა XVIII საუკუნის აღ-

¹⁴ დაბეჭდილია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრომებში, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1960.

¹⁵ ნ. ქოიავა, ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, თბ., 1963, გვ. 153.

¹⁶ როგორც ჩანს, — წიგნი ნ. ქოიავა, — ნორმალურ პირობებში კომლის გადასახადებში ფულადი გადასახადები დახსლოებით მ-ერ მეტს შეადგენდა, ვიდრე ნატურალური გადასახადები“ (გვ. 153).

¹⁷ იე. სურგულაძე, გვ. 154, შტრ. გვ. 224.

¹⁸ იე. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სიმახრის ისტორიიდან, თბ., 1963, გვ. 246, 259.

მოსავლეთ საქართველოში 7—8 პროცენტს გაუთანაბრა¹⁸. ეს აზრი მკვლევარმა 1963 წელს გამოთქვა. 1970 წელს კი მან პროლუქტად რენტის 80% დაუთმო, ხოლო შრომამიგებით და ფულად რენტის— 20 პროცენტ¹⁹. აქ, როგორც ვხედავთ, შრომამიგებითი და ფულად რენტის ხვედრითი წონა ცალ-ცალკე არაა ნაჩვენები, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ავტორი მივარს წინანდლებურად 7—8%-ით განსაზღვრავს, ხოლო პირველს — 12—13%-ით.

საპეციალური ნარკვევი მოქმედნა რენტის საკითხს გ. აკოფაშვილმა. მან 1964 წელს გამოაქვეყნა წერილი სათაურით „ფულადი საბატონო გადასახადები XVIII საუკუნის დამლევისა და XIX საუკუნის დამდგის საქართველოში“. ამ წერილში, რომელიც მანუჩარ თუმანიშვილის მასალების მიხედვითაა შედგენილი, ავტორმა განსაზღვრულ საკითხზე ასეთი დასკვნა გააკეთა: „ნატურალური გადასახადი კვლავ რენტის ვაბატონებულ სახეს წარმოადგენს. ფულადი გადასახადი არსებობდა შემთხვევითი სპორადული ხასიათის მატარებელი“²⁰. რომ XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის დამდგის საქართველოში პროლუქტად რენტა წამყვანი და ვაბატონებული იყო, ეს თავისთავად ცხადია და გ. აკოფაშვილიც სხვებთან ერთად ამხელს ამართლიან მიუთითებს. მაგრამ იმ დროს ფულადი რენტის შემთხვევით და სპორადულ მოვლენად გამოცხადება, ჩვენი აზრით, სინამდვილეს არ შეეფერება. ვფიქრობთ, ასეთი დასკვნის გაკეთების საშუალებას არც ის, შედარებით მცირე, უპირატესად მანუჩარ თუმანიშვილის მუხრნობასთან დაკავშირებული, მასალა იძლევა, რომლის საფუძველზეც დაწერილია გ. აკოფაშვილის ნარკვევი. მკვლევარის მიერ მოტანილი მასალიდან სრულიად არ ჩანს ფულადი გადასახადების შემთხვევითობა და სპორადულობა. პირიქით, დამატებულია ფულადი რენტის საქმად მყარად არსებობისა და მისი თანდათანობითი განვითარების ფაქტი, პროლუქტადი გადასახადების

ფულადით შეცვლის ფაქტი. რა თქმა უნდა, დიდი მნიშვნელობა აქვს იმის დადგენას, თუ რა ხვედრითი წონა ჰქონდა ფულად რენტის, მაგრამ არც იმის განსაზღვრა მნიშვნელობას მოკლებულია, რომ განვითარების პროცესი და ტენდენცია სწორედ რენტის ამ ფორმის სასარგებლოდ მიმდინარეობდა.

გ. აკოფაშვილმა რენტის ფორმების საკითხი განიხილა თავის მუხრე ნაშრომშიც — „გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა XVIII ს. მეორე ნახევარსა და XIX ს. პირველი ნახევრის დამატებით“²¹, რომელიც გამოქვეყნდა კრებულში „ნარკვევები ფეოდალური ხანის საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან“²². ავტორი აქ პრინციპულად იმეორებს ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას ფულადი რენტის უმნიშვნელო ადგილის შესახებ XVIII საუკუნის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში, თუმცა ამჯერად უფრო მორიდებულად. ყოველ შემთხვევაში ამ წერილში უკვე არ არის დაარაობა ფულადი რენტის შემთხვევითსა და სპორადულ ხასიათზე. მკვლევარი ამ გამოთქმებს ცვლის ფორმულირებებით, რომლებიც თავისთავად კამათს არ იწვევენ და ყველა შემთხვევაში სწორია. მაგალითად, „ფულადი გადასახადები შედარებით მცირე მნიშვნელობისა იყო, მაგრამ, ამასთანავე, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ წინა პერიოდულად ადგილი XVIII ს. მეორე ნახევრიდან რამდენიმე ფართოვდება“²². იგივე იტყვის დასახელებული წერილის მეორე ადგილის შესახებაც, სადაც ნათქვამია: „საერთო ჯამში ფულად გადასახადებს საგლეხო ბეგარა-ვალდებულებებს შორის XVIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIX ს. დამდგისაჯგვრ კიდევ მეორე ხარისხოვანი, შედარებით უმნიშვნელო ადგილი უკავიათ“²³.

რა თქმა უნდა, არავის მოუვა აზრად ექვს ქვეშ დაყენოს, გ. აკოფაშვილის განცხადება ფულადი რენტის მეორე ხარისხოვანი და შედარებით მცირე როლის შესახებ განსახილველი ხანის საქართველოში, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ საგლეხო გადასახადების ეს ფორმა შემთხვევითი და სპორადული ხასიათის მატარებელი იყო.

¹⁸ ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, თბ., 1963, გვ. 234.

¹⁹ იხ. მისი წერილი „დასტურალაში“ გამოცემაში „ქართული სამართლის ძეგლები“, თბ., 1970, გვ. 736.

²⁰ გ. აკოფაშვილი, ფულადი საბატონო გადასახადები XVIII საუკუნის დამლევისა და XIX საუკუნის დამდგის საქართველოში. იხ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, VII, თბ., 1964, გვ. 103. (შემდგომში ამ წერილის დასახელებისას გვერდები მითითებული იქნება შრომების ამ კრებულის მიხედვით).

²¹ ამ კრებულში (შემდგომში მას მოკლედ ასე მოვიხსენიებთ — ნსფი), რომელიც 1967 წელს გამოქვეყნდა, შესულია დ. მეგრელიაძის, მ. ლორთქიფანიძის, გ. აკოფაშვილისა და ი. სოსელიას წერილები.

²² ნსფი, ნაწ. I, თბ., 1967, გვ. 143.

²³ ნსფი, გვ. 147.

რენტის ფორმების, კერძოდ კი ფულადი რენტის შესწავლას დიდი ყურადღება დაუთმო ო. სოსელიამ. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა მისი მონოგრაფია „ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან“ (1966 წ.). ავტორი სამართლიანად წერს, რომ „დასავლეთ საქართველოს სათავადოებში, მათი არსებობის მთელი ხანის განმავლობაში (ამაში შედის XIX ს. პირველი ნახევარიც — ი. ა.) პროდუქტებით ვალდებულება წარმოადგენს ფეოდალური რენტის ძირითად, გაბატონებულ ფორმას“²⁴. ო. სოსელიას ეს დასკვნა, რა თქმა უნდა, სწორია. მაგრამ ამას ვერ ვიტყვი მის შესჯელობაზე ფულადი რენტის შესახებ. ამ უკანასკნელის ხვედრითი წონა მასაც, მ. ლუმბაძის მსგავსად, დაახლოებით 4%-ით აქვს განსაზღვრული. „ყველაფერი ის, წერს იგი, რაც ითქვა ფულადი ვალისაღების შესახებ დასავლეთ საქართველოში, გვაძლევს საფუძველს, ვფიქრობთ, რომ სწორია. მ. ლუმბაძე, როცა აღნიშნავს: „XIX ს. დამდეგს იმერეთის ცალკეული კომულების ვალდებულებათა შესახებ ცნობების მიხედვით ფულადი რენტა მიწის ფეოდალური რენტის საერთო მოცულობიდან დაახლოებით 4%-მდე აღწევდა“²⁵. ო. სოსელიას ეს დასკვნა ჩვენივეს, ცოტა არ იყოს, მოულოდნელია. ვფიქრობთ, არც მონოგრაფიაში მოტანილი მასალა²⁶ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ფულადი რენტის ხვედრითი წონა იმერეთში ასე შემცირებულია წარმოვიდგინოთ.

ამ მოკლე ისტორიოგრაფიული მიმოხილვიდან (მას სისრულის პრეტენზია არა აქვს) ჩანს, რომ მხოლოდ მკვლევართა მცირე ნაწილმა სცადა ფულადი რენტის როლისა და ადგილის მიახლოებითი განსაზღვრა, მათ შორის მ. ლუმბაძემ, ო. სოსელიამ და ივ. სურგულაძემ. პირველთა თრმა ხსენებული რენტის ხვედრითი წონა იმერეთში 4%-ს გაუთანაბრა, ხოლო უკანასკნელმა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიულ ფარგლებში — 7—8 პროცენტს. სათანადო მასალების უქონლობის გამო, რა თქმა უნდა, ძალიან ძნელია ფულადი რენტის ხვედრითი წონის სასურველი სიზუსტით დადგენა, მაგრამ ის მასალა, რომელიც ჩვენს ხელთ არის, საფუძველს გვაძ-

ლევს მ. ლუმბაძის, ო. სოსელიას და ივ. სურგულაძის პროცენტული გამოანგარიშება რამდენიმე შემცირებულად მივიჩნიოთ. ეს ითქმის როგორც XVIII საუკუნის მეორე ნახევარზე, ისე, განსაკუთრებით, XIX საუკუნის დამდეგზე, როდესაც მიმდინარეობდა პროდუქტადი გადასახადების ინტენსიური კომუტაცია.

2. საბატონო ფულადი რენტა-გადასახადების საკითხისათვის XVIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოში

რენტის ფორმების შესახებ XVIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოში (ქართლში) საყურადღებო ცნობებს შეიცავს „დასტურლამალი“. ეს ძეგლი, რომელიც შედგენილია 1707—1709 წლებში ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის დროს, როგორც ცნობილია, მოქმედებდა მთელი XVIII საუკუნის მანძილზე, ქართლ-კახეთის რუსეთთან შეერთებამდე¹. მართალია, ამ ძეგლს იურიდიული ძალა მხოლოდ ქართლის სამეფოში ჰქონდა², მაგრამ არც კახეთის სამეფოში იყო გამოირიცხული მასში მოქმედი წესების მიხედვით საგადასახადო სისტემის მოწყობა, განსაკუთრებით 1762 წლიდან, როდესაც რაივე სამეფო ერთ პოლიტიკურ ორგანიზმად გაერთიანდა და მას სათავეში ერეკლე II ჩაუდგა³.

¹ „ვახტანგის „დასტურლამალი“. — წერს ივ. სურგულაძე, — ხშირად უთითებენ XVIII საუკუნის II ნახევარში, ერაკლს შედგავს. იგი მოქმედება ვიგორც XII-ის დროსაც. „დასტურლამალის“ მოქმედების დასასრულად ჩაითვლება ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება და მისი რუსეთთან შეერთება. ცნობილია, რომ რუსეთთან შეერთების შემდეგ ვახტანგის „სამართლის წიგნი“ ნაწილობრივ განაგრძობს მოქმედებას, მაგრამ „დასტურლამალი“ კი არა. ეს ვადავნიანია: „დასტურლამალი“, ძირითადად, სასახლის განაწესსა და მეფის მამულების გარიგებას წარმოადგენს. რუსეთთან შეერთების შემდეგ მეფის სასახლე გაუქმდა, სამეფო სოფლები რუსეთის მმართველობაში გადავიდა, ხოლო ქართველ მეფეთა მოხელეებმა თავიანთი სამოხელეო რწმუნებათა საბუთები ახალ ხელისუფალს წარუდგინეს პენსიების მისაღებად. ამგვარად, „დასტურლამალის“ მოქმედება 1801 წელს შეწყდა“ („დასტურლამალი“, ივ. სურგულაძის შესავალი წერილი, გვ. 226).

² „ცხადია, — წერს იგივე მკვლევარი, — ქართლის სამეფოსათვის შედგენილ „დასტურლამალს“ ქართლის მეფე ვერ მიანიჭებდა მოქმედების ძალას კახეთსა, იმერეთსა, სამეგრელოსა ან გურიაში“ („დასტურლამალი“, ივ. სურგულაძის შესავალი წერილი, გვ. 226).

³ „1762 წლიდან ქართლი და კახეთი გაერთიანებულია. „დასტურლამალი“ კი მარტო ქართლის სამეფოსათვის იყო გავალისწინებული. ცნობილია ის გაერთიანება, რომ ვახტანგის „სამართლის წიგნი“ ქართლისათვის იყო შედგენილი, მაგრამ იგი მთელს საქართველოში მოქმედებდა“ („დასტურლამალი“, ივ. სურგულაძის შესავალი წერილი, გვ. 226).

²⁴ ო. სოსელია, ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 129; შდრ. მისი „დასავლეთ საქართველოს გუბნიების ეკონომიური მდგომარეობა XVI საუკუნიდან XIX საუკუნის პირველ ნახევარამდე“, წესი, გვ. 215.

²⁵ ო. სოსელია, ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 139—140; შდრ. წესი, გვ. 225.

²⁶ იქვე ი, გვ. 135—140; წესი, გვ. 221—225.

„დასტურლამალი“ ისე, როგორც ბევრი სხვა ხასიათის წყარო, ადასტურებს XVIII საუკუნის დასაწყისის ქართლში შრომითი, პროდუქტადი და ფულადი გადასახადების არსებობას. ამ ფორმით იხდიდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობა როგორც სახელმწიფო, სამონღოლო, ისე საბატონო გადასახადებს. ამ უქანასკნელზე მეტ-ნაკლებად სრულ წარმოდგენას გვაძლევს „დასტურლამალი“, მიუხედავად იმისა, რომ ის არ არის განაწესი კერძო მებატონეთა მეურნეობებისა და საგადასახადო სისტემის შესახებ. ასე ვამბობთ იმიტომ, რომ სამეფო „დასტურლამალი“ დაწერილებითაა ლაბარაკი არამართო იმ გადასახადებზე, რომლებსაც უხდიდა გლეხობა მეფეს, როგორც საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენელს, არამედ როგორც კერძო მებატონეს, ფეოდალს, მიწა-მამულების მფლობელსა და მესაკუთრეს. იგივე, ოღონდ უფრო მეტი მასშტაბითა და საფუძვლიანობით, ითქმის „სადედოფლო დასტურლამალზე“, რადგანაც დედოფალი პირველ რიგში იყო მსხვილი ფეოდალი — მემამულე, დიდილი ამო-მამულების პატრონი, მათი უზენაესი განმკარგებელი კერძო საკუთრების უფლებით. და რაკი მეფე — ფეოდალი და დედოფალი მწარმოებელი კლასის ექსპლოატაციის ფორმების მხრივ არსებითად, პრინციპულად არ განსხვავდებოდნენ კერძო მებატონეებისაგან, ამიტომ ბუნებრივია, ამ უქანასკნელთა სასარგებლოდ დაწესებული საგადასახადო სისტემის დასახასიათებლად პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება „დასტურლამალის“ მონაცემებს.

„დასტურლამალის“ მიხედვით ქართლის მშრომელი მოსახლეობა მეფისა და დედოფლის, როგორც ფეოდალების სასარგებლოდ, შემდეგ ძირითად გადასახადებს იხდიდა: ღალას⁴, კულუხს⁵, სამობაოს⁶, სალდგომოს⁷, საფიანოს⁸, საყველიეროს⁹, ვასამყრელოს¹⁰,

⁴ „დასტურლამალი“, გვ. 579, 592, 595, 596, 599, 601, 602, 605, 708, 709, 710, 711, 718.
⁵ იქვე, გვ. 579, 585, 592, 595, 710, 713, 715.
⁶ იქვე, გვ. 586, 590, 592, 593, 595, 599, 601, 605, 606, 708, 709, 711, 712, 715.
⁷ იქვე, გვ. 583, 586, 590, 592, 595, 599, 601, 602, 605, 606, 619, 708, 709, 710, 712, 715.
⁸ იქვე, გვ. 708, 709, 711, 713, 714, 715.
⁹ „დასტურლამალი“, გვ. 709, 710, 711, 712.
¹⁰ იქვე, გვ. 587, 591, 593, 597, 699, 600, 611, 619, 620; 709, 710, 712, 713, 714, 715.

საქერივის¹¹, საჩექმეს¹², თვის გასამტებლოს¹³, სახალწლოს¹⁴, სამარხოს¹⁵, საწყაიკურთხეოს¹⁶, სამასპინძლოს¹⁷, საბაზიეროს¹⁸ და მრავალ სხვა წერილშიან გადასახადს¹⁹.

ამ პროდუქტადი და ფულადი გადასახადების გარდა „დასტურლამალი“ ადასტურებს შრომითი რენტის საკმაოდ ვაგრცელების ფაქტსაც. ძველის მიხედვით, გლეხები ასრულებდნენ ბატონის მეურნეობასა და ოჯახის მოვლა-შენახვასთან დაკავშირებულ ყოველგვარ სამუშაოს. დიდმელ სახასო (ე. ი. მეფის საკუთარი) გლეხების მოვალეობას შეადგენდა „ბატონის ზვრის მუშაობა“²⁰, „სამს დღეს ყარაზედ ხენა, მისი მოქა, შეტანა, ვალწევა“²¹, ბატონის აყრანედ ურმის და ცხენის თხოვება“²², „ქვის ზიღვა“²³, „ბარაგის ზიღვა“²⁴ და სხვ. კავთისხევის 23 კომლი სახასო გლეხის შრომითი რენტა ძველში ასეა დასახელებული: „გუთანზედ სამი დღე ხენა და მისი სულ მომუშავება და პურის ქალაქს ჩამოტანა“²⁵, „ნათესის მორწყევა“²⁶, „ზიღვაზედ თითო ურემი კომლა“²⁷, „ზვრის მუშაო-

¹¹ „დასტურლამალი“, გვ. 583, 591, 593, 601, 614, 620, 709, 710, 711, 712, 713, 714.
¹² იქვე, გვ. 587, 590, 593, 611, 616, 619, 620, 712, 713.
¹³ იქვე, გვ. 587, 591, 599, 607, 611, 620, 709, 715.
¹⁴ იქვე, გვ. 600, 619, 714.
¹⁵ იქვე, გვ. 593, 714, 715.
¹⁶ იქვე, გვ. 713.
¹⁷ იქვე, გვ. 577, 587, 595, 599, 619, 645.
¹⁸ იქვე, გვ. 596.
¹⁹ მთ. შესახებ იხ. Д. Пурцеладзе, газ. «Кавказ», № 86, 1864; С. А. В. Л. იანი, Крестьянский вопрос, I, 64—51, განსაკუთრებით კი გვ. 74—81; С. Н. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянское движение в Восточной Грузии в XVIII веке, კრებულში „История классової борьбы в Закавказье“, Тифлис, 1930, გვ. 162—163; დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 216—223; ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, თბ., 1963, გვ. 186—220.
²⁰ „დასტურლამალი“, გვ. 595.
²¹ იქვე.
²² იქვე.
²³ იქვე, 596.
²⁴ იქვე.
²⁵ იქვე, გვ. 598.
²⁶ იქვე.
²⁷ იქვე.

ბა²⁸, „სამ დღეს ლეწვა თვითო ხარით“²⁹, სამი დღე ბარვა³⁰ და სხვ.

მაგრამ ჩვენი კვლევის მიზანია, ვიმეორებთ ისევ, არა შრომითი, პროდუქტადი და ფულადი საბატონო გადასახადების არსებობის ფაქტის დადგენა (ეს კარგა ხანია დადგენილია), არამედ უკანასკნელი მათვის როლისა და ადგილის განსაზღვრა XVIII საუკუნისა (უბრატესად მისი მეორე ნახევრის) და XIX საუკუნის დამდეგის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში. „დასტურდამალის“ მიხედვით, დასახელებული არაშრომითი გადასახადებიან: ღალა, ყულუხი, საყვილეურო, სამარო, საბაზიერო, საწყალკურთხეო, სამასინძლო—პროდუქტადი გადასახადები; საშობაო, სააღდგომო, საახალწლო, როგორც წესი, იმავე ჭკუფის გადასახადებს განეუთვნებიან, თუმცა გარკვეული გამოწვევებით; საქვრივოს, თავის გასამტეხელის და გასამყრელის მწარმოებელი კლასი ნატურითაც იხდიდა და ფულთაც; თანაც თითქოს თანაბარი მასშტაბით. სასეიანო, საჩქეშე და მალი მხოლოდ ფულადი გადასახადები იყო.

როგორც ვხედავთ, საგლეხო გამოსაღებების დიდი უმეტესობა, „დასტურდამალის“ მიხედვით, უბრატესად პროდუქტიული სახით გვევლინება, მაგრამ ძველი იმავე გადასახადების ფულადი ეკვივალენტით შეცვლის არაერთ შემთხვევასაც ასახელებს. ისეთი ყველაზე ტიპიური პროდუქტადი გამოსაღებიც კი, როგორცაა ღალა, ზოგ შემთხვევაში ფულადი იცვლებოდა. ეს ხდებოდა არა მარტო XVIII საუკუნის ბოლოსა და გასული საუკუნის დამდეგს, არამედ უფრო ადრეც. მივალითად, ღალა „დასტურდამალში“, ვიმეორებთ ისევ, თითქმის ყველგან³¹ პროდუქტადი გადასახადია, მაგრამ ერთ შემთხვევაში ფულადი გადასახადებითაა შეცვლილი. ძველში პირდაპირაა მითითებული—„ღალის პური ჩარქეხედ უსური ერთი“³² გადაიხადოს გლეხმაო. საშობაო და სააღდგომო ძღვენიც უბრატესად პროდუქტებით³³ მიჰქნადა გლეხს თავის ბატონთან, მაგრამ „დასტურდამალში“ მისი ფულადი ეკვივალენტით შეცვლის შემთხვევებიცაა დადასტურებული. „სააღდგომო აბაზი ერთი, საშო-

ბაოც—ერთი“³⁴, ნათქვამია სადღეოდფლო „დასტურდამალში“. იმავე ძველის მეორე ადგილას კი აღნიშნულია: „სუფრავს, ეშკიპლასს, ხოჯებს, მესტურებს — საშობაოდ აბაზი თვითოს, სააღდგომოთაც — აბაზი და ბისტი ხუთი“³⁵. იგივე ითქმის საახალწლო გადასახადზეც. მას სოფლის მშრომელი მოსახლეობა სხვადასხვა პროდუქტით იხდიდა³⁶, მაგრამ ცალკეულ შემთხვევაში ფულითაც იცვლებოდა. გლეხმაო, ნათქვამია „დასტურდამალში“, „სახალწლო აბაზი“³⁷ გადაიხადოსო.

საქვრივოს გლეხი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნატურითაც³⁸ იხდიდა და ფულთაც. „დასტურდამალის“ მიხედვით ძნელია იმის დადგენა, თუ რომელი ფორმა დომინირებდა. ყოველ შემთხვევაში, ძველი არაერთხელაა დასახელებული საქვრივოს ფულადი გადახდას შემთხვევა. „საქვრივოზედ — მარჩილი“³⁹ გლეხმა მოურავს გადაუხადოსო, ნათქვამია ძველში. იქვე აღნიშნულია, რომ ქვერივის ცოლად წამყვანს მამასახლისისთვის „საქვრივო აბაზი“⁴⁰ უნდა მიერთმია. ივ. სურგულაძე მიუთითებს, რომ „XVIII ს. მეორე ნახევარში და XIX საუკუნეში... ეს გადასახადი ფულად ხასიათს იღებს და მისი რაოდენობა მერყეობს 5-დან 50 მანეთამდე“⁴¹. მკვლევარის ეს დაკვირვება სწორია, მაგრამ ერთი მცირე კორექტივით: საქვრივოს ფულადი გადახდა, როგორც ეს „დასტურდამალის“ ზემოთ დასახელებული და დაუსახელებელი ადგილებიდან ჩანს, უფრო ადრეც, ყოველ შემთხვევაში, XVIII საუკუნის დამდეგსაც ხდებოდა. მოგვიანებით, უფრო ზუსტად აღნიშნული საუკუნის მეორე ნახევრიდან და გასული საუკუნის რეფორმამდელ ხანაში კი ფულადმა ფორმამ აბსოლუტურად გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა.

თავის გასამტეხელო გადასახადსაც სოფლის მშრომელი მოსახლეობა ორივე — ნატურალური⁴² და ფულადი — სახით იხდიდა.

³⁴ „დასტურდამალში“, გვ. 709, შდრ. გვ. 593, 619.

³⁵ იქვე, გვ. 711.

³⁶ იქვე, 600, 619.

³⁷ იქვე, გვ. 714.

³⁸ იქვე, გვ. 709, 710, 712, 713, 714; შდრ. გვ. 583, 591, 523, 601, 614.

³⁹ იქვე, გვ. 709.

⁴⁰ იქვე, გვ. 711 (ამ გვერდზე დასახელებული საქვრივოს ფულადი გადასახდის არაერთი შემთხვევა). შდრ. გვ. 614, 623, 712, 714 და სხვ.

⁴¹ ივ. სურგულაძე, შემთხვევებთან დაკვირვებული (ექსტრა-ორდინალური) გადასახადები გვიანფოდალურ საქართველოში, სმეიმ, ტ. VI, 1953.

⁴² „დასტურდამალში“, გვ. 587, 591, 599, 607, 619, 709, 715.

²⁸ „დასტურდამალში“, გვ. 598.

²⁹ იქვე.

³⁰ იქვე, 599.

³¹ იქვე, გვ. 579, 585, 595, 596, 599, 601, 602, 605, 708, 709, 710, 711, 718.

³² იქვე, გვ. 709.

³³ იქვე, გვ. 708, 709, 711, 712, 715.

„დასტურლამალის“ მიხედვით ძნელია იმის დადგენა, თუ რომელი მათგანი იყო წამყვანი. ზოგადი შთაბეჭდილება კი რჩება ისეთი, რომ მაშინ ორივეს თანაბარი ძალა და გავრცელება ჰქონდა. ყოველ შემთხვევაში, თავის გასამტეხლოს ფულადი სახით გადახდის არაერთი შემთხვევაა „დასტურლამალი“ დასახელებული. „თავის გასამტეხლო ხუთი აბაზი“⁴³, „უკბილის ჩაგდებნიებისათვის — ოცდაათი შაური“⁴⁴, ნათქვამია სამეფო „დასტურლამალი“⁴⁵. ამასვე აღასტურებს საიდოფლო „დასტურლამალი“⁴⁶. იქ ერთგან მითითებულია, რომ გლეხმა თავის გასამტეხლო ერთი მარჩილის რაოდენობით უნდა გადაიხადოს⁴⁷, ხოლო მეორეგან ეს თანხა (ნაცვლის სასაღებლოდ განკუთვნილი) ერთი აბაზითაა განსაზღვრული⁴⁸.

გასამყრელო-შესამყრელოც გლეხების საბატონო გამოსაღებები იყო, რომლებსაც უხდიდნენ ისინი თავიანთ მფლობელებს კომლეების გაყრა-შეყრის შემთხვევაში⁴⁹. იგი, ვიმეორებთ ისევ, შერეულ ტიპის გადასახადი იყო, მწარმოებელი კლასი მას თავის ბატონსა-ბატონითაც უხდიდა და ფულითაც. იგი სურგულაძე, არ განმარტავს, თუ რომელ მათგანს ჰქონდა მეტი გავრცელება⁵⁰, გ. აკოფაშვილს კი მიაჩნია, რომ დასახელებული ორი ფორმიდან, ყოველ შემთხვევაში XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, ფულადი ფორმა დომინირებდა⁵¹. დასტურლამაში, მართლაც, გასამყრელოს გადახდის ორივე სახეობაა დადასტურებული, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გავრეშობას, რომ დასახელებული ძველი გასამყრელოს ფულადი სახე უფრო ხშირადაა დასახელებული⁵², ვიდრე პროდუქტი⁵³.

⁴³ „დასტურლამალი“ გვ. 611, შდრ. გვ. 616, 620 და სხვ.

⁴⁴ იქვე.

⁴⁵ იქვე, გვ. 713, რომ თავის გასამტეხლო ფეოდალური (საბატონო) გადასახადია, იხ. ე. ხოშტარის დასახ. ნაშრ., გვ. 95.

⁴⁶ იქვე, გვ. 715.

⁴⁷ ხოშტარია, დასახ. ნაშრ., გვ. 95; ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, გვ. 211; გ. აკოფაშვილი, გლეხის ეკონომიური მდგომარეობა XVIII ს. მეორე ნახევარში და XIX ს. პირველი ნახევრის აღმ. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, გვ. 211.

⁴⁸ „XVIII ს. მეორე ნახევარში გასამყრელო, ჩვეულებრივ, ფულით აიღებოდა“ (გ. აკოფაშვილი, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა... ნდსგი, I, 146).

⁴⁹ „დასტურლამალი“, გვ. 587, 588, 593, 597, 600, 611, 616, 620, 709, 711, 712, 714, 715.

⁵⁰ იქვე, გვ. 591, 593, 594, 599, 611, 619, 630, 714, 715.

მაშინ უფრო გავრცელებულად და მეტი მნიშვნელობის მქონედ თვით XVIII საუკუნის დამდეგსაც კი გასამყრელოს ფულადი ფორმა შეიძლება მივიჩნიოთ.

საბატონო გადასახადებს—სასეიანოს, საჩექმესა და მილს ყმური მოსახლეობა მხოლოდ ფულადი სახით იხდიდა. „სასეიანოს გლეხი იხდიდა ფეოდალის სასარგებლოდ, როცა ამ უკანასკნელს ქორწილი ჰქონდა“⁴⁶. მისი არსებობა სწორედ ფულადი სახით XVIII საუკუნის დამდეგს დადასტურებულია „დასტურლამალი“⁴⁷. „სასეიანო მარჩილი შეიძლება“⁴⁸, „სასეიანო მარჩილი ხუთი“⁴⁹, ვკითხულობთ დასახელებულ ძველში. საჩექმეს იხდიდა ყმა გლეხი ქალიშვილის გათხოვების შემთხვევაში. გ. აკოფაშვილის აზრით, ამ გადასახადს ძირითადად პროდუქტად ფორმა ჰქონდა და მხოლოდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან უშვებს მისი ფულადი სახეობის არსებობას⁵⁰. სინამდვილეში კი საჩექმე მხოლოდ ფულადი გადასახადი იყო და თანაც არა მარტო XVIII საუკუნის 50-იანი წლებიდან, არამედ ადრეც. ყოველ შემთხვევაში „დასტურლამალი“ მთლიანად გამოირჩევა სხვაგვარი დასკვნის გაკეთების შესაძლებლობას. აქ საჩექმე დასახელებულია სულ 11-ჯერ, აქედან 10 შემთხვევაში⁵¹—ფულად გადასახადად, ხოლო 1 შემთხვევაში გადასახადის ფორმა საერთოდ არაა მითითებული⁵².

მალი ფულადი გადასახადი იყო, რომელსაც იხდიდა ახალ-ცოლმოყვანილი გლეხი სახელმწიფოს (ხაზინის) სასარგებლოდ. მაგარამ, როგორც ეს არაერთგან აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, ზოგ შემთხვევაში მალი თუ ვერცა მებატონეთა გლეხებიც იბეგრებოდნენ. სწორედ ამის თქმა სურს დ. გვრიტიშვილს, როდესაც წერს, რომ მალი უმთავრესად სახელმწიფო გამოსაღები

⁴⁶ ი. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, გვ. 211.

⁴⁷ „დასტურლამალი“, გვ. 708.

⁴⁸ იქვე, გვ. 710, 713, 714.

⁴⁹ „ქალიშვილის გათხოვების შემთხვევაში, — წერს იგი, — გლეხი უხდიდა ბატონს საჩექმეს. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საჩექმე, საფიქრებელია, ფულადი სახისაც იყო ხოლმე“ (იხ. მისი გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა... ნდსგი, I, 33, 145).

⁵⁰ „დასტურლამალი“, იხ. გვ. 587, 590, 591, 593, 611, 619, 620, 712, 713.

⁵¹ ატენის მოსახლეობას სძეს „გასამყრელო, თავის გასამტეხლო, საჩექმე“ („დასტურლამალი“, გვ. 603).

იყოლ⁵². ედ. ხოშტარასაც მიაჩნია, რომ მალი გლგხთა საბატონო ვალდებულბებშიც შედიოდა⁵³.

დასახელებულ მკვლევართა ეს მოსაზრება წყაროების ჩვენებს ემყარება. სადღეოდლო „დასტურლამალიში“, მაგალითად, მალი იკრიბება როგორც კერძო საფეოდალო გადასახადი. წინწყაროელთა „გარიგებაში“ ნათქვამია: „ცოლიანს მალი მინალთუნი და ორი შაუჩი. აქედან ხუთი აბაზი ბატონს და უხალთუნი მემალეს⁵⁴. ვფიქრობთ, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, „ბატონის“ ქვეშ იჯულისხმება არა მეფე, არამედ დედოფალი — წინწყაროელ გლგხთა უშუალო პატრონი. იგივეა სავარაუდებელი მალს გადახდის იმ შემთხვევაში, რომელთა შესახებაც დაბარაკია სოფლებს შუა ბოლნისის⁵⁵, ოტურეთის⁵⁶ და აღის⁵⁷ „გარიგებაში“.

დიდი მოურავის ჩამოხადის, ბეჟანის, მისი ძმების დემეტრესა და ლუარსაბის და შვილის ოთარის მიერ ახალქალაქელ ტერ ასატურა ტერ მარქარაშვილისადმი 1700 წელს მიცემულ სითარხნის წიგნში ნათქვამია: „კურთხეული ბატონის მამის ჩვენისაგანაც გათარხნებული იყავით, ახლა ჩვენც ასე გავათარხნეთ და გავათავისუფლეთ, არაფერი საჩვენო სათხოვარი და გამოსაღები არ გეთხოვებოდეს რა — არა მალი, არა ულაცი..., გარდა ერთი ამის მტე: ბატონის მამის ჩვენის და ბატონის დედის-ჩემის სასაფლაოზე და ყოველ ვნების კვირაში ნახევარ ლიტრას სანთელსა და ერთს სტილს საკმელს მიიტანდე და ჩვენს დეკანოზს მიაბარებდეთ“⁵⁸. ამ კონტექსტში მალი, ცხადია, საბატონო გადასახადია და არა სახელმწიფო, წინააღმდეგ შემთხვევაში სითარხნის წიგნის მიმცემს დიდი მოურავის შთამომავალს ბეჟანს, მის ძმებსა და შვილს უფლება არ ექნებოდათ ამოეკეთათ იგი ხელქვეით გლგხთა ვალდებულებებიდან.

⁵² დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 219.

⁵³ „უნდა აღინიშნოს (ისიც) — წერს იგი, — რომ გლგხის საბატონო „გამოსაღებში“, ზოგ შემთხვევაში ფულადი გადასახადიც შედიოდა — „მალი“ (ედ. ხოშტარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 95).

⁵⁴ „დასტურლამალი“, გვ. 708.

⁵⁵ იქვე, გვ. 709.

⁵⁶ იქვე, გვ. 710.

⁵⁷ იქვე, გვ. 714.

⁵⁸ დსი, 1, გვ. 108.

ჩვენ „დასტურლამალის“ მიხედვით მიმოვიხილეთ ძირითადი საბატონო გადასახადები და ენახეთ, რომ ბევრი მათგანი, რომელიც დღემდე პროდუქტად გამოსაღებად იყო მიჩნეული, სინამდვილეში მხოლოდ ასეთი არ ყოფილა. თვით „სამასპინძლოც“ კი, რომლის პროდუქტად-ნატურალური ხასიათი თითქოს არავითარ ექვს არ იწვევს⁵⁹, ზოგ შემთხვევაში ფულად ფორმას ღებულობდა. „დასტურლამალიში“, მაგალითად, ერთგან პირდაპირაა მითითებული, რომ გადახდა სამასპინძლოდ ერთი აბაზი ან აბაზის ღირებულება პროდუქტი გაიღოსო⁶⁰. ამიტომ სწორია ივ. სურგულაძე, როდესაც წერს, რომ სამასპინძლოს ზოგჯერ „ფულადი ხასიათი ჰქონდაო“⁶¹. საერთოდ დასახელებულ ძეგლს აშკარად ეტყობა პროდუქტადი გადახდების ფულადით შეცვლის ტენდენცია. უფრო მეტიც, მსგავსი ტენდენცია იგრძნობა თვით იმ ვალდებულებათა მიმართაც, რომელთა შესრულება, როგორც წესი, შრომამიგებით ხდებოდა. „შულავერისა და თორი სოფლის გლგხთა გარიგებაში, მაგალითად, ნათქვამია: „ბატონი რომ აიყაროს, ათი ცხენი უნდა მოიყვანონ, ან მისი ქირა — შურავერელთა... სამი ცხენი — თეთრმა სოფელმა, ან მისი ქირა“⁶². ღურნუელებს კი ბატონის აყრის შემთხვევაში ექვსი ცხენი უნდა გამოეყვანათ ან შესაბამისი ფულადი ეკვივალენტი გაელოთ⁶³. იგივე ითქმის ღალის პურის შესახებაც, რომელიც ზოგჯერ ფულით იცვლებოდა⁶⁴.

როგორც ნათქვამიდან ჩანს, XVIII საუკუნის დასაწყისის აღმოსავლეთ საქართველოში (ქართლში), საბატონო გადასახადების მხოლოდ ერთი ნაწილი (კულუხი, საყველიერო, სამარხი, საბაზიერო, სამასპინძლო) იყო პროდუქტადი, მეორე ნაწილი (ღალა, საშობაო, სააღდგომო, საახალწლო) — ასევე პროდუქტადი, სათანადო გამოწკლისებით (ე. ი. ზოგჯერ ფულითაც აიღებოდა), მესამე ნაწილი (საქერიეო, თავის გასამტეხლო, გასამყერლო) — შერეული სახისა, სადაც ნატურალურ და ფულად ფორმას, თითქოს, თანაბარი ძალა

⁵⁹ „დასტურლამალი“, გვ. 518, 526, 528, 578, 587, 595, 599, 619, 644, 645, 718.

⁶⁰ იქვე, გვ. 577.

⁶¹ „დასტურლამალი“, გვ. 821, შდრ. მისი „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან“, გვ. 195.

⁶² „დასტურლამალი“, გვ. 581.

⁶³ იქვე, გვ. 593.

⁶⁴ იქვე, გვ. 709.

და გავრცელება ჰქონდა და, დასასრულ, მეოთხე ნაწილს (სასვიანო, საჩექმე და მალი)—მარტო ფულადი სახით იცნობენ წყაროები.

* * *

„დასტურლამალის“ მონაცემებს ადასტურებენ ჩვენამდე მოღწეული სიგელ-გუჯრებიც. ისინი ადასტურებენ არა მარტო ფულადი რენტის არსებობას XVIII საუკუნის დამდეგის საქართველოში, არამედ მისი შეუწელებელი განვითარების ფაქტს დასახელებული საუკუნის მთელს მანძილზე. სამწუხაროდ, ჩვენს ხელთ არ არის საკვლევ თემასთან დაკავშირებული საიმედო სტატისტიკური მასალა, რომელსაც, თუნდაც მიახლოებით, შეეძლოს საგადასახადი სისტემის მეტ-ნაკლებად ზუსტად სურათის შექმნა. ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან ართულებს მკვლევარის მდგომარეობას, ხელს უშლის მას აბსოლუტურად სანდო დასკვნები გააკეთოს, მაგრამ ასეთი ვითარება, ბუნებრივია, ოდნავადაც არ გამოირჩევა სათანადო მუშაობის ჩატარების საქართველა-შესაძლებლობას ამ მიმართულებაში. ამის საშუალებას, ვიმეორებთ ისევ, იძლევა სხვადასხვა ხასიათის წყაროები და პირველ რიგში კი—სიგელ-გუჯრები. მასალა, რომელსაც ქვემოთ მოვიტანთ, ამტკიცებს სამეცნიერო ლიტერატურაში აღრე გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ საქართველოშიც, ისე როგორც ბევრ სხვა ქვეყანაში, ფულადი რენტა, როგორც წესი, გვხვდება არა დამოუკიდებლად, არამედ რენტის სხვა ფორმებთან ერთად. ჩვენ ვამბობთ, როგორც წესით, იმიტომ, რომ წყაროები ზოგ შემთხვევაში ისეთ მაგალითებსაც ასახელებენ, როდესაც საბატონო ვაჟასახადის გადახდა მხოლოდ ფულადი სახით ხდებოდა.

მოგაქვს კონკრეტული მასალა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით.

1708 წლით დათარიღებული ერთი საბუთის თანახმად, იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის გლეხები ბატონის სასარგებლოდ პროდუქტად რენტასთან ერთად იხდიდნენ ფულად გადასახადებსაც: კომლი — თითო აბაზს და, ამას გარდა, თავის გასამტეხლოს — ხარსა და ერთ მარჩილ ფულს⁶⁵. მანგლელი ებსკოპოსის ყმების ვალდებულებათა საბუთში მითითებულია (1712 წ.), რომ ისინი ასრულებდნენ შრომით ზეგარას, იხდიდნენ გადასახადს ხორბლით, ქვრით, ქვამით, კარაქით, აგრეთვე ფულით — 60 კაბიკის რაოდენობით⁶⁶. თარხნიშვილის ყმების გამოსავლის ერთ-ერთ ნუსხაში, რომე-

ლიც ნ. ბერძენიშვილის მიერ 1741 — 1747 წლებითაა დათარიღებული, სულ 28 კაცია შეტანილი, აქედან: მარტო ფულადი გადასახადით დაბეგრული ჩანს ორი კომლი, მარტო პროდუქტადით — 6 კომლი, ხოლო ფულადითა და პროდუქტადით — 21 კომლი⁶⁶, ე. ი. შათი ხვედრითი წონა შესაბამისად უდრიდა: 7,1%, 21,4% და 71,5%-ს. უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ საბუთში ბევრგან, სადაც ფულადი და ნატურალური გადასახადი ერთად იმეცემული, პირველს იდიდი და მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. მაგალითად, ბატკუაშვილ ივანეს განაყოფს თარხნიშვილისათვის უნდა მიეცა ხუთი კოდი პური და ხუთი აბაზი ფული⁶⁷, ოთარ ქვირიცეს—7 კოდი პური და 5 აბაზი ფული⁶⁸. ვინმე კოკიაშვილს—4 კოდი პური და 5 აბაზი ფული⁶⁹ და ა. შ. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ XVIII საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოსა და ორმოციანის დამდეგს კოდი პური საშუალოდ 25 კაბიკი ღირდა⁷⁰, მაშინ გამოვა, რომ დასახელებული ყმების გადასახადებში ფულადი რენტის ხვედრითი წონა შესაბამისად უდრიდა: 44,4%, 36,3% და 50%-ს.

1739 წლის ერთ საბუთში, რომელიც ზემო ქართლის სოფლის ახალი სალიანის გლეხთა პურის გამოსადების ნუსხას წარმოადგენს, აღნიშნულია, რომ გლეხებს პურის გარკვეული ნაწილი ფულადი სახით გადაუხდინა, „ახალის სალიანისა ზემო ქართლიდამ გამოსულა პური და თეთრი...“⁷¹, ასე იწყება დასახელებული საბუთი. ერეკლე II-ის ბოღბის წმინდა ნინოს მონასტრისადმი შეწირულების წიგნში (1758 წ.) ვკითხულობთ: „როგორც ქიზიყელს კაცს კახის ბატონისათვის უმსახურებია, აგრეთვე⁷² ბოღბელის ყმა ბოღბელს უნდა მსახუროს. საური წმინდის ნინოს შეწირული იყო ძველთანაგან და ჩვენც შეგვიწირავს კოდის პურის ულფუა, ბოღბელის ყმის ძურუმი — რივის ძროხა, გასამყრელო, თავისგამამტეხლო ხა-

⁶⁵ დსი, I, გვ. 301, 302.

⁶⁷ დსი, I, გვ. 302.

⁶⁸ იქვე.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ მთი, I, გვ. 5.

⁷¹ სცია, ფ. 1448, სპ. 1687. აქვე საპიროდ მივანიხი შევნიშნოთ შემდეგი: გლეხმა რომ ფული გადაიხდეს, ეს მხოლოდ საბუთის დასაწყისიდან ჩანს და თვით გადახდილთა და გადახდილის სახეობათა ჩამოთვლაში ის (ფული) დასახელებული არაა.

⁷² საბუთში წერია „აგრეთვე“, ალბათ, შეცდომით (ი. ა.).

⁶⁵ იქვე, გვ. 80.

⁶⁶ იქვე, გვ. 10.

რი და მარჩილი⁷³, როგორც ამ კონტექსტიდან ჩანს, ბოდბელის ყმათა გამოსაღების ერთი ნაწილი ფულადი სახისა იყო. ასეთების რიცხვს ეკუთვნოდა საური, თავის ვასამტებლო, რომელიც, ტექსტის მიხედვით, ნაწილობრივ ფულადაც იღებოდა და შესაძლებელია ვასამტებლოც, რომელსაც, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მწარმოებელი კლასი ფულადაც იხდიდა და ნატურითაც.

გოგლიძე ნასყიდა, ვაახატებელი მისი ბატონის გიორგი თარხნის მიერ 1760 წელს, თავისუფლდება ყოველგვარი გადასახადისაგან. მხოლოდ წელიწადში ერთხელ აბაზს უხდის მღვდელს გამათავისუფლებლის მამის სულის მოსახსენებელი წირვისათვის⁷⁴.

ქალაქ თბილისის მცხოვრებ ბაღდასარა ყალუაშვილს, რომელსაც სოფელ კრწანისში ბაღ-ვენახები ჰქონია, სვეტიცხოვლის ბეგარად კულუხი სდებია. ყმის თხოვნითა და ერეკლე II-ის შუამდგომლობით, კათალიკოსმა ანტონ II-მ მას 1766 წელს კულუხი ამოუკვეთა და მის მაგივრად ოთხი ლიტრა სანთლის, ნახევარი ლიტრა საქმევლისა და ერთი აბაზი ფულის გადახდა დაავისრა⁷⁵.

ადრე ბატონყმობიდან თავდახსნილი გლეხი, ვინმე ბეჟუაშვილი, 1773 წელს თავის „ნება-სურვილით“ ეყმო თბილისის სიონის ეკლესიას, რომელმაც იგი დაავალდებულა მიერთშია ეკლესიისათვის ყოველწლიურად თითო ჩარქი სანთელი, ნახევარი ჩარქი „სააღდგომო ძღვენი და 6 აბაზი ვერცხლის ფული⁷⁶“.

ჩვენს ხელთ არის 1781 წლის საბუთი — უცნობი პირის ყმების გამოსაღებთა ნუსხა⁷⁷, რომლის მიხედვითაც სოფლის მშრომელი მოსახლეობა გადასახადს იხდის პროდუქტადი და ფულადი რენტის სახით. ეს საბუთი იმითაცაა საყურადღებო, რომ მასში დადასტურებულია ადრინდელი პროდუქტადი რენტის (მისი შემადგენელი ზოგი ნაწილის) ფულადი რენტით შეცვლის ფაქტი.

სამკარისია ითქვას, რომ ნუსხაში შეტანილი 47 გადახდელიდან საკლავის გადასახადი ფულადი სახით 31 კაცმა⁷⁸ ან საერთო რაოდენობის 66% -მა გაისტუმრა, ხოლო ნატურით—10 კაცმა⁷⁹ ან 21,3% -

⁷³ სცია, ფ. 1448, საბ. 1405.

⁷⁴ დსსი, II, გვ. 56.

⁷⁵ სმახი, ფ. Qd, საბ. 668. ვ. ა კ ო ფ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

⁷⁶ ПИГ, გვ. 65.

⁷⁷ შუი, III, 185—186.

⁷⁸ იქვე.

⁷⁹ იქვე, თუ რით გადაიხდა გადასახადი დანარჩენმა ექვსმა კაცმა, არ ჩანს.

მა. აბრეშუმი კი ფულადი ეკვივალენტით 6 კაცმა⁸⁰, ან საერთო რაოდენობის 12,7% -მა გადაიხდა, ხოლო ნატურით—39 კაცმა⁸¹ ან 83% -მა.

განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობებს შეიცავს ყმა-გლეხების — ბიჭიკაშვილების საჩივარი, მირთმეული ერეკლე მეორისადმი 1782 წელს. საჩივარი მიმართულია ხოვლელი მებატონის შალა ჯავახოშვილის წინააღმდეგ, რომელმაც, როგორც ჩანს, ძალიან დაამძიმა ბიჭიკაშვილების საგადასახადო ტვირთი და ანგარიშის გასწორებაც ფულადი სახით მოითხოვა. „აქა-იქ, — მოახსენებდნენ ისინი მეფეს, — თუ მნობით, ორ თუ მნობით ვალი აულთა და ისიც ეყენთვის შემოუპირებია და ჩვენი მიგვიცია... ახლა ბეცია თარხნიშვილისათვის ბარათი მიუცია, ამისი ხუთი თუმანი მართებს და თქვენ მიუცითო“⁸². ეტყობა, გადასახადის ფულით გასტუმრება უჩვეულო არ იყო ბიჭიკაშვილებისათვის, რადგან ისინი ილაშქრებენ არა გადასახადის ფულადი ფორმის წინააღმდეგ, არამედ საგადასახადო ტვირთის ზომავზე მეტად დამძიმების წინააღმდეგ.

1789 წ. მარლის ყმები (სამი კომლი) შესჩიოდნენ ერეკლე მეორეს; „სამი მინალთუნი საკლავის ფასად თქვენმა შეილემმა გამოგვართვეს, ახლა კი შემოგაწერათ ერთი ძროხა, ერთი ცხვარი (და) ქათამი“⁸³.

არაგვის ბარის სოფლის მოსახლეობის 1789 წლის ერთ ნუსხაშიც დადასტურებულია შერეული სახის — პროდუქტადი და ფულადი რენტის არსებობის ფაქტი. წამყვანი პირველი მათგანი ჩანს, მაგრამ ცალკეულ შემთხვევაში გადასახადის გადახდა ფულით ხდებოდა. „ამირანის ყმების ორს კომლს გამოართმევია თეთრი“⁸⁴, „ამან ბატონი ჩაიყენა და ფასი მორათო“⁸⁵. „აქაე დანიელაშვილს... ცხენის ქირა გამოურთო“⁸⁶ — ნათქვამია იქ. ამაზე ორი წლით ადრე, ე. ი. 1787 წელს, ყმა, ვინმე ნინიას, თავის ბატონისათვის სამასპინძლო პური მიუცია, ხოლო კულუხის მაგივრად ფული გაუღია⁸⁷.

⁸⁰ იქვე.

⁸¹ ორ გადახდელს არაფერი გელთა, ეპატია.

⁸² სცია, ფონდი 1448, საბ. 5398.

⁸³ იქვე, საბ. 447.

⁸⁴ იქვე, საბ. 3463.

⁸⁵ იქვე.

⁸⁶ იქვე.

⁸⁷ ს ს ც ი ა, საბ. 1603.

კათალიკოს ანტონ II-ის 1790 წლის განჩინებაში კალაურელების შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი ვალდებული არიან გაიღონ კომლზე თითო კოდი პური, ორი ჩაფი ტუბილი, აიაზის(?) სახელად თითო შაური, ორი შაური საწირავისა და შაური პანაშვილისა მღვდლას ჩასარგებლოდ⁸⁸.

გადასახადის ნახევრის ფულადი გადახდის პირობა მისცა 1791 წ. თავის ბატონს წერაქველმა გლეხმა აკოთამ. „ეცე წიგნი მოგე მე, — ნათქვამია საბუთში, — წერაქველმა თქვენმა ყმა ამოვამ თქვენ, ჩემს ბატონს, გოსტაშვილის შვილს ერასტის... ასე რომ... გველარბი და ბატონის ხარჯს ვეღარ გავუძელ. მოველ და ასე მოვახსენე, რომ ჩემს ცოლ-შვილს წაგასხამ ქიხიყს და იქ ვიცხოვრებო და იქილამ გემსახურები ავიყვრო. როდესაც თქვენის ნება აღარ იქნება, ჩემი იქ ყოფნა, ისევე ავიყვრო... და თქვენთან მოვიდე. სანამდე იქ ვიყო, წელიწადში ერთი თუ მანამ მოგართო ნახევარი ვეჯი⁸⁹ და ნახევარი ნალდი⁹⁰.

ნაფარეულელი გლეხები შესჩიოდნენ რა ერეკლე მეორეს გადასახადის სიმძიმეზე, წერდნენ (1793 წ.): „ოთხი საპალნე ღვინო და რვა თუნგი არაყი (შემოგავწერეს). ნახევარ კაცს ერთი ვაზი არ დაურგავს და კიდევ სამი ოქრო ნახევარი შემოუწერიათ“⁹¹.

წილკნელის სამწყსოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ გლეხებს, საბუთის თანახმად, ფულიც და პურიც სდებოდათ. „ნანაურს ქვემოთ დამკვიდრებებს (!), — ვკითხულობთ 1797 წლის საბუთში, — აძესთ ღრამა კომლზე, ერთი პინა პური და ერთი ლიტრა ქერი“⁹². ამას გარდა მათვე უნდა ეხდათ საწირავი ფული „ან ორი მინალთუნი, ან სამი, ან ოთხი“⁹³. დავით ბატონიშვილის 1797 წლის 22 თებერვლის წერილში ასისთავისადმი ნათქვამია, რომ ყმას, ვინმე მოსიას სამი-ოთხი წლის აუნარებლობაში თავი აუჩრდილებია ბატონის, დათუა გოსტაშვილის სამსახურისათვის, რაც, ბატონიშვილის აზრით, დაუშვებელი იყო და ამიტომ მტკიცე მითითება მისცა აღრესატს ორი თუმანი გამოართვი ურჩ გლეხს და დათუას მიეციო⁹⁴.

⁸⁸ ქ ს ძ, III, გვ. 1003, საბ. 440.

⁸⁹ ვეჯი — ავეჯი, საბაკ - ხუბაკი.

⁹⁰ ს ს, ტომი I, გვ. 160—161, საბ. 172; შდრ. დსი, I, გვ. 160, საბ. 225.

⁹¹ ს ს ო ა, ფონდი 1448, საბ. 3029.

⁹² ს შ ა ხ ი, ფ. Qd, საბ. 1616.

⁹³ ი ქ ვ ე.

⁹⁴ ს ს, ტომი I, გვ. 162—163, საბ. 177.

პროდუქტადი და ფულადი რენტის ერთდროული და პარალელური არსებობა დადასტურებულია დარეჯან დედოფლის მეურნეობაშიც. ჩვენს ხელთ არსებული საბუთი ამის შესახებ დათარიღებულია 1801 წლის აპრილით, მაგრამ გამოხატავს უფრო ადრეული ხანის, კერძოდ, XVIII საუკუნის მიწურულის ვითარებას. კახეთში, მის ორ სოფელში — გავიხსნა და ქვიანში, 150 კომლი გლეხი სახლბოდა. ისინი ბატონს ყოველწლიურად აძლევდნენ 600 კოდ პურს, 30 საპალნე ღვინოს, 12 ლიტრა აბრეშუმსა და 60 მანეთ (6 თუმანს) ფულს⁹⁵. სოფ. კუჭატის 50 კომლი გლეხს ევალებოდა 200 კოდი პურისა და 2 თუმნის ფულად გაღება⁹⁶. სოფ. იყო: 240 კოდი პური, 90 მანეთი (9 თუმანი) და 3 აბაზი ფული⁹⁷. პროდუქტად რენტისთან ერთად ფულად რენტას იხდიდნენ აგრეთვე დარეჯან დედოფლის ყმები, მცხოვრებნი ველისციხეს⁹⁸ და ზემო ხიდაშენში⁹⁹, ქალაქ თბილისსა¹⁰⁰ და ქოლავარში¹⁰¹, ქოშაქლისსა¹⁰² და ჰასანოჯალში¹⁰³. ზოგან ფულადი რენტის როლი იდო იყო, ზოგან — ნაულები, მაგრამ უმნიშვნელო არსად ყოფილა. მს. მნიშვნელოვანი ადგილი ეკუთვნის არა მარტო თბილისში მცხოვრებ ყმათა გადასახადებში, არამედ სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ვალდებულებებშიც. მაგალითად, საკმარისია ითქვას, რომ ფულადი რენტის ხვედრითი წონა სოფელ სანავარდოს გლეხთა გადასახადების საერთო მოცულობაში 33,3%-ს უღრიდა¹⁰⁴. სხვა სოფლებში

⁹⁵ ი ქ ვ ე, III, გვ. 295, საბ. 311.

⁹⁶ ი ქ ვ ე: „რადგან, — ნათქვამია საბუთში, — ახალ მონაშენი იყვნენ, არც კულუხი გამოვიერთვეთ და არც აბრეშუმი“ (იქვე, გვ. 295).

⁹⁷ ი ქ ვ ე, გვ. 296. „ესენიც ახალ მონაშენ ვენახების პატრონები იყვნენ და ამათვის არც კულუხი გამოვიერთვეთ და არც აბრეშუმი“ (იქვე).

⁹⁸ ი ქ ვ ე.

⁹⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 296—297.

¹⁰⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 298.

¹⁰¹ ი ქ ვ ე, გვ. 299.

¹⁰² ი ქ ვ ე, გვ. 300.

¹⁰³ ი ქ ვ ე.

¹⁰⁴ სოფელ სანავარდოს 60 კომლი გლეხი დარეჯან დედოფალს 240 კოდ პურისა და 480 აბაზს (ანუ 9 თუმანსა და 3 აბაზს) უხდიდა. ფულზე გადატანილი 240 კოდი პური მოგვემს 960 აბაზს (კოდი პურის საბაზრო ფასი მაშინ იყო 4 აბაზი). სულ მშასადაღმე, სხენებულ სოფლის გლეხების გადასახადების საერთო ფულზე გაანგარიშებით 1440 აბაზი იქნება. აქედან: 33,3% (480 აბაზი:—1440 აბაზზე)—ფულგარიშებით 1440 აბაზი იქნება. აქედან: 33,3% (480 აბაზი:—1440 აბაზზე)—ფულადი რენტა, ხოლო 66,7% (960 აბაზი: 1440 აბაზზე) პროდუქტადი რენტა იქნება.

ფულადი რენტა ასე გავრცელებული არ იყო, მაგრამ მას ყველგან, დარეჯან დედოფლის ყველა სოფელში, ქართლსა თუ კახეთში, ან- ვარიშვასაწვევი ადგილი ეკავა.

კიდევ უფრო დიდა ფულადი რენტის როლი მირიან ბატონი- შვილის მეურნეობაში. ამ უკანასკნელში, როგორც ჩანს, პროდუქ- ტად და შრომით რენტას იმდენად მცირე მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ თითქმის არც იხსენიება. თითქმის მეტი, ვაშობთ, იმითომ, რომ საბუთში მხოლოდ ერთგანაა ლაღზე ლაპარაკი და ისიც მისი გადახდის ფორმაზე მიუთითებდა. მაგრამ რაკი დალა ჩვეულებრივ ნატურალურ გადასახადს წარმოადგენდა, ჩვენც ის ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც ასეთად ჩავთვალეთ. ეს საბუთი, რომელიც მთლიანად მოგვაქვს, 1802 წელსაა შედგენილი, მაგრამ ცხადია, უფრო ადრინდელ ვითარებას, კერძოდ, XVIII საუკუნის ბოლო წლებს გვიხატავს (ამის შესახებ თვით ტექსტშიცაა ნათქვამი). საბუთი—სიგელი დაწერილია მირიან ბატონიშვილის დედის, დარე- ჯან დედოფლის ბრძანებით, ენება მირიანის ყმებს — ყაფანაქე- ლებს (კახეთშია). „რადგან თქვენ ჩემის შვილის მირიანის ყმანი ხართ, ჩემი შვილი მირიან ახლა რომ... რუსეთის ხელშეწყობის კარ- ზედ წავიდა, იმ უამად თავისი ყმა და მამული და აგრეთვე თქვენი ელი ჩვენ მოგვაბარა. თქვენ რომ ჩემის შვილის მირიანისავე ბრძა- ნებით ქრონიკონს უბთ (1801 წ.), ენკენისთვის კ(20)—ამ თარიღის უწინ სამს წელიწადს ტალავერში მდგარხართ, იმ ალაგის ქირის საქმე თქვენთან გადაუწყვეტელი აღარმოილოყო; ჩემის შვილის მი- რიანის ოქმები ასე გიცხადებდათ, რომ მახტის ვარდა სხვა არაფერ- რი არა ვეთხოვებათ რაო. ახლა ჩემს შვილს მირიანს წასვლის დროს მილახვარის იოსებ ყორანთისათვის ოქმი ებოძებინა თქვენზედ, ასე რომ რამდენსაც ხანს ტალავერში მდგომარიყვენთ, იმ ალაგის ქირა წლისა და წლისა, რაც არღუნთაშვილი გარიგებოდეს, თქვენც ისე უნდა მოსცეთ მილახვარსო. ახლა, რადგან იმ ალაგის საქმე ჩემს შვილს თავის ოქმებით¹⁰⁵ თქვენთვის არ გაეოუცხადებია და გაუჩვენდა იყო, ჩვენ ასე გავრჩევთ... წარსულის სამის წლისა ზემოთარიღამდ ი. ე. 1797 წლიდან 1801 წლამ- დე—ი. ა.) წელიწადში 22 თუმანი და 8 მინალი თუნი რომ იქნება, სამი წლისა 68 თუმანი და 4 მი- ნალთუნი. ამის 45 თუმანი ზემოთარიღში თქვენ

¹⁰⁵ საბუთში წერია „ოქმებში“ (ი. ა.).

მიგაცემინეთ მილახვარის იოსებისათვის თავის მამულის ალაგისქირათ და დანარჩენი ჩვენი იქ- ნება 23 თუმანი და 4 მინალთუნი. ეს თქვენის მახ- ტილად მოგაცემინეთ. თქვენ რომ მახტა გაძევს წელიწადში 100 თუმანი, იმაში გიანგარიშეთ. იმ წარსულის სამის წლის ტალავერის ლალაც იქვენგაპატიებთ და ამ ზემოთარიღისაქეთ რამა- დენსაც ხანს თქვენ ტალავერში იდგებით. იმ ალაგის ქირა წელიწადში 22 თუმანი და 8 მინალ- თუნი თქვენის ასის თუმნის მახტილად უნდა აძ- ლიოთ მილახვარს იოსებს და ამის იქით რაც ტა- ლავარის ლალა იქნება, უამაზე ყოველთვის ჩვენ დავაწერინებთ და სამართლიანათ ჩემის შვილის მირიანისათვის ავადებინებთ. ესეც ასე გავვირ- ჩევია: თქვენი წლის მახტა ასის თუნი მინალ- ტალავარის მამულის ქირა 22 თუმანი და 8 მინალ- თუნი რომ გამოვიდეთ, დარჩება თქვენი მახ- ტის თეთრისა, რომ ჩემი შვილის მირიანისათ- ვის აიღება, 77 თუმანი და 2 მინალთუნი¹⁰⁶.

ამ საბუთის მიხედვით, XVIII ს. ბოლოს, ვიმეორებთ ისევ, მირიან ბატონიშვილის ყაფანაქელი ყმების გადასახადების აბსო- ლუტური უმეტესობა სწორედ ფულად გადასახადებს წარმოადგენ- და. ხოლო, თუ ტექსტში მოხსენიებული დალაც, რომლის გადაუხ- დელობა გლახებს აპატიეს, ფულადი სახით სრულდებოდა, მაშინ აქ განხილული მეურნეობა შეიძლება იმ მეურნეობათა რიცხვს მივა- კუთვნოთ, რომლებშიც საგლახო გადასახადების სრული კომპლექცია უკვე განხორციელებული იყო. მაგრამ ჭერჭერობით ჩვენ მინც თავს ვიკავებთ ასე შორს- მიმავალი დასკვნის გაკეთებისაგან (რადგან საბუთში ლალის გადახ- დის ფორმა არაა კონკრეტულად მითითებული) და დავკმაყოფი- ლდებით ხსენებულ ეკონომიაში ფულადი რენტის წამყვანი როლის აღნიშვნით.

¹⁰⁶ ს. ს. ტომი III, გვ. 287—288, საბ. 301.

ჩვენ დავასახელებთ ჩვენს განკარგულებაში მყოფი იმ მასალის მხოლოდ ნაწილი¹⁰⁷, რომელიც ადსატურებს პროდუქტადი და ფულადი რენტის ერთდროულ და პარალელურ არსებობას XVIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს სინამდვილეში. ახლა კი განვიხილავთ საბუთებს, რომლებშიც გვლენია საბატონო გადასახადები მხოლოდ ფულადი სახითაა წარმოდგენილი. მართალია, ასეთი შემთხვევა არაა ძალიან ბევრი, მაგრამ მაინც ანგარიშგასაწვევია ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების დონისა და ხასიათის გარკვევა-დადგენისას.

ფულადი რენტა ძალიან გავრცელებული ჩანს განსახილველი ჩანის ქსნის საერისთავოში. გ. აკოფაშვილმა გამოავლინა და სამეცნიერო ბრუნვაში შეიტანა სხენებული საერისთავოს გლეხთა გადასახადების რამდენიმე ნუსხა, რომელთა მიხედვით სოფლის მშრომელი მოსახლეობა მხოლოდ ფულადი რენტის გადამხდელი ჩანს. აღნიშნული ნუსხები გ. აკოფაშვილის მიერ სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით XVIII საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან დათარიღებული. ერთ-ერთ ასეთ ნუსხაში შეტანილია 20 გადამხდელის გვარი^{107a}. ყველა ისინი მარტო ფულადი გადასახდებით არიან დაბეგრული. აქედან ზოგს შეწერილი აქვს მეტი, ზოგს — ნაკლები. საერთოდ გადასახადის სიდიდე ორსა და თხუთმეტ აბაზს შორის მერყეობს. 15 აბაზს იზღიდნენ, მაგალითად, გოგინაშვილი მამუკა, კიკოსვილი მახარებელი და ნიაური გიორგი¹⁰⁸. მათ შემდეგ მიდიოდნენ: გიგაური ბესო (11 აბაზი), ცუცუხა ბაშარული (10 აბაზი), იორამისვილი გოგია, ნიაური ფოცხვერა (7 აბაზი)¹⁰⁹ და სხვ. დაბალი ნორმით, ე. ი. 2 აბაზით, დაბეგრილები იყვნენ ნუციშვილი პეტრე, გვრიტიშვილი იესე და ჩუტკარაშვილი ივანე¹¹⁰.

კიდევ უფრო საინტერესოა ქსნის საერისთავოს მეორე ნუსხა¹¹¹, რომელშიც 127 გადამხდელია დასახელებული. აქედან, როგორც

¹⁰⁷ მსგავსი საბუთები იხ. ს. მ. ა. ხ. ი., Qd—7127, 7189, 7190, 7198; Ad—1300, 1300, Sd—1248; Hd—3111, 4798; სსცია, ფონდი 1448, საბ. 1453, 4897, 5647, 9207, 9202; ქსპ, 111, გვ. 1034—1035; FKG, გვ. 72; მსეი, III, გვ. 371—372.

^{107a} ს. მ. ა. ხ. ი., Qd საბ. 6971, გ. ა. კ. ო. ფ. ა. შ. ე. ი. ლი, საბატონო ფულადი გადასახადები, გვ. 94.

¹⁰⁸ ი. ქ. ვ. ე.

¹⁰⁹ ი. ქ. ვ. ე.

¹¹⁰ ი. ქ. ვ. ე.

¹¹¹ ი. ქ. ვ. ე., საბ. 6998. გ. ა. კ. ო. ფ. ა. შ. ე. ი. ლი, იქვე.

ჩანს, 30 კომლი დავით ერისთავის ყმებია, ხოლო 97—გიორგი ერისთავისა. ეს ნუსხა იმიტოცაა საყურადღებო, რომ აქ მერყეობა გადასახადების სიდიდეში ძალიან დიდია, რაც აღნიშნული რაიონის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ეკონომიური უთანაბრობის მკაფიო მაჩვენებელი და დამადასტურებელია. ეს განსაკუთრებით დავით ერისთავის ყმების სავადასახადო ნუსხაში იგრძნობა. აქ ჩვენ 3 აბაზით დაბეგრილი გლეხების გვერდით ვხვდებით ისეთებსაც, რომელთაც შეწერილი აქვთ ერთი, ორი, სამი, თორმეტი, ცამეტი და ორმოცდაათი თუმანიც კი. თუმნის გადამხდლეებს შორის იყვნენ: მერაყიანი ზურაბა, ოყუაშვილი გოგია¹¹² და სხვა. ორი თუმანი ჰქონდა შეწერილი შიხინაშვილ შიხუას¹¹³. სამი თუმანი — კორინთელ ოტაის¹¹⁴, თორმეტი თუმანი — ვახუხიშვილ ავთანდილს¹¹⁵, ცამეტი თუმანი — ფირდისაშვილს (?) ასატურასა და მიქელას¹¹⁶. 50 თუმნის გადამხდელად ნუსხაში მხოლოდ ერთი გაცია დასახელებული — ვინმე შიხინაშვილი¹¹⁷. ამ ბობოლა გადამხდლეების გვერდით, საბუთში, როგორც უკვე ვთქვით, შედარებით მსუბუქად დაბეგრილებიც არიან: მერაყისშვილი ავთანდილის ობოლი (3 აბაზი), კარუას (?) ობოლი (3 აბაზი), ქოჩოროს ობოლი (3 აბაზი), ელჩუაშვილი ავთანდილი (5 აბაზი), ვინმე მებაღე (5 აბაზი)¹¹⁸ და სხვა.

არც გიორგი ერისთავის ყმები იყვნენ ერთნაირად დაბეგრილი, თუმცა მათ შორის არ იგრძნობოდა ისეთი განსხვავება, როგორც დავით ერისთავის ხელქვეითებში. აქ ყველაზე მეტი თანხის გამოღლები პავლეშვილი ელი და შატაკიშვილი ამირამი იყვნენ. თითოეულ მათგანს, საბუთის თანახმად, შეწერილი ჰქონდა თითო თუმანი¹¹⁹. ყველაზე შელავათიანად დაბეგრილებს განეკუთვნებოდნენ — დათვიაშვილი დათუნა (2 აბაზი), ნიბატური ელო (3 აბაზი), ოზგაძე გრიგოლ (3 აბაზი), კობაური დათუნა (3 აბაზი), ოსიაშვილი გიორგი (3 აბაზი), დათვიშვილი ბერუკა (3 აბაზი), ცო-

¹¹² ი. ქ. ვ. ე.
¹¹³ ი. ქ. ვ. ე. გ. ა. კ. ო. ფ. ა. შ. ე. ი. ლი, საბატონო ფულადი გადასახადები.
¹¹⁴ ი. ქ. ვ. ე.
¹¹⁵ ი. ქ. ვ. ე.
¹¹⁶ ი. ქ. ვ. ე.
¹¹⁷ ი. ქ. ვ. ე.
¹¹⁸ ი. ქ. ვ. ე. საფიქრებელია, რომ იგი ისე, როგორც ერთი, ორი, სამი, თორმეტი და ცამეტი თუმნის გადამხდლეები ვაჭრები იყვნენ.
¹¹⁹ ი. ქ. ვ. ე.

ცოშვილი (4 აბაზი), ვინმე ჯოჯალი (4 აბაზი), შულღაშვილი სეხ-
ნია (5 აბაზი), ონიქაშვილი გიგია (6 აბაზი), ხოვრიშვილი ბასილა
(6 აბაზი), ნავროზაშვილი (7 აბაზი), ჭაჭიშვილი გამიხარდი (7 აბა-
ზი)¹²⁰ და ა. შ.

XVIII საუკუნის განეკუთვნება აგრეთვე ქსნის საერისთავოს
გლუხთა გადასახადების მესამე ნუსხა¹²¹. იქ სულ 11 გვარია დასახე-
ლებული. აქედან 10 ფულით უსწორდება თავის ბატონს, ხოლო ერთი,
ვინმე შულღაშვილი — ნატურით; მას ბატონისათვის ძროხის
მირთმევა ჰქონდა დაკისრებული¹²². გადასახადის მხოლოდ ფულადი
ნახევობა დადასტურებული აგრეთვე იმავე რაიონის მეოთხე¹²³, მე-
ხუთე¹²⁴, მეექვსე¹²⁵ და მეშვიდე¹²⁶ ნუსხებში, რომლებშიც გადამ-
ხდელთა რაოდენობად შესაბამისად 9, 10, 34 და 38 კომლია ნაჩვე-
ნები.

ქსნის საერისთავო, რა თქმა უნდა, გამონაკლის არ წარმოად-
გენდა. მარტო ფულადი გადასახადების გადახდის არაერთი შემთხვე-
ვაა დადასტურებული აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა რაიონებშიც.
ჩვენს ხელთაა, მაგალითად, XVIII საუკუნის¹²⁷ ერთი საგადასახადო
ნუსხა¹²⁸, რომელიც ეხება კახეთის სოფლებს, მათ შორის პატარა-
ქელსა და ბერთუბანს. ნუსხაში შეტანილია 73 გადამხდელის გვარი.
73-ვე კომლი დაბეგრიადა მხოლოდ ფულადი გადასახადით, ზოგი
მეტო, ზოგი ნაკლები რაოდენობით. ყველაზე მაღალი ნორმით —
ერთი თუმანი — დაბეგრული ჩანან: კობოლაშვილი რამაზა, ეთიბე-
რაშვილი გიორგი, ეთიბერაშვილი პეტრე, გელაშვილი ფოცხვერა,
გაფინდაშვილი რამაზა, მკერვალი გიორგი და სხვ¹²⁹. ამათ გვერ-
დით ნუსხაში დასახელებულია ისეთი კომლებიც, რომლებიც ყო-
ველწლიურად აბაზიდან სამ აბაზამდე გადასახადს უხდიდნენ თავი-

ანთ მფლობელებს¹³⁰. ასეთების რიცხვს განეკუთვნებოდნენ: მარტი-
აშვილი, ნიზაშვილი, ჭოჭიაშვილი, ზურაბაშვილი, გუთინაშვილი,
მთვარაშვილი და სხვები.

მსგავს ვითარებას წარმოგვიდგენს 1786 წლის, საბუთში დაუ-
სახელებელი ეკლესიის, საგადასახადო ნუსხა, რომელიც გვარების
მიხედვით. საფიქრებელია, ტერიტორიულად აღმოსავლეთ საქარ-
თეთლოში მდებარეობდა. ნუსხაში სულ 23 კომლია შეტანილი. ყველა
შუკლებივე ფულადი გადასახადითაა დაბეგრული¹³¹. იგივე ითქმის
ბეგლარ ორბელიანის ყმების გადასახადებზე (XVIII—XIX საუკუ-
ნეთა მიჯნა). მან ხელქვეით გაუხეხა ფულადი გადასახადები და-
აქისრა¹³². ნუსხაში შესული 12 კომლიდან 10 ფულად რენტაზე იყო
გადაყვანილი, ხოლო ორი წინანდებურად პროდუქტად რენტას
იხდიდა¹³³.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ის გარემოება, რომ მთე-
ლი XVIII საუკუნის მანძილზე მიმდინარეობდა გლუხთა საბატონო
გადასახადების კომპლექსის აღრე დაწესებული და ჩვენს მიერ ზემოთ
„დასტურამალის“ და ზოგი სხვა წყაროს მონაცემებით დადას-
ტურებული პროცესი. ეს ითქმის ისეთი ტრადიციული ნატურალუ-
რი გადასახადების შესახებაც კი, როგორცაა, მაგალითად, ღალა
და კულუხი. ჩვენს ხელთაა მანუჩარ თუმანიშვილის (?) ხიზნების
გამოსახადების ნუსხა, ლათარიაშვილი საბუთის გამოცემის,
ნ. ბერძენიშვილის, მიერ XVIII ს. მეორე ნახევრით. აქ უკვე გლუხ-
თა ყველა გადასახადი (მათ შორის, ვეფქრობთ, კულუხიც, რადაც
ნაც გადასახადების ნაწილი კახეთის სოფლებიდან არის) ფულ-
ად ეკვივალენტზეა გადაყვანილი. მაგალითად, კისისხევის ხიზნებს
9 მინალთუნი გადაუხდიათ¹³⁴, ყინვალეულ ხიზნებს 1 თუმანი¹³⁵, დუ-
შეთელ ხიზნებს — 8 თუმანი და 4 მინალთუნი¹³⁶ და ა. შ. საბუთში
გადასახადის ნატურით გადახდის არც ერთი შემთხვევა არ არის და-
სახელებული.

იმვე დროის, ე. ი. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის, მეორე
საბუთში, რომელიც შეიცავს ცნობებს გორაქაბი თუმანიშვილის ზე-

¹²⁰ ი ქ ვ ე.
¹²¹ ქსნის საერისთავოს საგადასახადო ნუსხების ნომერაცია ჩვენს მიერაა პირო-
ბით გაკეთებული.
¹²² ს მ ა ხ ი, Qd, ს. 7001. გ. ა კ ო ფ ა შ ვ ი ლ ი, საბატონო ფულადი გა-
დასახადები, 94.
¹²³ ი ქ ვ ე, ს. 7002, გ. აკოფაშვილი, იქვე.
¹²⁴ ი ქ ვ ე, ს. 7004, გ. აკოფაშვილი, იქვე.
¹²⁵ ი ქ ვ ე, ს. 7182, გ. აკოფაშვილი, იქვე.
¹²⁶ ი ქ ვ ე, ს. 7183, გ. აკოფაშვილი, იქვე.
¹²⁷ ნუსხა უთარილია, მაგრამ ხელნაწერი ინსტიტუტის Ad ფონდის კატალო-
გის შემდგენელი მას, სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით, XVIII საუკუნის მიაკუთვნებს.
¹²⁸ ს მ ა ხ ი, Ad, ს. 127.
¹²⁹ ი ქ ვ ე.

¹³⁰ ი ქ ვ ე.
¹³¹ ი ქ ვ ე, ს. 907.
¹³² ი ქ ვ ე, Hd, ს. 13662.
¹³³ ი ქ ვ ე.
¹³⁴ მ ს - ი, III, გ. 311.
¹³⁵ ი ქ ვ ე.
¹³⁶ ი ქ ვ ე.

მო ბოლნისის გლეხების ღალის შესახებ, დადასტურებულია ამ გადასახადის (ე. ი. ღალის) პურისა და ქერის ნაცვლად ფულად გადახდის ფაქტი. ნუსხაში სულ 30 ზიზანია დასახელებული დაველას უკლებლივ აღნიშნული პროდუქტების მაგივრად ფულადი ეკვივალენტი გაუღია¹³⁷. 1787 წლის ერთ საგადასახადო ნუსხაში პირდაპირ მითითებულია, რომ გლეხმა, ენმე ნინიამ, სამას-პინძლო პურით გაისტუმრა, ხოლო ყულუხის ნაცვლად ფული მიართვა თავის ბატონს¹³⁸. მანუჩარ მდივნისადმი ბატონიშვილ ლეონის მიერ მიწერილ წერილში კი (1780 წ.) ნათქვამია: „С тех, которые

должны были давать...скромную пишу, взыскать денгамн.¹³⁹“ მსგავს ვითარებასთან გვაქვს საქმე ივანე და ნიკოლოზ ორბელიანების 1799 წლის სიგელში. „ჩვენ, — ვკითხულობთ იქ, — ორბელიანებმა სარდალმა ივანემ და ბიძა ჩვენმა ნიკოლოზმა ჩვენის ყმის ყულარელთ საქმე ასე გავარჩიეთ და გავარჩიეთ: ყადი-ახ-ჩა რომ ყოფილა განწყესებული, ის უსამართლო(თ) დავინახეთ და... ყ ა ფ ი ა ნ ჩ ის მ ა გ ი ე რ ა თ წ ე ლ ი წ ა დ შ ი ო რ ი ა ბ ა ზ ი მ“ დავაწესეთო¹⁴⁰.

პროდუქტადი რენტის ფულადით შეცვლის ეს პროცესი, რომელიც მთელი XVIII საუკუნის განმავლობაში მიმდინარეობდა და ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებთან იყო დაკავშირებული, განსაკუთრებით საგრძნობი ამ საუკუნის მიწურულისათვის გახდა. ამას ნათლად ადასტურებს ცნობები სამეფო გვარეულობის წევრთა მამულებისა და მეურნეობათა შესახებ. ეს ცნობა-უწყისები, შედგენილი თვით ბატონიშვილების მიერ მეფის მთავრობის მოთხოვნით, დათარიღებულია 1803 წლით, გარდა მირიან ირაკლის ძის მამულების შემოსავლის უწყისისა, რომელიც 1804 წლის დეკემბრის თვეს განეკუთვნება. მიუხედავად იმისა, რომ ეს მასალა ვახუშტი სულეის დამდებს ეკუთვნის, 1801 წლამდე არსებულ ვითარებას ასახავს. ეს გასაგებიცაა, რადგან მეფის მთავრობას აინტერესებდა განსაზღვრა სწორედ იმ შემოსავლის ოდენობისა, რომელსაც სამეფო გვარეულობის წევრები ღებულობ-

¹³⁷ იქვე, გვ. 157—168.
¹³⁸ სსცია, ფონდი, 1448, საბ. 1603.
¹³⁹ ГКГ, გვ. 35.
¹⁴⁰ ს მ ა ხ ი, Qd, საბ. 692. (გ. აკოფაშვილი, გვ. 99).

ამ პროცესის მაჩვენებელი ზოგი სხვა მაგალითი ჩვენ ზემოთ, რენტის შერეულ სახის განხილვისას, დავახსენოთ და ამიტომ აქ მოთუე არ შევიჩრდებთ.

დენ აღმოსავლეთ საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე. მართალია, შემოსავლის გადიდებული სახით ჩვენებით დაინტერესებული ბატონიშვილების მიერ წარდგენილი უწყისები სრულ ნდობას ვერ იმსახურებენ, მაგრამ ამას ჩვენნი კვლევითის არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა, ვინაიდან გადიდება, თუკი მას ნამდვილად ჰქონდა ადგილი, ერთნაირად შეეხებოდა როგორც პროდუქტად, ისე ფულად შემოსავალს. მოგვაქვს ჩვენ მიერ დაქამებული და ცხრილის სახით გაკეთებული ეს მონაცემები¹⁴¹.

ცხრილი 3

№№ რიგ.	სამეფო გვარეულობის წევრთა დასახელება	შემოსავალი ფულად (მანეთობით)	შემოს. ნატურ. (მანეთობით)	ორივე სახის შემოსავლი (მანეთობით)	ფულადი შემოსავ. წვედრ. წონა (%-ობით)	ნატურალური შემოსავლის წვედრ. წონა (%-ობით)
1	დედოფალი დარია ¹⁴²	4014	3145	7159	56,0	44,0
2	დედოფალი მარიამ გიორგის ასული ¹⁴³	7540	8967	16507	45,7	54,3
3	ბატონიშვილი დავით გიორგის ძე ¹⁴⁴	7100	6482	13582	52,5	47,5
4	ბატონიშვილი ვახტანგ ირაკლის ძე ¹⁴⁵	2583	2669	5252	49,2	50,8
5	ბატონიშვილი იოანე გიორგის ძე ¹⁴⁶	350	1221	1571	22,3	77,7
6	ბატონიშვილი მირიან ირაკლის ძე ¹⁴⁷	12370 ¹⁴⁸	5572	17942	68,8	31,2
		33957	28056	62013	54,8	45,2

როგორც ვხედავთ, სამეფო საგვარეულოს წევრთა მამულებში ფულად შემოსავალს ძალიან დიდი ადგილი სჭირია. საქმარისია ითქვას, რომ მისი ხვედრითი წონა 54,8% ყოფილა. იგი ყველაზე მეტი მირიან ბატონიშვილთან ჩანს — 68,8%. მას მისდევდნენ დარე-

¹⁴¹ ს ს ც ი ა, ფონდი 2, ანაწერი I, საქმე 28, ფურც. 173—174.
¹⁴² იქვე.
¹⁴³ იქვე, შდრ. საქმე 36, ფურც. 136—137.
¹⁴⁴ იქვე.
¹⁴⁵ იქვე, ფურც. 175—178.
¹⁴⁶ იქვე.
¹⁴⁷ იქვე, საქმე 105, ფურც. 522—523.
¹⁴⁸ ამ თანხიდან 12090 მანეთი, ანუ ყველა სახის ფულადი შემოსავლის 97,7% მარტო ფულად რენტაზე მიიღოდა.

ჯან დედოფლის (56,0%), ბატონიშვილ დავითის (52,5%), ბატონი-შვილ ვახტანგის (49,2%), მარიამ გიორგის ასულისა (45,7%) და ბატონიშვილ იოანეს (22,3%) მამულები. ცხრილთან დაკავშირებით საჭიროა აღინიშნოს, რომ ფულადი შემოსავლის ქვეშ იგულისხმება არა მარტო ყმა-გლეხებისაგან მიღებული რენტა-გადასახადი, არამედ ყველა სახის ფულადი წყარო საერთოდ. მაგრამ საინტერესო და საყურადღებო ისაა, რომ ექვსივე მეურნეობის ფულად შემოსავალში წამყვანი ადგილი სწორედ სოფლის მშრომელი მოსახლეობისაგან აღებულ რენტას ეჭირა. მავალითად, მირიან ბატონიშვილის მამულში მიუღი ფულადი შემოსავლის (12370 მანეთი) 97,7%-ს მართო ფულადი რენტა (12090 მანეთი) შეადგენდა¹⁴⁹. ბატონიშვილ იოანეს მამულში კი უშუალოდ ფულადი სახით მიღებულ შემოსავალს (350 მანეთი) მთლიანად ფულადი ფეოდალური რენტა ფარავდა¹⁵⁰. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ის აბსოლუტურად დომინირებდა, 100%-ს უდრიდა. ფულადი რენტის ხვედრითი წონა ყველა ბატონიშვილის მეურნეობაში, ცხადია, ასე დიდი არ იყო, მაგრამ უმნიშვნელო იგი არც ერთ მათგანში არ ყოფილა¹⁵¹. ბატონიშვილების მეურნეობებში ფულადი რენტის შედარებით ასეთი დიდი ხვედრითი წონა იმიტაცაა შეპირობებულნი, რომ ჩვენ ამ საკითხზე მსჯელობისას სრულიად გამოვირიცხეთ მონაცემები შრომითი რენტის შესახებ. და ეს გავაკეთეთ არა განგებ, არამედ იმიტომ, რომ, სამწუხაროდ, ბატონიშვილების მამულების შესახებ მასალებში რენტის ამ ფორმაზე არაფერია ნათქვამი. ამის მიზეზი, რა თქმა უნდა, მათ მეურნეობებში შრომითი რენტის არა-

სებობა კი არ იყო, არამედ რაღაც სხვა, დღემდე ჩვენთვის დაუდგენელი გარემოება. თუ გავითვალისწინებთ ამას, ცხადია, სამეფო საგვარეულოს წევრთა ეკონომიკაში დიწვევს ფულადი რენტის ხვედრითი წონა, თუმცა უკანასკნელ ადგილზე მინც არ აღმოჩნდება. ჩვენ ვერ ვიტყვიტო ზუსტად, თუ რამდენი პროცენტი მიდიოდა რენტის ამა თუ იმ ფორმაზე, მაგრამ მოტანილი მასალა, ვფიქრობთ, მანც ვგვძლევს საშუალებას დავაცვენთ, რომ განხილული ექვსი მეურნეობიდან ხუთში — დედოფალ დარიას, დედოფალ მარიამის, ბატონიშვილების დავითის, ვახტანგისა და იოანეს მეურნეობებში — წამყვანი და გაბატონებული იყო პროლეტარიადი რენტა. მეორე ადგილი ფულად რენტას ეჭირა, ხოლო მესამე და უკანასკნელი — შრომით რენტას. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მეორე ადგილზე მყოფი ფულადი რენტის ხვედრითი წონა ბევრად ნაკლები არ იყო პირველ ადგილზე გასულ პროლეტარიადი რენტის ხვედრითი წონაზე. რაც შეეხება ბატონიშვილ მირიანის მეურნეობას, იქ ფულადი რენტა დომინირებს — 67,4% უდრიდა¹⁵².

ვფიქრობთ, დიდ შეცდომას არ დავუშვებთ, თუ ამ დაცვენას საერთოდ გავაგრცვლებთ აღმოსავლეთ საქართველოს კერძო მებატონეთა მეურნეობებზე. იქაც, ჩვენი დაკვირვებით, ფულადი რენტა თავისი ეკონომიური მნიშვნელობით მეორე ადგილზე უნდა ყოფილიყო. ეს, ცხადია, მეტე გაბეღლებით თქმის XVIII საუკუნის ბოლო ხანაზე, როდესაც შედარებით უფრო საგრძნობი გახდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თუმცა ფულადი რენტა, აქ, კერძო მფლობელთა მამულებში, ისე როგორც ზემოთ დასახელებულ ხუთ მეურნეობაში, მეორე ადგილზე ჩანს, მაგრამ მისი ხვედრითი წონა, ჩვენი აზრით, უკანასკნელი გაცილებით მეტი იყო, ვიდრე პირველში.

¹⁵² ეს პროცენტი მიღებულია შემდეგი გზით: 12090 მანეთი, რაც ფულადი რენტის სახით შედიოდა ბატონიშვილ მირიანის სახლში, გავოფილა 17942 მანეთზე, ე. ი. მეურნობის მთელი შემოსავლის თანხაზე (ფულზე გადატანილი). ამ უკანასკნელში, გარდა ფულადი რენტისა, შედის პროლეტარიადი რენტა და, აგრეთვე, ბაჟებიდან და სხვა წყაროებიდან მიღებული ფულადი შემოსავალი, რომელიც რენტას არ განეკუთვნება.

¹⁴⁹ ს ს ც ი ა, ფონდი 2, ანაწერი 1, საქმე 105, ფურც. 522—523.
 ფულადი გადასახადის გადამხდელნი იყვნენ: 400 კომლი ყაზახში მომთაბარე სომხები (კომლზე—20 მანეთი, სულ—8000 მანეთი), 70 კომლი სოფ. კაპარის თათრები (კომლზე—20 მანეთი, სულ—1400 მანეთი), 90 კომლი ქაფანაზელი თათრები (კომლზე—20 მანეთი, სულ—1800 მანეთი), «ВЫМОРНОЕ ИМЕНИЕ ДРАЛОВА» (50 მანეთი) და 24 კომლი თელავში მცხოვრები ყმაბი (კომლზე—10 მანეთი, სულ—240 მანეთი).

¹⁵⁰ ს ს ც ი ა, ფ. 2, ანაწერი 1, საქმე 28, ფურც. 2.

¹⁵¹ უშუალოდ ფულადი სახით მიღებულ შემოსავალში ფულადი რენტის ხვედრითი წონის ზუსტად განსაზღვრა სამეფო საგვარეულოს სხვა წევრთა მეურნეობებში ვერ ხერხდება, რადგანაც ზოგ შემთხვევაში ფულადი პროლეტარიადი შემოსავალი ფულზეა გადატანილი და ორივე წამი ერთადაა ნაჩვენები.

3. საბატონო ფულადი რენტა-გადასახადების საკითხისათვის XIX საუკუნის დამდგის აღმოსავლეთ საქართველოში

ფეოდალური რენტის უკანასკნელი და უმაღლესი ფორმის გავრცელება-განვითარება, როგორც მასალაღწერილი იყო, არც XIX ს. დამდგის შენელებულა. აი, ამის დადასტურებელი ზოგი მასალა.

1801 წლის 21 დეკემბრის წერილში „რეფის რძალი“ სალომე მითითებას აძლევს იოსებ მიშკარბაშს: ბაიდარში რაც ჩემი ყმები არიან, ყველას თავის შეძლებით... თეთრი უნდა გამოართო და გამოიგზავნო¹. 1804 წლის ერთი საბუთის თანახმად, მანუჩარ თუმანისვილის ახალდაბულ ზოგ ყმას (მაგალითად, ვინმე ბაგრაძის და მამულაშვილს) კულუხის გადასახადი ფულადი სახით გაუსტუმრებია². იმავე მანუჩარ თუმანისვილის ყმები ფულადი ეკვივალენტით იხიდან რა მართო კულუხს, არამედ ღლას, ურმის ბეგარას და სხვა-სხვინებულ მებატონისადმი მიმასახლისის მიერ მიწერილ წერილში (1807 წ.) ნათქვამია: „...ვიხედავ პური არის მოსაკემი, ისინი ფულს იძლევიან, კოღ ზეოთხ აბაზს და რას ბრძანებთ — ნება თქვენია. გარეჯულს ჩაბრუჯიხედ ჩვენნი ღალა არის და ექვსი ურმისას ფულს იძლევიან... და თუ ინებებთ ფულს გამოვართმევ და თუ გნებავთ პურს... ვარიანს ოქროპირიქეზედ ჩვენნი ღალა არის... ისიც ფულს იძლევიან კოთხ-ოთხ აბაზს და თუ ინებებთ, ფულს გამოვართმევ³. იგივე მებატონზე იმავე 1807 წელს მითითებას აძლევდა მამასახლისი ნინისა, რომ ყმებისგან ღალის აღებას ბეჯითად მოკიდებოდა, აუღებლობის შემთხვევა არ ღაეშვა და კონკრეტული ვითარებიდან გამომდინარე ან პური აეღო, ან მისი ფასი⁴.

როგორც აღვნიშნეთ, XIX საუკუნის დამდგის მიმდინარეობდა ურმის ბეგარის კომუტაციაც. გ. აკოფაშვილს დასახელებული აქვს ამის რამდენიმე მაგალითი. ერთი მათგანი წარმოადგენს 1813 წლის ნუსხას, რომელშიც 17 კომლია შეტანილი. ყველა ამათ ურმის ბეგარა ფულადი ეკვივალენტით აქვთ შეცვლილი. „ამ ნუსხით, — ნათქვამია საბუთის ბოლოს, — ჩვენს კავთ ქალაქ ჩამოტანის პურის ქირა შეეაწერეთ, რომ ამ ნუსხის კავთ არის ცხრა თუმანი, შვიდი

მინალთუნი და ორი აბაზი⁵. ურმის ბეგარის კომუტაციის ფაქტია დადასტურებული გ. აკოფაშვილის მიერ მიკვლეულ მეორე, 1816 წლით დათარიღებულ, ნუსხაში. აქაც მანუჩარ თუმანისვილის ყმები (13 კომლი) ურმის გადასახადს ფულადი სახით იხდიან⁶.

XIX საუკუნის დამდგის სხვა ხასიათის საბუთებიც დამაჯერებლად ადასტურებენ პროდუქტული რენტის ფულადი რენტით შეცვლის მასობრივ ხასიათს, რენტის უკანასკნელი ფორმის ინტენსიური განვითარების ფაქტს. 1811 წლის ერთ უწყისში, რომელიც, ცხადია, წინარე ხანის ვითარებასაც გამოხატავს, დაწერილობითაა აღაპარაგი სახელმწიფო გლეხების პროდუქტად და ფულად გადასახადზე. ამ უწყისის თანახმად, თბილისის გუბერნიის 15413 კომლი სახელმწიფო გლეხი იხდიდა 32826 კოდ პურს, 7821 კოდ ქერსა და 36983 მანეთს⁷. თუ პურსა და ქერს ფულზე გადავიყვანოთ, მანეთ მათი ჯამი მიგვეცემს 31517 მანეთს. სულ კი, მამასახლემ, თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხთა გადასახადების საერთო რაოდენობა ფულზე გადავიყვანით 68500 მანეთს გაუთანაბრებდა, რომლიდანაც მართო ფულად სახეობაზე 54,8% მოვა.

ჩვენს ხელთ არის 1813 წლის თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხების გადასახადების ნუსხა. ეს არის დიდი მოცულობის ფრიად საინტერესო უწყისი, რომელშიც მოცემულია ცნობები აღნიშნულ კატეგორიის გლეხების რაოდენობის შესახებ სოფლებში, მახრებისა და გუბერნიის მასშტაბით, მათი საქმიანობისა და იმ გადასახადების შესახებ, რომლებსაც უხდიდნენ ხაზინას. ამ გადასახადებში ნაწილი წმინდა სახელმწიფო გამოსაღებია, ხოლო ნაწილი — მკაფიოდ გამოხატული ფეოდალური ვალდებულება, რომელსაც ასრულებს გლეხი არა როგორც სახელმწიფო ქვეშევრდომი, არამედ როგორც ხაზინაზე ფეოდალურად დამოკიდებული. პირველი ჯგუფის გადასახადებს განეკუთვნება კოდის პური და სურსათი, ხოლო მეორის — ღალა, კულუხი, საადგომო, საშობაო, საჩუქარი და სხვ. ორივე ჯგუფის გადასახადები 1801 წლის შემდეგაც ისევე შედიოდა ხაზინაში, როგორც მანამდე, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ კიდევ უფრო ინტენსიურად მიმდინარეობდა ფეოდალური გადასახადების კომუტაციის პროცესი. ისეთი გადასახადები,

¹ საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 88—89.

² გ. აკოფაშვილი, ფულადი საბატონო გადასახადები, გვ. 102.

³ ს მ ა ხ ი, Sd, საბ. 3389, გ. აკოფაშვილი, იქვე, გვ. 10.

⁴ იქვე, საბ. 3579, გ. აკოფაშვილი, იქვე, გვ. 100.

⁵ იქვე, საბ. 4355, გ. აკოფაშვილი, იქვე, გვ. 97.

⁶ იქვე, საბ. 4363, გ. აკოფაშვილი, იქვე.

⁷ Ц Г В И А М, ф. ВУА, л. 18495, л. 85.

⁸ პურის იმდროინდელი ფასი იყო 80 კაპიკი, ხოლო ქერის — 50 კაპიკი.

როგორცია კულუხი, სააღდგომო, საშობაო, საქერივო. საჩქემე და სხვა, 1813 წლის უწყისით მთლიანად ფულადია, ხოლო კოდის პური, სურსათი და ზოგი სხვა პროდუქტადი სახისაა. ასე, მაგალითად, სააღდგომო და საშობაო გადასახადებს მხოლოდ ფულად იხდიდნენ ნავთლუღელი, კვციელი, სიღანლუღელი, ხატისთელეთელი და თბილისის მაზრის სხვა სოფლის გლეხები. ხორხის, ჯანგლიანჯარის, სათურთკარის, კუმის ციხის, გუდას, ზემომლეთის, ქვემო-მლეთის, ციხიათკარის, შარუმთანთკარის, ზაქართკარის, ბენიანთკარის, ბაზალეთისა და საერთოდ 1813 წლის უწყისში შეტანილი ანაწურის მაზრის 105 სოფლის სახელმწიფო გლეხები ყველა გადასახადს (გარდა კოდის პურისა და ყალანისა) ფულადი სახით იხდებოდნენ. აი, ამის საილუსტრაციო მასალა: სოფ. ხორხის 30 კომლი სახაზინო გლეხი ვალდებული ყოფილა გადაეხადა 24 მანეთი და, გარდა ამისა, საქერივო 10 მანეთის რაოდენობით ან ერთი ხარი⁹. ღუმეთში მცხოვრები 143 კომლი გლეხი, რომელთა შესახებ უწყისში ნათქვამია, რომ ისინი ვაჭრობითა და სამუშაო ძალის გაქირავებით ირჩენდნენ თავს, დაბეგრალი ყოფილა მარტო ფულადი გადასახადით 331 მანეთისა და 20 კაპიკის რაოდენობით¹⁰. 4 კომლი ტონჩელ გლეხზე განსახილველ უწყისში აღნიშნულია, რომ იხდიდნენ 4 მანეთს სააღდგომოს, 2 მანეთს საშობაოს, 10 მანეთს საქერივოს (ან ერთ ხარს), 80 კოდ ხორბალს და 39 კოდ ქერს¹¹. მსგავსი მდგომარეობა იყო ანანურის მაზრის ყველა 105 სოფელში, რაც ზედმოწვევით ადასტურებს ფეოდალურ გადასახადების (სააღდგომო, საშობაო, საქერივო და სხვ.) კომუტაციის შეუწელებელ პროცესს საქართველოს ამ რაიონში.

კომუტაცია ხდებოდა არა მარტო ზემოთ დასახელებული გადასახადებისა, არამედ ისეთი ტრადიციული ნატურალური გამოსადებისაც, როგორც იყო, ვთქვათ, კულუხი. ეს განსაკუთრებით ითქმის კახეთის სახელმწიფო გლეხთა შესახებ. ასე, მაგალითად, ზემო-ხოდაშენელი 30 კომლი გლეხის შესახებ უწყისში წერია: „Вместо Кулухи за 10 сапалне вина платят деньгами 100 рублей“¹². თანეთელა გლეხების შესახებ (120 კომლი) იმავე საბუთში ვკითხუ-

⁹ ЦГВИАМ, ф. ВУА, 18480, лл. 41—77, 88—89.

¹⁰ იქვე.

¹¹ იქვე.

¹² იქვე.

¹³ იქვე.

ლობთ: „Вместо винной кулухи платят деньгами 320 рублей“¹⁴. იგივე ითქმის მალრანის, ფშაველის, ენისელის, შილდას, ტურისციხის, ტონიანის, შალაურის, ქვემოხოდაშენის, კალაურის, სოშიანის, ურიათუბნისა და უწყისში შეტანილი თელავის მაზრის სხვა სოფლის სახელმწიფო გლეხთა შესახებ¹⁵. ყველა ისინი კულუხს ფულადი სახით იხდიდნენ. გამოწვევის შეადგენდა ოთხად ოთხი სოფელი — გიორგიშვილი, საგარეჯო, ბერთუბანი და პატარქელი¹⁶, რომლებიც კულუხის გადასახადს ხაზინას პროდუქტადი ფორმით, ე. ი. ღვინით აძლევდნენ.

სულ თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხები 1813 წლის უწყისით პროდუქტადი და ფულადი სახით იხდიდნენ 66777 მანეთს, აქედან პირველზე მოდიოდა 28615 მანეთი¹⁷, ან საერთო რაოდენობის 43%. ხოლო მეორეზე—38062 მანეთი ან 57%.

როგორც ხედავთ, გლეხთა საერთო გადასახადების ნახევარზე მეტს ფულადი გამოსადებები შეადგენდნენ. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ კომუტაცია მთლიანად ან თითქმის მთლიანად შეეხო სწორედ ფეოდალურ და არა სახელმწიფო გადასახადებს¹⁸, რომლებსაც სოფლის მშრომელი მოსახლეობა იხდიდა არა როგორც ხაზინისაგან ფეოდალურად დამოკიდებული წოდება, არამედ როგორც სახელმწიფოს ქვეშევრდომი. ასეთებს განეკუთვნებოდნენ კოდის პური, სურსათი და ყალანი, რომელთა კომუტაციას მთავრობა არ ჩქარობდა და დატოვა კიდევ ძველებური სახით გასული საუკუნის 40-იან წლებამდე.

¹⁴ ЦГВИАМ, ф. ВУА, 18480, лл. 41—77, 88—89.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ ამში შეღის: 87 საბაღელ ღვინის საფასური 2410 მან. (საბაღელ—30 მანეთი), 60 თუნგი ღვინის საფასური — 30 მანეთი (თუნგი — 50 კაპ.), 23031 კოდ პურის საფასური— 23031 მანეთი (კოდი — 1 მანეთი), 5377 კოდი ქერის საფასური — 2673 მან. (კოდი — 50 კაპ.), 27 ხარის საფასური — 108 მან. (ხარი — 4 მან.) და 133 ცხვრის საფასური — 133 მან. (ცხვარი — 1 მან.).

¹⁸ ნუსხის თანახმად, ძირითადად, სახელმწიფო გადასახადებს (მაგალითად, კოდის პურს, სურსათს, ყალანს და ა. შ.) ხაზინა ნატურით იღებდა, თუმცა გამოწვევის დაშვებით. ასეთი გამოწვევა იყო დაშვებული, კერძოდ, თელავში მცხოვრები გლეხების მიმართ. მათ შესახებ განსახილველ ნუსხაში ნათქვამია: «Платят в год вместо пшеницы 200 код и 100 код ячменя деньгами по справочным ценам (ЦГВИАМ, ф. ВУА, д. 18480, лл. 41—77).

ნას მოახდენდა სავადასახლო სისტემაზე და ხელს შეუწყობდა სავა-
ლუხო გამოსაღებთა გარკვეული ნაწილის კომუტაციას. და, მართ-
ლაც, დასავლეთ საქართველოს სოფლის მშრომელი მოსახლეობა არა
მარტო XVIII საუკუნეში, არამედ უფრო ადრეც, XVI—XVII საუ-
კუნეებშიც, ფეოდალური თუ სახელმწიფო გადასახადების ერთ ნა-
წილს ფულადი სახით იხდიდა. ფულადი რენტა აქაც, ისე როგორც
აღმოსავლეთ საქართველოში, რენტის სხვა ფორმებთან არის გა-
დახლართული და მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში გვხვდება და-
მოუკიდებლად.

გადავლივართ კონკრეტული მასალის განხილვაზე.

1719 წელს იმერეთის ერთ-ერთი ეკლესიისადმი შეწირულ
გლეხთა შორის იყო ებრაელი, რომელიც მხოლოდ ფულად რენტას
იხდიდა 25 მარჩილის რაოდენობით. თუ გავითვალისწინებთ იმ გა-
რემობებს, რომ იმდროინდელ დასავლეთ საქართველოში მარჩილი
ერთ მანეთს უდრიდა⁸, ხოლო მანეთად და კიდევ უფრო ნაკლებად
ცხვრის ყიდვა შეიძლებოდა, მაშინ ნათელი გახდება ებრაელი ყმა-
გლეხისთვის შეწირილი გადასახადის სიდიდე.

1730 წელს იმერეთის მეფემ ალექსანდრე V-მ გელათის მონას-
ტრის ყმა-მამულები შესწირა. შეწირულების საბუთიდან ჩანს, რომ
ყმების უმრავლესობა პროდუქტად რენტას (ღომი, ღვინო, ქათამი,
სანთელი და სხვ.) იხდიდა, მაგრამ ნაწილს რენტის ხსენებულ ფორ-
მასთან ერთად ფულადი გადასახადიც ეკისრა. შეწირულებს ფორ-
მის შეტანილი 13 კომლიდან ასეთი იყო 5 კომლი, ან კომლთა საერ-
თო რაოდენობის 38,4 პროცენტო⁹. 1760 წელს დაეთქა წულუკიძემ

სხვაგვარი ნათლისცემლის მონასტრისადმი შეწირულ გლეხს¹⁰ დააკის-
რა 8 ასარი ღვინის, ხუთი ნოთხალი პურის, ორი ყვერულისა და 60
კაპიცი ფულის გადახდა ყოველწლიურად¹¹. 1761 წელს იგივე გა-
აკეთა აზნაურმა მერამ ჯაფარიძემ. მან იმავე მონასტრისადმი ბოძე-
ბულ ერთადერთ გლეხს ორი კოდი პურის, ერთი ღორის, ორი კოკა
ღვინის, ორი ქათმის, რქინისა და 20 კაპიცი ვაღება დაავალა¹². აქ,
როგორც ვხედავთ, ფულის ხვედრითი წონა ერთობ მცირეა, მაგრამ
ის მაინც არის. ბიჭვინთის ეკლესიის გლეხთა 1763 წლის სავადას-
ახლო ნუსხაში, რომლის სრულ ტექსტი, სამწუხაროდ, არ გამოა-
ქვეყნა მისმა აღმომჩენმა დ. ფურცელიძემ, ნათქვამია, რომ ნულს-
ხაში შეტანილი ყველა გლეხი დაბეგრული იყო
ფულადი რენტით 20—60 თეთრის რაოდენობით¹³.
საირის უდაბნოს, კაცია დაღანის 1766 წლის განკარგულებით, უნ-
და მირთმეოდა ლეჩხუმში მოყვანილი პურ-ღვინის, ცერ-ღომისა
და სიმინდის წლის მოსავლის „აითისთავი“, 40 გორი ღვინო
(ჭყვიმიანი), ხუთი ხარი და ძროხა, ცხენი, ათი შამახური სანთელი,
სამი მარჩილის თაფლი, 30 ქილა მარალი ფულად¹⁴. ესენი ყოველი წლიწინდ
ხის ტყევი და 100 მარჩილი ფულად¹⁵. ესენი იყოველი წლიწინდ მი-
ერთმეოდენს ამ უდაბნოს და კრებულს სამოსლად და საზრდოდ¹⁵.
ნათქვამია დასახელებულ საბუთში.

შერეული რენტის თანაბრებობა დადასტურებული მაქსიმე კა-
თალიკოსის 1778 წლის გელათის წმინდა გიორგისადმი შეწირულე-
ბის წიგნში. მასში სულ 18 კომლი გლეხია შეტანილი, რომელთაგან
6 კომლი, ან კომლთა საერთო რაოდენობის 33,3%, პროდუქტად
რენტასთან ერთად ფულადი რენტითაც იყო დაბეგრული¹⁶. ასე, მა-
კათილთა, სოფელ ოზობისას მცხოვრებ ვინმე ხუციკა ვერსალაძეს
კათალიკოსმა დაავალა ეკლესიის სასარგებლოდ ეხადა ყოველწლიუ-
რად შეიდი თორმეტნაი ღვინო, ერთი კოდი ღომი, შობის ძღვენი,
ერთი ჩარეკი ყველი, ერთი უდალაო, ოცი კვერცხი, ერთი ფოხა-
ლი ღომი, ერთი ღოქი ღვინო და ორი აბანი თეთრი¹⁷.

⁸ ხოფელი ეპისკოპოსის სავადასახლო ნუსხაში (XVI ს. შუა წლები) შეტანილი
46 კომლი გლეხიდან, 45 კომლი ან საერთო რაოდენობის 97,8%, მარტო ფულით
იყო დაბეგრული და მხოლოდ ერთი ვინმე ანდრიათვალი, ვალდებული ყოფილა გადა-
ხდა „ასის ნაღლისა სანთელი“ (დსსს, I, გვ. 13—14). იმავე საუკუნის ხონის საყდ-
რის დავთარში დასახელებული 61 კომლი გლეხიდან მესამედს შრომით და პროდუქ-
ტად გადასახდებთან ერთად ფულად გადასახადიც ჰქონია დაკისრებული (ი. ს. ო-
სელიძე, ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 136). XVII
საუკუნის პირველი მეოთხედის აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების 400-ზე მეტ
კომლიდან 126, ან კომლთა საერთო რაოდენობის 31%-ს, შრომითი და პროდუქ-
ტად რენტის გარდა, ფულადი რენტის ტვირთიც სდებია (იხ. აფხაზეთის საკათა-
ლიკოსო გლეხების დიდი დავთარი“. ს. კაკაბაძის გამოცემა, ტფილისი,
1914 წელი).

⁷ I II Γ, გვ. 128.
⁸ გიულდენშტედტი, I, გვ. 285.
⁹ დსსს, I, გვ. 121—122.

¹⁰ მან მხოლოდ ერთადერთი გლეხი შესწირა.
¹¹ I II Γ, გვ. 129—130.
¹² იქვე, გვ. 130.
¹³ იქვე, გვ. 150.
¹⁴ დსსს, II, გვ. 32; შდრ. გვ. 35.
¹⁵ იქვე.
¹⁶ ქსს, III, გვ. 923—925.
¹⁷ ქსს, III, გვ. 923—925.

სოფელ ნაბოლსეის კოზოლადისეულ პარტახს შემწირველმა 8 თორმეტნი ღვინისა და ერთი მარჩილი თეთრის ვადახდა დააკისრა¹⁸, ხოლო ჭუჭულა ფურცხვანიძეს — თორმეტნი ღვინის, ერთი კოლი ღვინის და ერთი მარჩილი თეთრისა¹⁹. იმერეთის მეფის ძის, ალექსანდრეს, განკარგულებით 1779 წ. საბუთში დაუსახელებელ მონასტერს ყოველწლიურად 100 მარჩილი უნდა მიეღო²⁰. 1782 წელს „კახეთის მეფის (ე. ი. ერეკლე მეორის — ი. ა.) რძალმა“ წულუკიძემ გოგენის მონასტერს ქუთაისში მცხოვრები ერთი ებრაელი უბოძა და მას მხოლოდ ფულადი გადასახადის გადახდა დაავალა 12 მარჩილის რაოდენობით წელიწადში²¹. ასევე მარტო ფულადი გადასახადის გადახდებულები ჩანან გელათის წმინდა ნიკოლოზის საყდრისადმი 1787 წელს მაქსიმე კათალიკოსის მიერ შეწირული ებრაელები. „მოვიყვანეთ ონიდამ, — ნათქვამია საბუთში, — და დაგისახლეთ ქუთათის ურია ისრაელაშვილი აბრამა, მისი შვილი დავითა, მისი ძმისწული მარდანა, მისი ძმა ისაია, მისი ბიძაშვილი მოშა, მისი ძმა დავითა, ხანანია, სულიელა და კიდევ ჯანაშვილი იაკობ... ამათგან მოგრთმეოდეს ბეგარა წლთი წლად სანთლისა და საკმეველი ფარად ხუთი მარჩილი, მარჩილი ძველი და წინამძღუარსა ჩუენსა თხუთმეტი მარჩილი²².

ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებულ 1787 წლის ქრისტეს საფლავის გლეხთა სავადსახადო ნუსხაში სულ დაახლოებით 81 კომლია შეტანილი. აქედან ერთი კომლის გადასახდელი საბუთში საერთოდ არაა დასახელებული, 4 კომლს ლაშქრობა-ნადირობის მოვალეობა აქვს დაკისრებული, ხოლო დანარჩენებს — შრომითი, პროდუქტადი და ფულადი რენტის გადახდა²³. ფულადი რენტის გადახდელთა რაოდენობა (რენტის სხვა ფორმებთან ერთად) 29 კომლს ან კომლთა საერთო რაოდენობის 38,8%-ს უდრის²⁴. 1789 წელს იმერეთის მეფემ სოლომონ II-მ გელათის მონასტერს 4 კომლი გლეხი შესწირა. მათ ეკლესიისათვის ყოველწლიურად 20 მარჩილი

(ე. ი. 20 მანეთი) და 1,5 ლიტრა სანთელი უნდა მიეცათ²⁵. აქ, როგორც ვხედავთ, ფულადი რენტის ხედრითი წონა ძალიან დიდია. იგივე ითქმის ზემოთ უკვე დასახელებული გულქან დედოფლის მიერ 1797 წელს ქუთაისის ღვინისმშობლის ხატისადმი შეწირული გლეხის, ვინმე ივანისის, ვადასახადების შესახებაც. მას, საბუთის თანახმად, ყოველწლიურად ხატის სასარგებლოდ „ერთი მარჩილი თეთრი ან მარჩილის სახორცე უნდა გაეღო²⁶. სოლომონ II-ის ერთ, 1600 წლით დათარიღებულ და წმინდა გიორგის ეკლესიისადმი ბოძებულ, წიგნში ვკითხულობთ: „შემოგვირე და მიგიძღვანე ჩვენის გამოსავლის საურისათვის ასი (100) მარჩილი თეთრი და სხვა ღვინის პატივისცემისათვის შენის ეკლესიის კაცს სადაც არ არის ყოველთავე ამოუკვეთე, ესეთ რომელ არცა ჩვენგან და არცა ჩვენთა შემდგომთა მეფეთაგან აროდეს არ ეთხოვებოდს (არაფერი), თვინერ ამა შეწირულისა და ეს ასი (100) მარჩილი ყოველწელს შენის ეკლესიის კაცისათვის და ეკანოხს მიიქცეოს და დეკანოხისაგან ეკლესიას მოხმარდეს²⁷. ამრიგად, სოლომონ II-ის გლეხებს, რომლებიც 100 მარჩილს იხდიდნენ მეფის სასარგებლოდ საურის ანგარიშში, ამიერიდან ეს თანხა ეკლესიისათვის უნდა ეძლიათ.

ჩვენს ხელთ არის XVIII საუკუნის ერთი თავ-ბოლონაკლები საბუთი. მასში ჩამოთვლილია სულ 144 გადახდელი. სამწუხაროდ, საბუთის დაზიანების გამო არ ჩანს, თუ რა გადასახადით გვაქვს საქმე და ვის სასარგებლოდა იგი დაწესებული, მაგრამ ჩვენი ყურადღება იმან მიიქცია, რომ ყველა გადახდელი დაბეგრულია მხოლოდ ფულადი გადასახადით (სმანი, ფონდი Hd, საბ. 1641).

საინტერესოა XIX საუკუნის დამდგენი საბუთები, რომლებიც XVIII საუკუნის ვითარებასაც გამოხატავენ. ასეთია, მაგალითად, სავითათელი და საკათალიკოსო ყმათა სავადსახადო ნუსხა. აქ დაბეგრული სოფლების რაოდენობა 124-ს უდრის. აქედან 65 სოფელი, ანუ 52,4%, რენტის სხვა ფორმებთან ერთად ფულადი რენტის გადახდელი იყო²⁸. 1802 წელს, რომელთაც აბაშიძის ქვრივის მიერ შედგენილ საჩივრის წიგნში, დასახელებულია ის ფულადი თანხა, მის მპაზლებს, სვიმონ და გიორგი აბაშიძეებს რომ აუკრეფიათ ხელ-

¹⁸ იქვე.

¹⁹ იქვე.

²⁰ Г II Г, გვ. 84.

²¹ იქვე, გვ. 128.

²² დ ს ს, II, გვ. 87.

²³ იქვე, გვ. 92—93.

²⁴ იქვე.

²⁵ Г II Г, გვ. 135.

²⁶ დ ს ს, II გვ. 112.

²⁷ იქვე, 119.

²⁸ „საისტორიო კრებული“, I, 1928, გვ. 69—74.

ქვეითი გლეხებიდან. მათ, საბუთის თანახმად, სოფელ ყელქეცულას მშრომელი მოსახლეობიდან 8 თუმანი აღლიათ, ღონღაძის ქვრივისთვის საქვრივოს ანგარიშში, 2 თუმანი გამოურთმევიათ, სამხარაძისა დამბაშიძეების ქვრივებისათვის იმდენივე, ონიაშვილის ქვრივისათვის — 3 თუმანი, ბუზალაძის ქვრივისათვის — 15 მინალთუნი და ვინმე გოცირიძისათვის გასამყრლო — 8 მინალთუნი²⁹.

არანაკლებ საინტერესოა ჯრუჭის მონასტრის ყმათა 1809 წლის საგადასახადო ნუსხა. ნუსხაში სულ 105 კომლია დასახლებული. აქედან 56 კომლი, ან კომთა საერთო რაოდენობის 54,3%, შრომით და პროდუქტად რენტა-გამოსახლებებთან ერთად, ფულად გადასახადსაც იხდიდა³⁰ საურის სახით³¹.

ჩვენ დავასახელებთ მხოლოდ ნაწილი³² ჩვენთვის ცნობილი იმ საბუთებისა, რომელშიც ფულადი მასაბატორო გადასახადების, კერძოდ ფულადი რენტის, არსებობის ფაქტია დადასტურებული XVIII ს. და XIX ს. დამდგვის დასავლეთ საქართველოში. მითხველი, ალბათ, მიხვდა, რომ ჩვენ საგანგებოდ ისეთი დოკუმენტები განვიხილეთ, რომლებშიც ფულად რენტა-გადასახადებზეა ლაპარაკი და უყურადღებოდ დატოვებთ მრავალი სოფელ-გუჯარი და წყალობის წიგნი, რომელშიც მართო შრომითი და პროდუქტადი რენტა აღწერილი. ასე მოვიქცით იმიტომ, რომ ყველა მათი აღრიცხვა, შრომითი და პროდუქტადი რენტა-გადასახადების ღირებულებებისა და ხვედრითი წონის განსაზღვრა, მისი ფულად სახეობასთან შედარება და ზუსტი დასკვნის გამოტანა საქართველოს, ამ შემთხვევაში კი დასავლეთ საქართველოს მასშტაბით, ჭერჭერობით არამცთუ ძნელია, არამედ შეუძლებელიც. აქედან გამოდინარე იძულებული ვართ უპირატესად ზოგად შთაბეჭდილებებზე ვილაპარაკოთ. ზოგადი შთაბეჭდილება კი, რომელიც რჩება მკითხველს მოტანილი მასალიდან, ვერ უთავსდება ცალკეულ მკვლევართა შეხედულებებს ფულადი რენტის სრულიად უმნიშვნელო როლის შესახებ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისის დასავლეთ საქართველოში. ჩვენ არ ვიცით. თუ როგორი იყო მისი ხვედრითი წონა. მაგრამ, უმეველია, ის გაცილებ-

ზეთ მეტი იყო, ვიდრე 4 პროცენტი, როგორც ფიქრობენ მ. დუმბაძე³³ და ო. სოსელია³⁴.

5. დასკვნები

ყველაფერი ის, რაც ზემოთ ითქვა, საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ:

1. ფულადი რენტა (გადასახადები), რომელიც, როგორც ვეხსი, რენტის სხვა ფორმებთან იყო გადახაროთული, საქაოლ გავრცელებული ჩანს XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დამდგვის საქართველოში და გაცილებით მეტ როლს თამაშობს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში, ვიდრე ეს დღემდე ეგონათ.

2. ფულადი რენტა (გადასახადები) უფრო გავრცელებული იყო აღმოსავლეთ, ვიდრე დასავლეთ საქართველოში. პირველ მთვანში მისი ეკონომიური მნიშვნელობა უფრო საგრძნობი იყო, ვიდრე მეორეში, თუმცა არც მეორეში ყოფილა იგი ძალიან მცირე მასშტაბის მქონე.

3. მთელი განსახილველი პერიოდის განმავლობაში (დროის ზოგიერთი მონაკვეთის გამოკლებით) მკაფიოდ შეიმჩნევა პროდუქტადი რენტის შეცვლის შეუნელებელი ტენდენცია, რაც ხშირ შემთხვევაში არა მართო მეზატონეთა, არამედ მწარმოებელი კლასის ინტერესებსაც ემთხვევა, მათ სურვილსაც გამოხატავს.

4. ფულადი რენტის (გადასახადების) განვითარების აღნიშნულმა ტენდენციამ თავის უმაღლეს წიკრტოს XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დამდგს მიღწწია. მან, ჩვენი დაკვირვებით, საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებაში მტკიცედ დაიკავა მეორე ადგილი. პირველი და მესამე ადგილები კი შესაბამისად პროდუქტად და შრომით რენტას ეჭირა, მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, განვითარების ტენდენცია ფულადი რენტის სასარგებლოდ იყო, რაც საბოლოო ჯამში საგრძნობლად ზრდიდა მის ხვედრით წონას.

5. სათანადო მასალების უქონლობა არ გვაძლევს საშუალებას ზუსტად განესაზღვროთ ფულადი რენტა-გადასახადების ხვედრითი

²⁹ მ. დ. დუმბაძე, რომელიც სწორედ ამ პროცენტს ასახელებს, საშუალოდ, არ მოკავს სათანადო ფაქტობრივი მასალა და იმიტომ არ ჩანს, რაზეა მისი დასკვნა დამყარებული (იხ. მისი დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, გვ. 93).

³⁰ ო. სოსელია, ფოლადლური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 139.

²⁹ სმახი, ფონდი Hd, სბ, 3856; მგეი, III, გვ. 371—372.

³⁰ „სასტორიო კრებულ“, I, გვ. 42—56.

³¹ მას თითო კომლი 2 მარჩილის რაოდენობით იხდიდა.

³² მსგავსი საბუთები იხ. აგრეთვე: ქსტ, III, გვ. 968, 970—971; ЦГГ, გვ. 65, 115—120; დსს, II, 125—138 და სხვ.

წონა, მაგრამ, ვფიქრობთ, ის XVIII—XIX საუკუნეთა მიჯნაზე 15—20 პროცენტზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. ეს პროცენტი ბევრად უფრო გაიზარდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ სახელმწიფო გადასახადებს, რომელშიც, როგორც ცნობილია⁵, ფულადი სახეობა დომინირებდა.

თ ა 3 0 VI

გლეხობის ქონებრივი დიფერენციაცია. კლასობრივი დიფერენციაციის საწყისი ეტაპი (XVIII ს. მეორე ნახევარი, XIX ს. დამდეგი)

გლეხთა ქონებრივი დიფერენციაცია, რომელსაც ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე ჰქონდა ადგილი, განსაკუთრებით საგრძნობი გვიან საშუალო საუკუნეებში ვახდა. მრავალი დოკუმენტიური თუ სხვა ხასიათის მასალა დაბეჭდვითი ლაპარაკობს სხვადასხვა ეკონომიური მდგომარეობისა და შეძლების მქონე გლეხთა ჯგუფების არსებობაზე განსახილველი ხანის საქართველოში. XVII საუკუნის ერთ ძეგლში, რომელსაც „საყაფლანიშვილოს ძღვენისა და სამასპინძლოს გარიგების დაეთარი“ ჰქვია სახელად, სწორედ სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ეს ჯგუფებია ჩამოთვლილი. პირველში მოქცეული არიან „მთელი საკომლოს“ მფლობელი, მეორეში — „ნახევარი საკომლოს“² და მესამეში — „ამათგან უმცროსისა“³. იმავე წყაროს თანახმად, ზოგ სოფელში აღნიშნულ ჯგუფებს რამდენადმე სხვაგვარი სახელწოდება ჰქონიათ — „კაი გლეხი“⁴, „მეთანა გლეხი“⁵, და „ამათგან უმცროსი გლეხი“⁶. ან კიდევ: „კაი კომლი“⁷, „ამისგან დაბალი“ კომლი⁸ და „ამათგან უმცროსი“ კომლი⁹.

¹ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წიგნი II, თბ., 1974, გვ. 58, 59, 60, 61.

² ი ქ ვ ე.

³ ი ქ ვ ე.

⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 62; შდრ. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, მუხ. 103.

⁵ ი ქ ვ ე, შდრ. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, მუხ. 103.

⁶ ი ქ ვ ე.

⁷ ი ქ ვ ე, გვ. 63.

⁸ ი ქ ვ ე.

⁹ ი ქ ვ ე.

⁵ ნ. ქ ი ი ა ე ა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 153.

როგორც ვხედავთ, გლეხები ერთიმეორისაგან განსხვავდებოდნენ მიწის მფლობელობის მასშტაბით: ზოგს ჰქონდა სრული საკომლო, ზოგს — ნახევარი, ზოგს — ნახევარზე ნაკლები. ამის მიხედვით ზოგი იმსახურებდა „კიი კომლის“ სახელს, ზოგი — ამაზე დაბალისა და ზოგიც — ამითვე უმცირისას. მათი გადასახადებიც განსხვავებული იყო. ყველაზე მეტად პირველი ჯგუფის ყმები იყვნენ დაბეგრბილი, ყველაზე ნაკლებად კი — მესამე ჯგუფის¹⁰.

სრული, ნახევარი და მეოთხედი საკომლოს მფლობელი გლეხების გვერდით, მათთან ერთად ღა იმთ პარალელურად წყაროები ასახელებენ საერთოდ უმამულო, არადერს მქონე ყმებს. ვინმე რამაზა ნალუკარი, რომელიც ეკონომიურმა გაჭირვებამ აიძულა სახულის ეკლესიას ყმად მისვლოდა, ნიკოლოზ მოძღვრისადმი მიორმეულ თხოვნაში წერდა (1774 წ.): „უბინაო და უმამულო ვიყავი... თქვენ მამულს გვიბოძეთ შოშიაშვილის ნაქონი“¹¹. იმერელი ბეჟან სულაძეც, 1788 წელს თავის „ნებით“ რომ ეყმო ალავერდის წმ. გიორგის ეკლესიას, „უმამულო და უსახლაროს“ უწოდებს თავის თავს¹². „შეუძლებელი, ღარიბი, უმამულო კაცი“¹³ იყო აგრეთვე ვინმე ოთარ ებტაშვილი, მოხსენებული ბატონიშვილ გიორგის 1793 წლის ოქმში. „ტირანისს რომ დგას ჯავახი გავია ფეიქარი, ამას არც მამული აქვს, არც ადგილი“¹⁴ — ნათქვამია ერეკლე II-ის 1796 წლის ერთ ბრძანებაში. უკიდურესად ღარიბი, უმამულო, არადერს მქონე გლეხების არსებობა დადასტურებული XVIII საუკუნის ბეგრ სხვა საბუთშიც¹⁵. განასტურებთ უხვად არიან ისინი დასახელებული 1804 წლის თელავისა და კახეთის მაზრების კამერა-

¹⁰ დაწერილებით გლეხთა ამ ჯგუფების შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, თბ., 1930, გვ. 52—56; გ. აკოფიშვილი, გლეხების ეკონომიური მდგომარეობა XVIII ს. მეორე ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოში, „მაინე“, 1963, № 5, გვ. 125—127; დ. შვიტელიძე, გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობისათვის XVII—XVIII სს. ქართლის მასალების მიხედვით, „მაინე“, 1965, № 5.

¹¹ ს ს ი ა, ფონდი 1449, საბ.

¹² ი ქ ვ ე, საბ. 2602.

¹³ ი ქ ვ ე, ფონდი 1448, საბ. 4298.

¹⁴ ი ქ ვ ე, ფონდი 1450, დავთ. 14, საბ. 115.

¹⁵ ს მ ა ხ ი, ფონდი Qd, საბ. 2171, 7031, 8571, 8941, 9037 კდ.; სსიია, ფონდი 1450, დავთ. 28, საბ. 227; სს. I, საბ. 191, გვ. 184.

ლური აღწერის მასალებში¹⁶, რომლებიც, როგორც უკვე აღვნიშინეთ, XVIII საუკუნის მიწურულის ვითარებასაც გამოხატავენ.

ღარიბ-ღატაკი ხალხის გვერდით დოკუმენტები აღასტურებენ არა მარტო სრული საკომლო ნაკვეთის მქონე გლეხების არსებობას, არამედ ლაპარაკობენ ეკონომიურად აღზევებული, საწარმოო სამუშაოებებით ჰარბად უზრუნველყოფილი, დიდი მატერიალური შესაძლებლობით გამოირჩეული ბირთვის ფორმირებაზე ჩვენთვის სანდტერესო ხანის საქართველოს სოფელში. ის გამოირჩეოდა მიწებათა და პირუტყვის რაოდენობით, სამეურნეო ობერაქციების მასშტაბით და ხასიათით, მიზნებითა და ამოცანებით. სამწუხაროდ, მასალები ყოველთვის ვერაა სრული და ამიტომ ჩვენნი მსჯელობაც ზოგ შემთხვევაში არაპირდაპირ მონაცემებზეა დაფუძნებული. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის საუკეთესო გზა, მაგრამ უკეთესის უქონლობა განაპირობებს მისი გამოყენების აუცილებლობას.

მიღიარო გლეხი ჩანს წოდირეოლი მღვდელი შიო მარკოზაშვილი. იგი, საბუთების თანახმად, 1710 წლიდან მოყოლებული 1712, 1717, 1718, 1719, 1720, 1724, 1727, 1728, 1732, 1734 და 1737 წლებში სისტემატურად ყიდულობდა მიწებს¹⁷, სამწუხაროდ, ნასყიდობის სიგელებში, როგორც წესი, გაყიდულ-შესყიდული ნაკვეთების ზომა არაა ნაჩვენები, მაგრამ ზოგჯერ მინც აღნიშნულია, რაც დასმულ საკითხზე ერთგვარ წარმოდგენას გვაძლევს. მაგ., 1727 წელს, მარკოზაშვილს ნასყიდობის ორი ობერაცია ჩაუტარებია, ერთით ნახევარი დლიური¹⁸, ხოლო მეორეთი — ორი დლიური¹⁷ მიწა შეუტენია. 1732 წელს მას ლისელ ზერეთა ქილისშვილისაგან ერთი დღის მიწა უყიდა¹⁸. ამ მონაცემებით შესყიდული ნაკვეთები მცირე მასშტაბისა ჩანან. მაგრამ ამ ფაქტს მინც ჰქონდა განსაკუთრე-

¹⁶ სსიია, ფონდი 254, ანაწ. I, საქმე 52, ფურც 17 უკ. გვ. 18, 26, 35

უკ. გვ. 37 უკ. გვ. 39 უკ. გვ. 41, 45, 46 უკ. გვ. 47, უკ. გვ. 49, 50, 51, 52 და სხვ. საქმე 75, ფურც. 47, უკ. გვ. 51, 77, 85, უკ. გვ. 87 უკ. გვ. 99 უკ. გვ. 116, 136, 137, 143, 144, უკ. გვ. 152, 152 უკ. გვ. 153, 153 უკ. გვ. 154 უკ. გვ. 155 და სხვ.

¹⁷ სსიია, ფონდი 1448, საბ. 8769 (1710 წ.), სმზი, Qd, საბ. 9037 რიგ (1712 წ.), Sd, საბ. 102 (1717 წ.), საბ. 93 (1718 წ.), საბ. 104 (1720 წ.), საბ. 115 (1724 წ.), საბ. 118 (1724 წ.), საბ. 120 (1727 წ.), საბ. 125 (1727 წ.), საბ. 121 (1728 წ.), საბ. 253 (1732 წ.), საბ. 251 (1734 წ.), საბ. 247 (1737 წ.).

¹⁸ ს მ ა ხ ი, ფონდი Sd, საბ. 120.

¹⁷ ი ქ ვ ე, საბ. 125.

¹⁸ ი ქ ვ ე, საბ. 245.

ბული მნიშვნელობა იმიტომ, რომ გლეხი ამ გზით, ე. ი. მცირე ზომის ნაკვეთების შექმნით, თავს აღწევდა ძირითადი საწარმოო საშუალებით — მიწით მომარაგება-უსრულველყოფის ფეოდალურ-ბატონურ ფორმებსა და მეთოდებს. ამას გარდა, პატარა ზომის ნაკვეთების შექმნით, შემქმენი ხშირ შემთხვევაში თავის მამულების დამრგვალება-გაფართოებას ისახავდა მიზნად. ჩანს, ეს მიზანი არც შოი მღვდლისთვის იყო უცხო. ნასყიდობის სიგელში, რომელიც ვარამ ძელნაშვილმა მისცა მას 1717 წელს, ნათქვამია: „შენ შიოს მღვდელს... მოგყიდე შენის ვენახის იქით თავში ბილიკის იქითა მიწა“¹⁹. 1727 წლის საბუთში კი ვკითხულობთ: „ჩვენ ანანაშვილმა დათუნამა, შვილმა ჩემმა ივანემამა, შენ შიოს მღვდელსა და შვილსა შენსა ოსესა და გიორგისა... მოგყიდეთ(თ) ჩვენი სამკვიდრო მამული შენს ვენახთან ნახევარი დღის მიწა“²⁰.

არ ვიცი, როგორ იყენებდა ამ მიწებს მისი პატრონი, მაგრამ არაა გამორიცხული, რომ მას ფართო მასშტაბის მეურნეობა ჰქონდა და საბაზრო პროდუქციას აწვავდა. არც ისაა გამორიცხული, რომ შოი მარკოზაშვილი იჭარით ვასცემდა ხოლმე მიწების ნაწილს და ამ გზით აძლიერებდა თავის ეკონომიურ შესაძლებლობას.

მდიდარ გლეხთა ჯგუფს განეკუთვნებოდნენ ძმები შერმაზა და იოთამ ხაშარაძეები. ისინი ჯერ თეთროს, ხოლო უფრო მოგვიანებით ძმისწულებთან ერთად, ინტენსიურად ეწეოდნენ მიწების შესყიდვას. მათ, როგორც ჩანს²¹, ეს საქმიანობა ჯერ კიდევ XVII საუკუნის ბოლოს დაუწყიათ და მომდევნო საუკუნეშიც გაუგრძელებიათ. იოთამისა და მისი ძმისწულების მიერ მიწების შექმნას, საბუთების თანახმად, ადგილი ჰქონია 1710, 1713, 1717, 1724, 1727 წლებში²² და XVIII საუკუნის ზოგ სხვა, წყაროში კონკრეტულად დაუსახელებელ წლებში²³. აქაც, ყველა შემთხვევაში, საქმე გვაქვს წვრილ-წვრილი ნაკვეთების შესყიდვასთან. ხაშარაძეებისათვის მიცემულ ნასყიდობის სიგელში დადასტურებული არაა ორ დღიურზე მეტი მიწის ფართობის გაყიდვა-შესყიდვის ფაქტი. და მინც საერთო ჯამი

შესყიდული მიწებისა, ვფიქრობთ, საგრძნობი ოდენობის უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, ამ ჯამის დადგენა შეუძლებელია, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ ყველა ნასყიდობის სიგელი ჩვენამდე არაა მოღწეული და, მეორეც, ბევრ მათგანში გაყიდული ნაკვეთების ზომა კონკრეტულად არაა მითითებული.

სისტემატურად ყიდულობდნენ მიწებს დათუნა, თამაზა, ელიზბარ და სხვა კოშაძეები. XVIII საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღებულ საბუთებში, როგორც წესი, კონკრეტული წლების მითითების გარეშე, ჩამოთვლილია დასახელებული გლეხების მიერ მიწის შექმნის შემთხვევები. სხვადასხვა პირები, მათ სახელზე გაფორმებულ ნასყიდობის სიგელებში, წერენ: „მოგყიდეთ ერთი დღის ფორმებულ ნასყიდობის სიგელში, წერენ: „მოგყიდეთ ერთი დღის მიწა“²⁴, „მოგყიდეთ ნასახლარი და ნაფუხარი“²⁵, „მოგყიდეთ ჯვრის ნაფუხარი“²⁶, „მოგყიდეთ ივანაშენს გონანასშვილის და ბერუკას ნაძლით ვენახი“²⁷, „მოგყიდეთ სამი დღის მიწა ნიჩაბაში“²⁸, „მოგყიდეთ კოკლასშვილისძეული მიწა“²⁹, „მოგყიდეთ ორი დღის მიწა ნაფუხარი“³⁰, „მოგყიდეთ ნასახლარი და ნაფუხარი მისის გზითა და სამძღვრათა“³¹, „მოგყიდეთ... მიწა ელიაზე დღე ნახევრისა“³², „მოგყიდეთ ივანაშენს ჩემი ნასყიდი ბავა“³³, „მოგყიდეთ მიწა ერდოს“³⁴ და ა. შ. შემორჩენილია რამდენიმე დათარიღებული სიგელი. „დამეჭირა და მოგყიდე ფიცეს... მიწა“³⁵ (1729 წ.), „მოგყიდეთ ჩუენი მკვიდრი საჭირნახულო მიწა“³⁶ (1734 წ.), „დაგვეჭირა და მოგყიდეთ ჩუენი სამკვიდრო ჰალა“³⁷ (1735 წ.), „მოგყიდეთ მძულისაჲული მიწა ნახევარ დღისა“³⁸ (1737 წ.).

²⁴ ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 5371.

²⁵ ი ქ ვ ე, საბ. 5370.

²⁶ ი ქ ვ ე, საბ. 5373.

²⁷ ი ქ ვ ე, საბ. 5378.

²⁸ ი ქ ვ ე, საბ. 5380.

²⁹ ი ქ ვ ე, საბ. 5383.

³⁰ ი ქ ვ ე, საბ. 5386.

³¹ ი ქ ვ ე, საბ. 638.

³² ი ქ ვ ე, საბ. 651.

³³ ი ქ ვ ე, საბ. 641.

³⁴ ი ქ ვ ე, საბ. 657.

³⁵ ი ქ ვ ე, საბ. 637.

³⁶ ი ქ ვ ე, საბ. 658.

³⁷ ი ქ ვ ე, საბ. 644.

³⁸ ი ქ ვ ე, საბ. 649.

¹⁹ ს მ ა ხ ი, ფონდი Sd, საბ. 102.

²⁰ ი ქ ვ ე, საბ. 120.

²¹ გ. ა. კ. ო. ფ. ა. შ. ე. ო., გლეხების ეკონომიური მდგომარეობა XVIII ს. მეორე ნახევრის აღმ. საქართველოში, „მაცნე“, 1963, № 5, გვ. 128.

²² ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 8777 (1710 წ.), საბ. 8764 (1713 წ.), საბ. 8778 (1717 წ.), საბ. 8781 (1717 წ.), საბ. 8773 (1724 წ.), საბ. 8768 (1727 წ.); ფონდი 1449, საბ. 997 (1717 წ.).

²³ ი ქ ვ ე, ფონდი 1448, საბ. 8780.

აქაც, როგორც სხვა შემთხვევაში, შეუძლებელია კომპეტა მი-
ერ შესყიდული მიწების საერთო რაოდენობის დადგენა, რადგან
გაყიდული ნაკვეთის ზომა მითითებული არაა.

ქართლელი ზაქარია, გიორგი, ივანე და ბერუკა ბიჭიკაშვილები
ეკონომიურად ძლიერი გლეხები არიან. ამის ხაზგასმით აღნიშნავენ
მემამულე ჯავახიშვილები, რომლებიც უჩივიან ბიჭიკაშვილებს გა-
დასახადების გადაუხდელობას, თავის არიდებას. თვითონ დასახელებ-
ბული გლეხებიც არ უარყოფენ დიდ მატერიალურ შეძლებას და
ზატონთან ანგარიშის გაუსწორებლობას სხნთან არა გაპირებებით,
არამედ მათზე დაკისრებულ ვალდებულებათა განუწყვეტელი ზრდი-
თა და ამით გამოწვეული უკმაყოფილებით. „მართალია შემძლებე-
ლი გლეხი ქართლსა და კახეთში ბევრი გხლებიათ“, მაგრამ ყველა
ისინი თავიანთ ზატონებს სათანადოდ უმსახურებიათ და უკიდურე-
სობამდე არ მიუყვანიათ, მოახსენებდნენ ბიჭიკაშვილები ერთელ
II-ს 1782 წელს³⁹.

ჩვენს ხელთ არსებული საბუთების თანახმად, ბიჭიკაშვილებს
მიწების შესყიდვა XVIII საუკუნის 30-იან წლებში დაუწყიათ, რაც
იმავე საუკუნის 80-იანი წლების პირველ ნახევრამდე გაგრძელებუ-
ლია. მაგალითად „მოგვიდეთ ჩვენი სამკვიდრო ბარათში გამოყოლი-
ლი მამული ზოვლეს“⁴⁰ (1734 წ.), „მოგვიდეთ ჩემი ალალი მამული,
ზურის ნაჭერი და ნაზერევი“⁴¹ (1746 წ.), „მოგვიდეთ ჩემი მკვიდრი
კვირიკა წმინდის თავს ნაწისქვილი თავისი შესავალ-გასავლითა“⁴²
(1762 წ.), „მოგვიდეთ ჩემი მკვიდრი მამული“⁴³. (1772 წ.), „მოგ-
ვიდეთ ვენახი“⁴⁴ (1774 წ.). „ჩემი ბარათის კაცის ჭიორიკისა და ყა-
ზარას მიწა შვიდი დღისა მოგვიდეთ“⁴⁵ (1780 წ.), „ნავენახობები მო-
გვიდეთ იმ ნაზერევის გარდა“⁴⁶ (1784 წ.). არის კიდევ რამდენიმე და-
უთარილებული, მაგრამ XVIII საუკუნის საბუთი, სიდაც ასევე
დადასტურებულია ბიჭიკაშვილების მომხვეჭელობითი საქმიანობა;
„დაგვეჭირა და მოგვიდეთ ჩვენი მამულის მიწა“⁴⁷, „მოგვიდეთ მი-

წა“⁴⁸, „მოგვიდეთ ოთხის დღის მიწა“⁴⁹, „მოგვიდეთ ოთხის დღის
მიწა... ამის გარდა სამის დღის მიწა“⁵⁰, „მოგვიდეთ მიწა“⁵¹ და ა. შ.

რამდენიმე სიტყვა კაკა, ბასილა და დემეტრე ხატიაშვილებზე-
ენციც ენერგიულად იძენენ მიწა-მამულეს, მაგრამ ზემოთ დასა-
ხელებულთაგან განსხვავებით, იძენენ როგორც მცირე, ისე შედარ-
ებით მსხვილ ნაკვეთებს. მაგალითად, 1760 წელს მათ ორი ნას-
ყიდობა გააფორმეს: ერთი — გივი გურამიშვილთან, ხოლო მეო-
რე — ზაალ ითრამიშვილთან. პირველისგანაც 26 დღიური მიწა
იყიდეს და მეორისგანაც, კახეთის ერთ-ერთ სოფელში⁵². რაც შეე-
ხება პატარა ნაკვეთების შესყიდვას, ამის შესახებ საბუთებში ასეთი
ცნობები დაცულია: „მოგვიდეთ ჩემი სამკვიდრო სახნავი მიწა“⁵³
(1761 წ.), „სამი დღის მიწა მოგვიდეთ არხს ქვემო და აღმა-დაღმა“⁵⁴
(1761 წ.), „მოგვიდეთ ორი დღის მიწა არხის პირთან“⁵⁵ (1762 წ.),
„ღამეჭირა და მოგვიდეთ სახნავი მიწა“⁵⁶ (1770 წ.) და სხვ.

XVIII საუკუნის სხვა არაერთ საბუთში დაცულია მსგავსი ხა-
სიათის ცნობები. მაგალითად, გლეხ ავთანდილაანთ ტერ-ხაზარას
15 დღიური მიწა გაუყიდა (1746 წ.)⁵⁷. ომარაშვილ ხიზანას — 10
დღიური (1780 წ.)⁵⁸. ლელაშვილ გაბრიელს — 26,5 დღიური⁵⁹
(1789 წ.), ულუაშვილ რამაზას — 49 დღიური⁶⁰ (XVIII ს.) და ა. შ.
უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ჩამოთვლილ გლეხებს არ გაუყიდათ უკა-
ნასყენელი დღიური და რომ მათ ამ ოპერაციების მეტრეც დარჩათ
საკმაო რაოდენობის მიწის ფართობი, არც იმის დაშვებაა სასუქ-
ველს მოკლებული, რომ დათუა ჯობამდე, რომელმაც 1800 წელს 60
დღიური მიწა იყიდა⁶¹, არც მანამდე იყო უმამულო. ამით მან მხო-
ლოდ გაიძლიერა თავისი ეკონომიური მდგომარეობა. იგივე უნდა

³⁹ სს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 5398.

⁴⁰ ი ქ ვ ე, საბ. 5400.

⁴¹ ი ქ ვ ე, საბ. 5408; ფონდი 1449, საბ. 675.

⁴² ი ქ ვ ე, ფონდი 1449, საბ. 666.

⁴³ ი ქ ვ ე, ფონდი 1448, საბ. 5399.

⁴⁴ ი ქ ვ ე, საბ. 5401.

⁴⁵ ი ქ ვ ე, საბ. 5407, ფონდი 1449, საბ. 674.

⁴⁶ ი ქ ვ ე, საბ. 5405.

⁴⁷ ი ქ ვ ე, საბ. 5402.

⁴⁸ ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 5404.

⁴⁹ ი ქ ვ ე, საბ. 5406.

⁵⁰ ი ქ ვ ე, საბ. 673.

⁵¹ ი ქ ვ ე, საბ. 671.

⁵² ი ქ ვ ე, ფონდი 1449, საბ. 346; ფონდი 1448, საბ. 692.

⁵³ ი ქ ვ ე, საბ. 728.

⁵⁴ ი ქ ვ ე, საბ. 724.

⁵⁵ ი ქ ვ ე, საბ. 727; ფონდი 1448, საბ. 5479.

⁵⁶ ი ქ ვ ე, საბ. 723.

⁵⁷ ი ქ ვ ე, ფონდი 1450, დავთ. 2, საბ. 99.

⁵⁸ ი ქ ვ ე, დავთ. 12, საბ. 75.

⁵⁹ ს მ ა ხ ი, ფონდი Qd, საბ. 9037-ით დაშტაბა.

⁶⁰ ს ს ც ი ა, ფონდი 1450, დავთ 2, საბ. 106.

⁶¹ ს მ ა ხ ი, ფონდი Qd, საბ. 2463.

ითქვას ქართლელ გლეხ გიორგი ვინგლიაშვილზე, რომელმაც 1768 წლის ახლოს 40 დღიური მიწა შეიძინა⁶² და 100 დღიური მიწის შემსყიდველ ავთანდილ მარტიროზაშვილზე⁶³ (XVIII ს.).

როდესაც ვლადიმერ სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ქონებრივ დიფერენციაციასზე, შეუძლებელია არ გავისენით ყაფ-ღარანშვილის ყმა აქულაშვილი ქვემო ქართლიდან. რომლის ეკონომიური შესაძლებლობა, ალექსანდრე ორბელიანის მოწმობით, ყოველგვარ სახლევარს გასცილებია. საქმარისია ითქვას, რომ იგი გამასპინძლობა თეიმურაზ II-სა და მის რამდენიმეათასიან ჯარს. აქულაშვილს დიდებული, მრავალი დარბაზისაგან შემდგარი მშვენიერი ორბუბითა და ქეჩხუბით მოფენილი სახლი ჰქონდა. მეფის მსლბე-ლი ყველა თავადი და აზნაური მოსამსახურეებით სახლში „თავის-სუფილად“ მოუთავსებია, ზოლო „ჯარისკაცნი სულ სოფელში ჩამო-უხუნებია თვის ხარჯზედ“⁶⁴. ღამე საწოლი ყველასათვის ცალ-ცალკე მოუმზადებია, „ზოგი ზარიანი ფარისა და ზოგი ყალბქარისა“⁶⁵. მუთაქები და დორები სულ ხავერდისა ყოფილა⁶⁶. მეფის, მისი ამა-ლისა და ჯარის სტუმრობა სამი დღე-ღამე გაგრძელებულა. მასპინ-ძელს გაცინებაც ზღაპრული მოუწყვია. ოქულაშვილის განკარგუ-ლებით, დარბეზში ქვევრებისათვის თავები შეუხსნიათ და ღვინო ორლობებში მიუშვიათ. ძვირფასი სითხე ნიაღვარივით წასულა და თეიმურაზს, მის მსლბელებსა და ჯარს წამოსწყვია. ამით გაკვირვებ-ული მეფეს უყითხავს: „რა ამბავია, შოგ რომ ღვინოში მივდივართ“⁶⁷. აქულაშვილი ღვინოთ“ გაცილებთო⁶⁸ — მოუხსენებიათ ყაფღარი-შვილებს.

ალექსანდრე ორბელიანის ეს მოწმობა, რომელიც, ალბათ, მის ოჯახში დაცულ ცნობებზეა დამყარებული, ცხადია, გადაჭარბებუ-

ლია. გადაჭარბება-გაზვიადების მიზანი კი ის იყო, რომ დამტყიცე-ბულიყო გლეხის გამდიდრების სრული შესაძლებლობა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში. ეს უქანასკნელი, ასკვისი, თითქოს, ამ მაგალითის მომტანი, არავის არ უშლის ხელს ეკონო-მიური აღზევების გზაზედ, თუ კი ის მშრომელი, გამრჩე და მონ-დიდრე ორბელიანის მიერ აღწყობილი შემთხვევა მინც ძალიან საინ-ტერესო და ბევრის მეტყველია. მის მოწმობას განვიადების ყველა-ელემენტი რომ ჩამოვშორთ, რეალური მდგომარეობის ამსახველი სურათი დავჩვენებ. რეალური მდგომარეობა კი ნამდვილად იცნობ-და აქულაშვილის მსგავს დიდი ეკონომიური შეძლების გლეხებს.

ასევე ძალიან მდიდარი გლეხები ყოფილან ძმები თევდორე და შიო ხახანაშვილები (XVIII ს. მეორე ნახევარი). მათ, გარდა წისქ-ვილისა და ვენახებისა, 50 დღიურზე მეტი ნასყიდი მიწები ჰქო-ნიათ⁶⁹. ეკონომიურად იმდენად გამოირჩეოდნენ სხვებისგან, რომ ზალში ხმა დარბეულა: „ხახანაშთ სახლში ოქროს აკვანი უღვათ და იმ აკვანში ზრდიანთ თავიანთ შვილებსო“⁷⁰.

ზემოთ დავასახელეთ მიწის მდიდარი გლეხები. გამოირცხუ-ლი არ არის, რომ მათ შინაური საქონელიც ბევრი ჰყავდათ, მაგრამ კონკრეტული მონაცემების უქონლობის გამო ამაზე ვერაფერს ვამ-ბობთ. მიწების სიუხვით ცნობილი გლეხების გვერდით განსახილვე-ლი ხანის საქართველოში, იყვნენ პირუტყვირავალი ყმებიც. ასეთე-ბის რიცხვს ეკუთვნოდა, მაგალითად ვინმე ჩალაუბნელი გუჯაშვი-ლი (XVIII ს.), რომელსაც, საბუთის მოწმობით, 25 ხარ-კამეჩი და 10 ძრახა, სულ 35 მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი ჰყოლია⁷¹. მე-ორე საბუთის თანახმად კი, XVIII ს. მეორე ნახევრის ერთი ქართ-ლელი გლეხის ოჯახში 14 სული მსხვილფეხა რქოსანი ყოფილა თე-მოყრილი⁷². ეტყობა, ძალიან ბევრი ცხვრის პატრონი იყო ფშაველი გლეხი ბოდალი, რომელმაც მარტო 1800 წელს საბალახო იჯარაში 600 სული ცხვარი გადაიხადა⁷³.

⁶² ს ს ც ი ა, ფონდი 1449, საბ. 344.

⁶³ საბუთის გამცემი მიქელა და გიორგი ყანჭარაშვილები წერენ: „ასი დღის მიწა მოგვეცით... და თუ მოგვცე ათასი თანვა — ჩვენი მიწა ჩვენვე მოგვეცი და თუ ვერ მოგვეცით... თქვენი იყოს მიწა და იხმარეთ“. (ს ს ც ი ა, ფონდი 1450, დავთ. I, საბ. 138).

⁶⁴ ალექსანდრე ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, უწინდელი დროის ბატონყმობა საქართვე-ლოში, ეტრნ. «ცისკარი», 1859 წ., ნოემბრის ნომერი; იხ. აგრეთვე ალ. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს თხზულებათა სრული კრებულის III ტომი (დასაბუთად მოაზრდა ლ. მ ე ფ ა რ ი შ ე ე ლ შ ა).

⁶⁵ ი ქ ვ ე.
⁶⁶ ი ქ ვ ე.
⁶⁷ ი ქ ვ ე.
⁶⁸ ი ქ ვ ე.

⁶⁹ ალ. ს ა რ ა ჯ ი შ ვ ი ლ ი, ერთი გლეხკაცის ოჯახის ბედი მეფთრამეტე საუ-კუნეში, ძველი საქართველო, ტ. IV, თბ., 1914 წ., გვ. 31.

⁷⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 32.

⁷¹ ლ. მ ე გ რ ე ლ ა ძ ე, გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობისათვის XVII—

XVIII საუკუნეების ქართლის მასალების მიხედვით, „მაცნე“, 1965, № 5, გვ. 195.

⁷² ი ქ ვ ე.
⁷³ დ. П у р ц е л а ძ ე, Г К Г, 1882, стр. 75—76.

გლგხთა ეკონომიური დიფერენციაცია მკაფიოდ ჩანს საგადასახადო ნუსხებშიც. სამავალითოდ შეიძლება დავასახელოთ ქსნის საერისთავოს საგადასახადო ნუსხა, დათარიღებული გ. აკოფაშვილის მიერ XVIII საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედით. იქ, როგორც ზევითაც აღწერილი სხვა საერთოა დაკავშირებით, ისეთი გლგხების გვევლინება, რომლებიც მხოლოდ 3 აბაზით იყვნენ დაბეგრნილი, გვევლინება ძალიან დიდი თანხის — თუმნის, 2 თუმნის, 3 თუმნის, 12 თუმნის, 13 თუმნისა და თვით 50 თუმნის გადამხდლებიც. მაგალითად, ელო წიბატურს, დათუნა კობაურს, ბერი კობაურსა და კაცია კობაურს სამ-სამი აბაზი ჰქონდათ შეწერილი⁷⁴, ხოლო გიგია ივაშვილს, შიხუა შიხინაშვილს, ფირდაშვილსა და ზაალ შიხინაშვილს — I თუმანი, 2 თუმანი, 13 თუმანი და 50 თუმანი⁷⁵. ამ მშრალი ციფრებიდან არ ჩანს, თუ რა ქონების პატრონები იყვნენ ესოდენ დიდი თანხის გადამხდლები, მაგრამ, ცხადია, რომ მათ დიდი მატერიალური შესაძლებლობა ჰქონდათ. სხვაგვარად ვერ ვიტყვი, მაგალითად, ფარდაშვილსა და ზაალ შიხინაშვილზე, რომელთა წლიური გადასახადი 130 და 500 სული ცხვრის ფასის თანაბარი იყო. მართალია, მწარმოებელი კლასის დაბეგრვისას, მატერიალურ შესაძლებლობას ყოველთვის არ იღებდნენ მხედველობაში მაქსიმალური სიუხვით, მაგრამ მისი გათვალისწინება მაინც აუცილებელ პირობად იყო მიჩნეული. ამას მოითხოვდა თვით მებატონის ინტერესები.

ქონებრივი დიფერენციაცის ასევე საინტერესო სურათს წარმოგიდგენს კახელ გლგხთა საგადასახადო ნუსხაც⁷⁶ (XVIII ს. უკანასკნელი მეოთხედი). მართალია, აქ გადამხდლებს შორის არ ჩანს ისეთი მკვეთრი კონტრასტი, როგორც ქსნის საერისთავოში, მაგრამ საკმაო განსხვავება მაინც იგრძნობა. ნუსხის მიხედვით, მცირე შეძლების გლგხები — გიგაური, გობრასშვილი, ბიჭიაშვილი, სიმონიშვილი, მენდიშვილი, ასპანაშვილი, ქეშიტაშვილი და სხვა⁷⁷ თითო მარჩილით იყვნენ დაბეგრნილები. ვაცილებით უფრო ძლიერები ჩანან გიორგი ეთიბერაშვილი, პეტრე ეთიბერაშვილი, ფოცხვერა გელაშვილი, რამაზ გაფრინდაშვილი, გიორგი მკერვალი და ფოცხვერა ჰანველაშვილი. თითოეული მათგანის წლიური გადასახადი 1

თუმანს უდრიდა⁷⁸, ესე იგი 16—17-ჯერ მეტი გადასახადი ჰქონდათ შეწერილი⁷⁹, ვიდრე ზემოთ დასახელებულ მცირე შეძლების გლგხებს. და კიდევ, ყველაფრისაგან დამოუკიდებლად, მიწის მუშის თუმშით დაბეგრვა, თავისთავად, მისი შეძლებული ეკონომიური მდგომარეობის მაჩვენებელია.

მთელი XVIII საუკუნის მანძილზე და უფრო ადრეც, მიმდინარე გლგხთა ქონებრივ-ეკონომიური დიფერენციაციის შედეგები განსაკუთრებით საგრძნობი ამ საუკუნის ბოლოსა და მომდევნო საუკუნის დამდგვისათვის გახდა, რასაც ადისტრუტებს 1804 წლის თელავისა და სიღნაღის მახრებს კამერალური აღწერის მასალები. თვალსაჩინოებისათვის მოვალეა ამ წყაროდან ამოკრუვილი ცნობები შეძლებულ კახელ გლგხთა შესახებ.

ცხრილი 4

სიღნაღის მაზრის გლგხთა ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ (1804 წ.)⁸⁰

გლგხების გვარი და სახელი	სოფლების დასახელება	ჰქონდათ მიწა (დღიურები-ში)	კიდევ რა ჰქონდათ
	1	2	3
ნერჩელაშვილი იოსებ	მარჩაანი	20	ვენახი, იღებდა 81 ვერძო ღვინოს
ვარამაშვილი ბუენ	ანავა	40	ვენახი, იღებდა 189 ვერძო ღვინოს
მართაშვილი გიორგი	"	42	ვენახი, იღებდა 312 ვერძო ღვინოს
სულიაშვილი ზურაბ	"	15	ვენახი, იღებდა 157 ვერძო ღვინოს, წყლის წისქვილი ერთ ჰქავზე, მისდევს მებარეშუმეობას მცირე ზომით
ბენაშვილი იუბი	"	25	ვენახი, იღებდა 405 ვერძო ღვინოს, წყლის წისქვილი. მისდევს მებარეშუმეობას მცირე ზომით
თანდილაშვილი ბუენ	"	30	ვენახი, იღებდა 189 ვერძო ღვინოს, წყლის წისქვილი ერთ ჰქავზე

⁷⁴ ს მ ა ხ ი, ფონდი Ad, საბ. 127.

⁷⁵ მარჩილი 3 აბაზს უდრიდა, ხოლო თუმანი — 50 აბაზს (ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთაძიგნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, თბ., 1925, გვ. 23—24; ნ. ქოიავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29).

⁸⁰ შედგენილია 1804 წლის სიღნაღის მაზრის კამერალური აღწერის მასალებიდან მიხედვით, სტაცია, ფონდი 254, ანაწერი I, საქმე 75, ფურც. 56, 138, 139, 142, 144, 150, 152, 198, 199, 201, 203, 217, 220, 221, 236, 238, 240, 241.

⁷⁴ ს მ ა ხ ი, ფონდი Qd, საბ. 6998, გ. ა კო ფ ა შ ვ ი ლ ი, ფულადი გადასახადები... გვ. 15.
⁷⁵ ი ქ ე ვ.
⁷⁶ ს მ ა ხ ი, ფონდი Ad, საბ. 127.
⁷⁷ ი ქ ე ვ.

1	2	3	4
ვარამაშვილი ბიძინა	ანავა	20	ვენახი, იღებს 162 ვედრო ლენოს
ველიშვილი ტარიელ	"	20	ვენახი, იღებს 270 ვედრო ლენოს, წყლის წისკვილი ერთ ქვეზე
ველიშვილი რამაზ	"	20	ვენახი, იღებს 135 ვედრო ლენოს, მისდევს მებაბრე-შუშეობას მცირე მასშტაბით
დარჩიაშვილი სტეფანე	"	80	ვენახი, იღებს 486 ვედრო ლენოს
დოდალაშვილი ზაზა	"	30	ვენახი, იღებს 81 ვედრო ლენოს
ბიჭიაშვილი თამაზა	"	50	ვენახი, იღებს 450 ვედრო ლენოს
დულაიშვილი დიმიტრი	კარდანახი	20	ვენახი, იღებს 540 ვედრო ლენოს, მისდევს მებაბრე-შუშეობას მცირე ზომით
კალკოტაშვილი ბეგენ	"	20	ვენახი, იღებს 270 ვედრო ლენოს
ფრიდუნეიშვილი სესია	"	15	ვენახი, იღებს 405 ვედრო ლენოს
მამულაშვილი ღათო	"	15	ვენახი, იღებს 270 ვედრო ლენოს
სიყმაშვილი ივანე	"	20	ვენახი, იღებს 216 ვედრო ლენოს
ცაშაძე ღოდია	"	15	ვენახი, იღებს 216 ვედრო ლენოს
გულიაშვილი ივანე	"	16	ვენახი, იღებს 370 ვედრო ლენოს
თათრეიშვილი ესტატე	"	15	ვენახი, იღებს 270 ვედრო ლენოს
ბეჭაშვილი ბეჭან	"	25	ვენახი, იღებს 594 ვედრო ლენოს
მინდროაშვილი იასე	კოლაიდი	15	ვენახი, იღებდა 224 ვედრო ლენოს
მინდროაშვილი კინო	"	20	ვენახი, იღებს 405 ვედრო ლენოს
ბერინაშვილი გიო	"	15	ვენახი, იღებს 324 ვედრო ლენოს
მინდროაშვილი ჭიკო	"	15	ვენახი, იღებს 405 ვედრო ლენოს
ხატიაშვილი ვიორჯი	"	20	ვენახი, იღებს 270 ვედრო ლენოს
მათიაშვილი იოსებ	"	20	ვენახი, იღებდა 261 ვედრო ლენოს
მეისრეიშვილი გოგია	"	20	ვენახი, იღებდა 261 ვედრო ლენოს
ჭიტირაშვილი გოგია	"	20	ვენახი იღებდა 235 ვედრო ლენოს
ჭათაშვილი ივანე	"	20	ვენახი, იღებდა 289 ვედრო ლენოს

თვალის ერთი გადავლებიდანაც ჩანს, რომ აქ მოტანილი მასალა არ იძლევა სათანადო ცნობებს მწარმოებელი კლასის ეკონომიური მდგომარეობის განმსაზღვრელი ყველა კომპონენტის შესახებ. ცხრილიდან და, მაშასადამე, თვით კამერალური აღწერიდან ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქმის აქ ჩამოთვლილ გლეხებს არ ჰყავდათ არც ცხვარი, არც თხა, არც ძროხა, არც ხარი, არც ცხენი. ჰყავდათ არც ცხვარი, არც თხა, არც იყო. აღწერის მასალებში, სამწუხაროდ, ზეგერს სხვა მონაცემიც არაა შესული, მაგრამ მასში დაცულ ცნობებს მაინც დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის საინტერესო საკითხის სწორად გაშუქებისათვის. ჩვენ ცხრილში შეტანილი ყველა გლეხი შეძლებულად ჩაეთვალო, მიუხედავად იმისა, რომ ზოგი მათგანი შედარებით მცირეფართობიან ნაკვეთებს (15-დან 20 დღიურამდე) ფლობდა. ასეთებია შავ., სესია ფრიდუნეიშვილი, იასე, ჭიკო, კინო მინდროაშვილები, იოსებ მათიაშვილი და სხვები.

საკითხისადმი ასეთი მიდგომა განაპირობა იმან, რომ დასახელებული გლეხები ცხოვრობდნენ მევენახეობა-მეღვინეობით განთქმულ კარდანახსა და გურჯაანში, სადაც მიწა გაცილებით უფრო ნაყოფიერი იყო და ძვირადაც ფასობდა სხვა რაიონებთან შედარებით.

ზემოთ ჩამოთვლილ გლეხებს, გარდა სხვადასხვა დანიშნულეობით გამოყენებული ნაკვეთებისა, ჰქონდათ საკმაო რაოდენობის ღვინის მომცემი ვენახები. თხუთმეტი დღიური მიწის მფლობელ სესია ფრიდუნეიშვილს, მისი ვენახი ყოველწლიურად, საშუალოდ, 400—430 ვედრო ღვინოს აძლევდა, ჭიკო მინდროაშვილს⁸¹ — აბდენსავეს, გიო ბერინაშვილს⁸²—300—330 ვედროს და ა. შ.

ამათ გარდა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უფრო შეძლებულები, სიმდიდრით აღზევებულნიც იყვნენ; დიმიტრი დულაიშვილი, ბეჭან ბეჭაშვილი, იუბი ბენაშვილი, ბეჭან თანდლიაშვილი, ბეჭან ვარამაშვილი, ვიორჯი მართაშვილი, თამაზა ბიჭიკაშვილი და სტეფანე დარჩიაშვილი. აქ ჩამოთვლილ გლეხებს, ამ მიწებს გარდა, ჰქონდათ აგრეთვე ვენახები, რომლებიდანაც ყოველწლიურად საშუალოდ იღებდნენ (იმავე თანმიმდევრობით): 540, 405, 594, 405, 189, 189, 312, 450 და 486 ვედრო ღვინოს. მათი ეკონომიური მდგომარეობის გააღრმავებას, უნდა ვიფიქროთ; ხელს უწყობდა შინაური საქონლის სიმრავლეც, რომლის შესახებ ცნობები, სამწუხა-

⁸¹ ვენახის გარდა მასაც 15 დღიური მიწა ჰქონდა.

⁸² ესეც 15 დღიურის მფლობელი იყო, ვენახის გარდა.

როდ, საერთოდ არ არის სიღნაღის მავრის კამერალურ აღწერაში. გლხბთა ქონებრივი მლონინერების ფაქტორს წარმოადგენდა ხელონობა-მესარეწეობასთან დაკავშირებული საქმიანობაც, რომელსაც სოფლის მშრომელი მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა ეტანებოდა.

არანაკლებ საინტერესო ცნობებია დატული იმავე 1804 წლის თელავის მავრის კამერალური აღწერის მასალებში. თემცა ეს ცნობები შეეხება არა ცალკეულ კომლს, არამედ გლხბთა კოლექტივებს, მინც საინტერესოა მრავალი თვალსაზრისით. ქვემოთ მოტანილ ცხრილში (№5) ჩვენ ისეთი მასალა შევიტანეთ, რომელიც მკაფიოდ ადასტურებს მდიდარ გლხბთა ბირთვების არსებობას XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის დადგენის კახეთში.

მართალია, ამ ცხრილში ცალკეულ კომლთა მიწათმფლობელობა არაა ნაჩვენები, მაგრამ ამ საკითხზე მსჯელობა მაინც შეიძლება. საყურადღებოა, რომ განსახილველ მასალებში მითითებულია ამას თუ მებატონის გლხებედიდან რამდენი კომლი იყო უმიწოდ დატოვებული. დანარჩენების მიწის ფართობი კი შეჯამებული სახითაა მოცემული და ამიტომაცაა ჩვენ მიერ საშუალო საკომლო მარჩენებელი გამოყვანილი. გამოწაკლის შესადგენს ერთი ალაგოდელი გლხები, რომლის შესახებ აღწერის მასალებში პირდაპირაა ნათქვამი, რომ ის 60 დლიური მიწის მფლობელი იყო. აღწერის ჩამტარებლებს იგივე შეეძლოთ გაეყუთებინათ სხვების მიმართაც, რადგან გლხებებს სახანავ-სათესი მიწები არა საერთო, არამედ ინდივიდუალურ მფლობელობაში ჰქონდათ. აღწერებშია ამ განსაზღვრულად გვერდი აუარეს და ამით საქმეს გარკვეული ზიანი მიაყენეს.

საშუალო ციფრი, როგორც ცნობილია, ვერ იძლევა რეალური მდგომარეობის ზუსტ ასახვას. იგი ჩქმალავს ეკონომიურ უთანაბრობას და საერთო კეთილდღეობის წარმოდგენას ქმნის. ცხადია, ტახტის სოფელში, 13-ვე კომლს როდი ექნებოდა 77 დლიური მიწა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ზოგი გაცილებით მეტის მფლობელი იყო, ზოგი ნაკლების. იგივე ითქმის ყველა დანარჩენი სოფლის შესახებაც. საერთოდ, ცხრილში შეტანილ გლხბთა კომლებში, ჩანს, ბევრი იყო დიდი შეძლების მქონე. ქონებრივად აღზევებული ჩანს 2 კომლი გლხები, რომელთაც 200 დლიური მიწა, ვენახები და „საკაო რაოდენობით“ ტყის მასივი ჰქონდათ თავის განკარგულებაში. ამავე ჯგუფში უნდა მოვაქციოთ 60 დლიური მიწის, ვენახისა და წისკვი-

თელავის მაზრის გლხბთა ეკონომიური მდგომარეობის ამსახველი (1804 წ.)⁸⁸

სოფლის დასახელება	სოფლის მფლობელების დასახელება	სოფლის მფლობელების რაოდენობა	ქონდათ მიწები (დლიურებში)	მაწუ კომლზე საშუალო (დლიურებში)	კომლე რაოდენობა
კურდღლური	დვით ყორიბაშვი	17	11 კომლ—350,6 კომლი— უმიწო	31,8	ენახები, გარდა უმიწო გლხებისა, არა კომლს—წისკვირები
"	გლხა ყორიბაშვი	15	9 კომლ—200,6—უმიწო	22,2	9 კომლ—ვენახი, უმიწო 6
"	დვით ყორიბაშვი	17	11 კომლ—200,6—უმიწო	18,1	1 კომლ—არაფერი
"	ციორგი და სხვ. კახიბაშვი-	16	13 კომლ—300,3 კომლი— უმიწო	23,1	გარდა წისკვირებისა, ვენახები, გარდა უმიწო გლხების, ერთი წისკვილი
პატარაქული	—	89	1740	19,5	უზგად
ყარაბულაზი	—	23	560	24,3	ენახები და ტყე
ბორო	ბარამ გურენიძე	2	200	100,0	ენახები და ტყე „საკაოის რაოდენობით“
ბულაჯური	გოგია და სხვ. ტუსიშვილები	22	500	22,7	ტყე „საკაოის რაოდენობით“
თბილისი	ალავერდის მონასტერი	6	140	23,3	ენახები
ალავერდის ბაიბი	"	1	60	60,0	ენახები ერთი წისკვილი
ახალი	ბახაშვი დორაშვილები	9	5 კომლ—100	20,0	ენახები (ტყეობა, გარდა უმიწო გლხებისა)
მურე	დვით მგობრიშვილი	12	4 კომლ—100	25,0	ენახები და უმიწო ტყე
ტახტის სოფელი	—	6	150	25,0	ენახები და სპირით მფლობელობაში
	—	13	1000	77,0	ენახები (ტყეობა) ტყე უმიწოდ და ერთ კომლს—წისკვილი

⁸⁸ შედგენილია 1804 წლის თელავის მაზრის კამერალური აღწერის მასალებზე დაყრდნობით. ს. ს. ციციანი, ფონდი 254, ანაწერი I, საქმე 52, ფურც. 17, 18, 31, 37, 38, 46, 47, 48, 57, 59, 79.

ლის პატრონი ლავერდის მონასტრის ყმა, რომლის შესახებ ცნობებში აღწერის მასალებში ცალკეა მოცემული. საერთოდ, არ შეეცდებოდა თუ ვიტყვი. რომ გლენებში, სადაც ყველაზე მეტი საშუალო საკომლო ნაღელი 19,5 დღის უფროა, ხოლო ყველაზე დიდი—100 დღის, არაერთი ოჯახი იყო მიწით ჭარბად ზურუნენი ყოფილი და თავისი ეკონომიური შესაძლებლობით სხვებისაგან მკვეთრად განსხვავებული. თუ ნათქვამს დავუმატებთ იმასაც, რომ გლენებს, ალბათ, საქმით რაოდენობით ჰყავდათ შინაური საქონელი და ხელოსნობა-მესარეწეობასაც ეტანებოდნენ⁸⁴, მაშინ მათი ეკონომიური ძლიერების სურათი კიდევ უფრო ნათელი გახდება.

ჩვენ ზემოთ მოვიტანეთ გლენთა ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესის დამახასიათებელი ფაქტორები მასალა. მაგრამ ეს პროცესი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არცე მიმდინარეობდა და გვიანდელად ზურუნენი იგი სიხალეს არ წარმოადგენდა. სიახლის მანქანებელი და მუშაყვებელი იყო მეორე მოვლენა — გლენობის კლასობრივი დიფერენციაციის საწყისების გაჩენა. ეს კი მომავალი ბურჟუაზიული საზოგადოების ძირითადი კლასების — ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის — ელემენტების, ექსპლოატაციის ახალი ფორმის ჩასახვას ნიშნავდა⁸⁵. კლასობრივი დიფერენციაციის საფუძველი, მისი ამოსავალი ქონებრივ-ეკონომიური დიფერენციაციაა, პირველი მეორის გარეშე არ არსებობს, არ წარმოიშობა. მაგრამ ქონებრივი დიფერენციაცია ყველა ვითარებაში ვერ წარმოიშობს კლასობრივ დიფერენციაციას. ამისათვის საჭიროა გარკვეული ობი-

⁸⁴ ს ს ც ი ა, ფონი 254, ანაწილი I, საქმე 52, ფურც. 18.

⁸⁵ «Классовое расслоение крестьянства, — წერენ საბჭოთა ისტორიკოსები ე. ი. ნ. დ. ო. ა. პ. რ. ე. ბ. რ. ე. ნ. ს. კ. ი. დ. ო. ტ. ი. ხ. ო. ვ. ი. — означает формирование в среде основного трудящегося класса — сословия феодальной формации, двух классовых групп, слоев будущего капиталистического общества — предпролетариата и нарождающейся буржуазии. Этот процесс происходил (в России) в определенный исторический период в эпоху генезиса капитализма (XVII — первая половина XIX века). (ი. მ. ა. თ. ი. წერილი «Проблема классового расслоения крестьянства периода феодализма в свете трудов В. И. Ленина» კრებულში «Ежегодник аграрной истории Восточной Европы», რობა, 1963, გვ. 12—13), და კიდევ: «Под классовым расслоением в буржуазном направлении имеется в виду длительный процесс формирования из рядов крестьянства основных классов будущего капиталистического общества» (ი. ქ. ვ. ე. გ. 12); ასევე ენის კლასობრივი დიფერენციაციის არსი ისტორიკოსი ი. ბ. უ. ლ. ი. გ. ო. ნ. ს. ა. ც. (ტურნ. «История СССР», 1964, № 4, გვ. 79).

ექსტერი პირობები, რომელთა შორის ერთ-ერთი მთავარი სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირ-ურთიერთობათა განვითარება⁸⁶. ლენინი გლენთა კლასობრივ დიფერენციაციას, გლენების დამლის პირველ ეტაპს, ფეოდალურ-ბატონყმურ ხანაში აქცევდა. იგი ამ პროცესის დასაწყისს შრომამბეგებითი რენტისგან პირდულქტად რენტზე გადასვლას უკავშირებდა, ხოლო მის განვითარებას — ფულადი რენტის გავრცელებას. «ჩერ კიდევ ნატურალური მეურნეობის ბატონობის დროს (ე. ი. ფეოდალიზმის ხანაში — ი. ა.), — წერს ე. ი. ლენინი, — დამოკიდებული გლენების დამოუკიდებლობის პირველვე გაფართოებისას, უკვე ჩნდება მათი დამლის ჩანასახები. მაგრამ ამ ჩანასახთა განვითარება შესაძლებელია მხოლოდ რენტის შემდგომი ფორმისას, ფულადი რენტის დროს (ე. ი. იმავლე ფეოდალურ ხანაში, უფრო ზუსტად, მის ბოლო ეტაპზე — ი. ა.), რომელიც ნატურალური რენტის ფორმის უბრალო შეცვლას წარმოადგენს»⁸⁷.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში, ცხადია, არ შეიძლება ჰპოვოთ გლენთა კლასობრივი დიფერენციაციის შორის წასულ პროცესზე, მაგრამ არც მისი საწყისების გამორიცხვაა შესაძლებელი. დასტურდება, კერძოდ, ის, რომ XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დამდევის მიხედვით გლენები აწყობდნენ მსხვილ მეურნეობებს, რომელთა მონანი იყო არა მარტო სამოქმედებლო, არამედ საცვლელი ღირებულების წარმოებაც. საბაზრო პროდუქციის დიდი რაოდენობით დამზადებას მდიდარი გლენები აღწევდნენ როგორც ოჯახის წევრების დასაქმებით, ისე დაქირავებულ შრომის გამოყენებით. წყაროების თანახმად, განსახილველი ხანის საქართველოში საჭიროდ გავრცელებული ჩანს ეს მოვლენა. სამუშაო ძალის მყიდველიც ბევრი ყოფილა და გამყიდველიც.

ზემოთ დასახელებულ, ეკონომიურად გამორჩეულ, გლენთა აბსოლუტური უმრავლესობა, ჩვენ აზრით, დაქირავებულ შრომას იყენებდა. ზოგი მათგანის მიმართ ამ აზრის სისწორეს პირდაპირი ცნობები დასტურებს, ხოლო ზოგის მიმართ — არაპირდაპირი მონაცემები. ყაფლანიანთა ყმის აქულაშვილის შესახებ, მაგალითად, ალექსანდრე ორბელიანის მოგონებებში ნათქვამია, რომ მის მეურნეობაში, ოჯახის წევრების გარდა, ემსახურებოდა ბევრი მოკამაგირე⁸⁸

⁸⁶ ე. ი. ლენინი, ტ. I, გვ. 216.

⁸⁷ ე. ი. ლენინი, ტ. 3, გვ. 189.

⁸⁸ ალ. ორბელიანი, უწინდელი დროის ბატონყმობა საქართველოში, «ისტორია», 1859 წ., ნომერი.

ან დაქირავებული გარეშე კაცი. დაქირავებული შრომის გარეშე, უნდა ვიფიქროთ, ვერ გავიდოდა ფონს ვერც ფშაველი გლეხი ბო-
დალი, რომელსაც, როგორც ჩანს, რამდენიმე ათასი სული ცხვარი
ჰყავდა⁸⁹. იგივე ითქმის გოგია ოყაშვილზე, შიხუა შინინაშვილზე,
ფორდაშვილზე, ზაალ შინინაშვილზე, ავთანდილ მარტიროზაშვილ-
ზე, თევდორე ხახანაშვილზე, სტეფანე დარჩიაშვილზე, თამაზა ბი-
ჭიაშვილზე, 200 დღითი მიწის მქონე ორ კომლ ნორიოელ გლეხ-
ზე, რომელთა შესახებ ჩვენ ზემოთ გვეჩონდა ლაპარაკი. ისინი გა-
მოირჩიოდნენ მიწისა და პირუტყვის დიდი რაოდენობით, რაც მათ,
ბუნებრივია, აყენებდა დაქირავებული შრომის გამოყენების აუცი-
ლებლობის წინაშე. სწორედ მათ აპარავებდნენ (მემამულე-რაიოე-
ნალიზატორებს ვარდა) საშუალო ძალით იმდროინდელ საქართვე-
ლოში საკმაო რაოდენობით მცხოვრები უმამულო გლეხთა. რაჭი-
დან კახეთს ჩასული ივანე და გიორგი მესხები, მაგალითად, საბუ-
თის სიტყვით, კონდოლს დასახლებულან მოვამავირობის გზით მი-
ღებულ სახსრებით (1776 წ.)⁹⁰. „ღლიურთ ვრჩებით, მწერათ
ჟილოჯანი და გლახები“ — ნათქვამია მეტრეხელ გლეხთა 1789
წლის არზაში ერეკლე II-სადმი⁹¹. „ეკ კაცი, — ვკითხულობთ ვინ-
მე ტერ-პეტრუხას ქვირივის 1807 წლის 21 მაისის წერილში, —
თოთხმეტი წელიწადი (1793 წლიდან) ჩემი პირუტყვის შემნახავი
და მენახვიე ყოფილა. ამ თოთხმეტი წელიწადში თავისი სამუშაო
და გასამჩრელო თვე და თვე უკლებლივ მიმიცია და ჩვენი საქო-
ნილიც ზაფხულ და ზამთარ მავათ ხელში ყოფილა“⁹².

1804 წლის თელავისა და სიღნაღის მაზრების კაპერალური აღ-
წერის მასალები ადასტურებენ სოფლის მეურნეობაში დაქირავე-
ბული შრომის არაიშვიათად გამოყენების ფაქტს. დავით ყორჩინა-
შვიის კუთვნილი ექვსი კომლი კურდღელაუბრელი უმამულო გლე-
ხის შესახებ დასახელებულ წყაროში ნათქვამია, რომ ისინი „სხვებ-
თან შრომით“ ცხოვრობენ⁹³. ასევე „სხვებთან შრომით“ ირჩენდ-
ნენ თურმე თავს ქაიხოსრო,⁹⁴ გლახა,⁹⁵ გიორგი⁹⁶, დიმიტრი⁹⁷, და-

თუა⁹⁸ ყორჩინაშვილების, რვეთს ვახეზოვისა⁹⁹ და სოფელ კურდღე-
ლაურის სხვა მებატონეთა ყმები. თელავის კარის ეკლესიის ათი
უმიწაყულო ყვარელი გლეხის შესახებ წყაროში მითითებულია,
რომ ისინი „прокормление достают от ремесла и заработков“¹⁰⁰.
ინავე სოფლის, გარსევან ჰევევაძის ხელქვეით, ისე როგორც სოფ-
ლების შილდას, საბუესა და მალრანის გლეხთა შესახებ აღნიშ-
ნულია (შესაბამისად): «безземельные пропитание снискивают...
от зарабатывания»¹⁰¹, «безземельные питаются от зарабаты-
вания»¹⁰², «безземельные зарабатыванием прокормление доста-
туют»¹⁰³, «безземельные пропитание снискивают зарабаты-
ванием»¹⁰⁴. რაც შეეხება დიმიტრი ჩოლოყაშვილის 40 კომლს, მათი
სამეურნეო საქმიანობა ასეა დახასიათებული: მხოლოდ ათი კომლია
მამულიანი და პურით ჭარბად უზრუნველყოფილი, «а прочие —
безземельные, кои пропитание зарабатыванием достают у
ИМУЩИХ».¹⁰⁵ აქ გამოთქმა „ИМУЩИХ“-ს ქვეშ იგულისხმებიან რო-
გორც ეკონომიურად აღზევებული გლეხები, ისე ოსეფა ყორჩინა-
შვილის, მანუჩარ თუმანიშვილისა და სხვა მათი მსგავსი ახალი ტი-
პის მემამულეები, რომლებიც თავიანთ მეურნეობებში შედარებით
ფართოდ იყენებდნენ დაქირავებულ შრომას.

ზოგი დიდი ეკონომიური შეძლების გლეხი, დაქირავებული
შრომის გვერდით, ოჯახის წევრების შრომასაც იყენებდა. ეს გან-
საკუთრებით იმ შემთხვევაში იყო საგრძნობი და ანგარიშგასაწევი,
როდესაც ოჯახი მრავალრიცხოვანი ან შედარებით მრავალრიცხო-
ვანი იყო.¹⁰⁶ მსგავსი მოვლენა, როგორც ცნობილია, ძველის განწ-
ვნიც კავშირ-კონსერვაციას კი არ უწყობდა ხელს, არამედ პირიქით, მის
დამოლასა და ახალის განვითარებას. „როცა კომლეს შეძლებულობის

⁸⁸ ს ს ც ი ა, ფონდი 254, ანაწ. I, საქმე 52, ფურც. 18.

⁸⁹ ი ქ ვ ე.

¹⁰⁰ ს ს ც ი ა, ფონდი 254, ანაწ. I, საქმე 52, ფურც. 66.

¹⁰¹ ი ქ ვ ე, ფურც. 66 უკ. 23.

¹⁰² ი ქ ვ ე, ფურც. 67 უკ. 23.

¹⁰³ ი ქ ვ ე, ფურც. 73.

¹⁰⁴ ი ქ ვ ე, ფურც. 81.

¹⁰⁵ ი ქ ვ ე, ფურც. 86, უკ. 23. 18.

¹⁰⁶ 1804 წლის თელავისა და სიღნაღის მაზრების კაპერალური აღწერის მასალები -
ში ასეთი დიდი ოჯახები საერთოდ არ ჩანან. აქ ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო ზახა
დოდაშვილის, დიმიტრი დულაშვილისა და ბეჟან ბეჟაშვილის ოჯახები, რომელთა
წევრთა რაოდენობა შესაბამისად ორივე სქესის 17, 18 და 23 სულს უდრიდა (სსცი
ფონდი 254, ანაწ. I, საქმე 75, ფურც. 152, 198 უკ. 23., 217).

11. ო. ანთოლოგა

⁸⁹ Д. Пурцеладзе, ГКГ, стр. 75—76.

⁹⁰ ს ს ც ი ა, ფონდი 1449, საბ. 2607.

⁹¹ ს ს, ტ. III, გვ. 50, საბ. 65.

⁹² მ ს ე ი, ტ. II, გვ. 182, საბ. 262.

⁹³ ს ს ც ი ა, ფონდი 254, ანაწ. I, საქმე 52, ფურც. 17 უკ. გვ. 15.

⁹⁴ ი ქ ვ ე.

⁹⁵ ი ქ ვ ე.

⁹⁶ ი ქ ვ ე.

⁹⁷ ი ქ ვ ე.

ან მეურნეობის ოდენობის მიხედვით ვაჯგუფებთ, — წერს ვ. ი. ლენინი, — ჩვენ ყოველივეს ვიღებთ გლეხობის შემდეგულ ფენებში ოჯახის უფრო დიდ შემადგენლობას. ეს მოვლენა მაჩვენებელია იმისა, რომ გლეხური ბურჟუაზია დაკავშირებულია მრავალრიცხოვან ოჯახებთან, რომელნიც უფრო მეტ ნაძლეებს იღებენ; — რამდენადმე პირიქითაც: ეს მოწმობს, რომ შემდეგულ გლეხობაში გაყოფის მისწრაფება უფრო სუსტია¹⁰⁷. ავითარებს რა იმავე აზრს, ვ. ი. ლენინი სხვა ადგილას აღნიშნავს: „წელმაგარი გლეხური მეურნეობანი, რომლებიც გამოირჩევიან ოჯახის წევრ მუშაობა განსაკუთრებით დიდი რიცხვით, იქცევიან კაპიტალისტურ მეურნეობებად, სულ უფრო და უფრო მეტი რაოდენობით იყენებენ რა დაჭირავენულ შრომას“¹⁰⁸. და კიდევ: „ოჯახური კოოპერაცია“, რომლის შესახებაც ასე უყვართ ლაპარაკი ჩვენს ნაროდნიკებს, კაპიტალისტური კოოპერაციის ბაზისია“¹⁰⁹.

მართალია, ასე შორს მიმავალ დასკვნებს ჩვენ ვერ გავაკეთებთ XVIII საუკუნის საქართველოს დიდი ოჯახების შესახებ, მაგრამ ისინიც, გარკვეული აზრით, ქვეყნის პროგრესის საქმეს ემსახურებოდნენ და გვიანფეოდალურ ხანაში ხელს უწყობდნენ ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა საწყისების გამრავლებას-განვითარებას¹¹⁰.

ვერ ვიტყვი, რომ მიწით ჭარბად უზრუნველყოფილი ყველა გლეხი დიდი მასშტაბის მეურნეობას აწყობდა, დაჭირავენულ შრომას იყენებდა და საბაზრო პროდუქციას აწარმოებდა. ნაწილი, როგორც ჩანს, ზედმეტ მიწებს საღალოდ გასცემდა და ამ გზით იმავე რებდა თავის ეკონომიურ მდგომარეობას. ნათქვამის დასადასტურებლად ჩვენ მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს გორის მაზრის საეკლესიო გლეხების 1818 წლის კაპიტალური აღწერის მასალებიდან. ამ მასალებიდან ირკვევა კერძოდ, რომ სვინეთელი გლეხი ელიზბარ ბერუაშვილი, პატრონი 40 დღიური ნაჭრონი მიწისა, საკუთრივ თავისთვის ხნავდა მხოლოდ 15 დღიურს¹¹¹, ზაზა ბურნაძე (სოფ. ქორდო) — 80 დღიურიდან 30 დღიურს¹¹², მათე გენჯა-

ძე (სოფ. მეღერგისი) — 45 დღიურიდან 15 დღიურს¹¹³, დიმიტრი ცერონელი (სოფ. არაშენდა) — 32 დღიურიდან 15 დღიურს¹¹⁴, არუთენი ლებრიშვილი (სოფ. რუსი) 20 დღიურიდან 5 დღიურს¹¹⁵, შიო გუნიაშვილი (სოფ. რუსი) — 30 დღიურიდან 15 დღიურს¹¹⁶, ანდრია გუნიაშვილი (სოფ. რუსი) — 40 დღიურიდან 18 დღიურს¹¹⁷, აფრასიონ ბერძნისვილი (დირბი) — 100 დღიურიდან 15 დღიურს¹¹⁸, ანტონ მისურაძე (თელორეთი) — 200 დღიურიდან 25 დღიურს¹¹⁹ და ა. შ. სამწუხაროდ, წყაროში ყველა შემთხვევაში არა მითითებული, თუ როგორ იყენებდნენ დანარჩენ მიწებს მათი პატრონები, მაგრამ არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ისინი მათ საღალოდ გასცემდნენ. ასეთი დაშვების საფუძველს, გარდა ზოგადი მოსაზრებებისა, გვაძლევს კაპიტალური აღწერის მასალა ზოგ ზემოთ დასაწვებულ გლეხზე. ზაზა ბურნაძის განკარგულებაში, მაგალითად, ამ ცნობის თანახმად, სულ 80 დღიური მიწა ყოფილა. აქედან იგი, როგორც უკვე ვთქვით, მხოლოდ 30 დღიურს ხნავდა, რაც მას, წყაროს მიხედვით „ღალასთან ერთად“ 120 კოდ პურს აძლევდა წელწაღში¹²⁰.

ერთი გლეხის მიერ მიწის საღალოდ გაცემისა და მეორის მიერ მისი ადების დროს იქმნებოდა ურთიერთობა, რომელიც დამყარებული იყო არა გარე ეკონომიურ იძულებაზე, არამედ ეკონომიურ იძულებაზე. ეს კი, როგორც ცნობილია, ტიპურია არა ფეოდალურებისათვის, არამედ ფეოდალიზმიდან კაპიტალიზმამდე გარდასვლისათვის¹²¹. მიწის საღალოდ გაცემის სისტემას ისეთი ნიშნები გააჩნდა, რომელთა ერთი ნაწილი მას სიძველესთან აკავშირებდა, ხოლო მეორე — სიახლესთან¹²². ვითარცა გლეხის სა-

¹⁰⁷ ვ. ი. ლენინი, ტ. 3, გვ. 92, შენიშვნა.

¹⁰⁸ ვ. ი. ლენინი, ტ. 16, გვ. 548—549.

¹⁰⁹ ვ. ი. ლენინი, ტ. 3, გვ. 92, შენიშვნა.

¹¹⁰ P. Xapadze, Грузинская семейная община, II, Тб., 1961, стр. 72; ი. ჭყონია, სახლიშვილობის სოციალური ბუნებისათვის, „მაცნე“, 1974, №3, გვ. 159—163.

¹¹¹ ს. ს. ი. ა., ფონდი 254, ანწ. I, საქმე 544.

¹¹² ი. ქ. ვ., 80 დღიურიდან 20 დღიური იყო ნასყიდი.

¹¹³ ი. ქ. ვ., 45 დღიურიდან 13 დღიური იყო ნასყიდი.

¹¹⁴ ი. ქ. ვ., 32 დღიურიდან 12 დღიური იყო ნასყიდი.

¹¹⁵ ი. ქ. ვ., ყველა 20 დღიური ნასყიდი იყო.

¹¹⁶ ი. ქ. ვ., ყველა 30 დღიური ნასყიდი იყო.

¹¹⁷ ი. ქ. ვ., ყველა 40 დღიური ნასყიდი იყო.

¹¹⁸ ი. ქ. ვ., ყველა 100 დღიური ეკლესიის მიწა იყო.

¹¹⁹ ი. ქ. ვ., ყველა 200 დღიური ნასყიდი იყო.

¹²⁰ ს. ს. ი. ა., ფონდი 254, ანწ. I, საქმე 544, გვ. 104.

¹²¹ E. ქანთარია, ივარა XVIII ს. საქართველოში. აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე (მშ), ტ. XIX-A და XXI-B, თბ., 1957, გვ. 67, 68.

¹²² ჩამოთვლის რა საღალოდ სისტემის ფეოდალურ ნიშნებს, მკვლევარი E. ქანთარია განხავს მის სხვა ნიშნებსაც და წერს: „ამავე დროს აღსანიშნავია, რომ მგალა-ივარადარსა და ყმა-გლეხს შორის არსებითი განსხვავება არის, რაც გამოი-

მეურნეო საქმიანობის გარკვეული ფორმა, იგი გვიანფეოდალურ ხანაში მეტ-ნაკლებად ბიძგს აძლევდა მიწის გამცემის ეკონომიურ აღზევებას, მის ხელში დიდძალი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის დაგროვებას, ბაზართან კავშირის გაძლიერებას. ყოველზე ეს კი, საბოლოო ჯამში, ხელს უწყობდა გლეხთა კლასობრივი დიფერენციაციის საწყისების გაჩენას.

რომ დავასრულოთ საუბარი გლეხთა კლასობრივი დიფერენციაციის საწყისების შესახებ ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში, საჭიროა ხაზი გავესას ამ პროცესის ხელშემწყობ კიდევ ორ გარემოებას: პირველი—ვაჭრობა-მესარეწეობის განვითარებას და სამუშაო ძალის გაყიდვის ფაქტების მოხშირებას XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIX ს-ის დამდეგის საქართველოში და მეორე — ნასყიდი მიწების შედარებით დიდ ზვედრით წონას საერთოდ და გვიანფეოდალურ ხანაში — კერძოდ. 1818 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით, მავალითად, გორის მაზრის 741 კომლი საეკლესიო გლეხიდან მარტო სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობას 114 კომლი ან 15,4% ეტანებოდა, მარტო ვაჭრობა-მესარეწეობას — 56 კომლი ან 7,5%, ხოლო სოფლის მეურნეობასა და ვაჭრობა-მესარეწეობას — 571 კომლი ან გლეხთა საერთო რაოდენობის 77%¹²³. იმავე მონაცემების თანახმად, საეკლესიო ყმების დასახლებული რაოდენობიდან დაახლოებით მეათედი (სულ მცირე) საკუთარ თავსა და ოჯახის წევრებს სამუშაო ძალის გაყიდვით ინახავდა¹²⁴. დასასრულ, იმავე გლეხების 17—18 პროცენტს¹²⁵ სა-

კუთარი ნასყიდი მიწები ჰქონდა და თანაც საკმაოდ დიდი რაოდენობით¹²⁶. მესარეწე და მესაკუთრე გლეხებში კი, როგორც ეს სამართლიანადაა აღნიშნული ლიტერატურაში¹²⁷, კლასობრივი დიფერენციაციის პროცესი შედარებით ადრე იწყება და უფრო სწრაფად მიმდინარეობს.

დასკვნები

ნათქვამი საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ:

1. გლეხთა ქონებრივი დიფერენციაცია, რომელსაც ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე ჰქონდა ადგილი, განსაკუთრებით საგრძნობი გვიან სამუშაო საუკუნეებში გახდა. საკითხთან დაკავშირებული მრავალი დოკუმენტური თუ სხვა ხასიათის მასალა დაბეჭივით ლაპარაკობს სხვადასხვა ეკონომიური მდგომარეობის და შეძლების მქონე გლეხთა ჯგუფების არსებობაზე განსახილველი ხანის საქართველოში. უმამულო, არაფრის მქონე ან მცირე-მამულიანი გლეხების ფერდობი წყაროები ასახელებენ ეკონომიურად აღზევებულ, საწარმოო საშუალებებით ჰარბად უზრუნველყოფილ მატერიალური შესაძლებლობით გამორჩეულ ყმებს. ზოგი მათგანის სიმდიდრეს კი, გადმოცემით, თვით მეფეებიც მოკყავდა თურმე განციფრებაში.

2. მაგრამ ქონებრივი დიფერენციაცია, როგორც ცნობილია, ყველა ვითარებაში ვერ წარმოშობს კლასობრივს. ამისთვის საჭიროა გარკვეული ობიექტური პირობები, რომელთა შორის ერთი მთავარი სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირ-ურთიერთობათა განვითარებაა. ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში, ცხადია, არ შეიძლება ლაპარაკი გლეხთა კლასობრივი დიფერენციაციის შორის წასულ პროცესზე, მაგრამ არც მისი საწყისების გამორიცხვაა შესაძლებელი. XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დამდეგის მდღეარ გლეხთა ერთი ნაწილი (ამაზე ზემოთ იყო საუბარი) აწყობდა მსხვილ მეურნეობებს, რომელთა მიზანი იყო არა მარტო სამომხმარებლო, არამედ საცვლელი ღირებულების

ხატება იმაში, რომ ყმა-გლეხი ბატონის მიმართ პირად დამოკიდებულებაში იმყოფება და მიწზეც არის მიჯაჭული. მეღალე კი მიწის გამცემს მიმართ პირად დამოკიდებულებაში არ იმყოფება, მიწის გამცემს შეუძლია საქმიანობის შემოხვევაში საღალე მიწა დამშვივებულს გამოართვას და სხვას მისცეს. ამავე დროს იჯარაღარს, მიწის „საღალე“ აძლევს შეუძლია ეს მიწა მიატოვოს, ის არ არის მიჯაჭვული მიწაზე“ (ი ქ ვ ე, გვ. 74).

¹²³ ს. ს. ციკა, ფონდი 254, ანაწ. I, საქმე 544, პროცენტები ჩვენნი გაანგარიშებულია.

ვაჭრობა-მესარეწეობა საქართველოს არც სხვა ნაწილში იყო მცირე მნიშვნელობის, საკმარისია ითქვას, რომ მას, ერთი 1813 წლის უწყისის თანახმად, სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობასთან ერთად მისდევდა: ანაწურის მაზრის სახელმწიფო გლეხებით დასახლებული სოფლების 48,8%, სიღნაღის მაზრის — 84,3% და თელავის მაზრის—86,3% (ЦГВИАМ, ф. ВУА, 18480. პროცენტები გაანგარიშებულია ჩვენ მიერ).

¹²⁴ ი ქ ვ ე. პროცენტები ჩვენნი გაანგარიშებულია.

¹²⁵ ი ქ ვ ე. პროცენტები ჩვენნი გაანგარიშებულია.

¹²⁶ მათი რაოდენობა, როგორც აღვნიშნეთ, 10, 15, 20, 30, 40, 80 და 200 დოღირის უდრიდა.

¹²⁷ И. Д. Кавальченко, О характере и формах расщепления помещичьих крестьян России в первой половине XIX века. Исторические записки, т. 78, 1975.

წარმოებაც. დიდი რაოდენობით საბაზრო პროდუქციის დამზადებას მდიდარი გლეხები აღწევდნენ როგორც ოჯახის წევრების დასაქმებით, ისე დაქირავებული შრომის გამოყენებით. წყაროების მოწმობით, განსახილველი ხანის საქართველოში საკმაოდ გავრცელებული ჩანს ეს მოვლენა. სამუშაო ძალის მყიდველიც ბევრი ყოფილა და გამყიდველიც. ეს კი უკვე ქონებრივი დიფერენციაციის კლასობრივში გადაზრდის მაჩვენებელია, ამ მოვლენის საწყისი პროცესების დამადასტურებელია.

გლეხთა კლასობრივი ბრძოლა და მისი როლი ფეოდალურ-გაბატონებურ ურთიერთობის საფუძვლების შეჩვენის საქმეში. ახალი მოვლენები კლასობრივ ბრძოლაში

გლეხის ბრძოლა მრავალე-ექსპლუატატორთა წინააღმდეგ ფეოდალურ ხანაში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ჩვეულებრივი იყო ის საქართველოშიც. საქართველოს სოფლის მშრომელ მოსახლეობას ეს ბრძოლა არ შეუწყვეტია ფეოდალური ფორმაციის არც ერთ ეტაპზე, მაგრამ განსაკუთრებული ინტენსიურობით იგი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ (იხ. აქვე თავი IV), XVIII საუკუნიდან, უპირატესად ამ საუკუნის მეორე ნახევრიდან წარიმართა. რთული საშინაო და საგარეო პირობები, ერთი მხრივ, და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება (შედარებით) მეორე მხრივ—განაპირობებდნენ ფეოდალური ექსპლუატაციის ნორმის გაძლიერებას განსახილველი ხანის საქართველოში. აგრესორთა მიერ მიყენებული დანაკლისის ანაზღაურებას, ისე როგორც სასაქონლო წარმოების დაწინაურების შედეგად გაზრდილ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებას, პრივილეგირებული წოდება მწარმოებელ კლასს აკისრებდა, უდებს ადებდა და ამით კიდევ უფრო აუარესებდა მის ისედაც არასახარბიელო მდგომარეობას¹. ეს კი უკანასკნე-

¹ „ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის შეფერხება, — წერს ნ. ბერკენიშვილი, — სამეფო-სამთავროებს შორის ბოლომოუღებელი მიხლომ-მოხლომა, ურთიერთის აოხრებანი, უცხოელი მოძალადეების აურაცხელი შემოსევანი, მოსახლეობის გაწყვეტა-დატყვევება, აყრა-გადასახლება, ქვეყნის დაპყრობა, ხარკი, მოუსაველობა, შიმშილობა, — ყველაფერი ეს გლეხობის სოციალურ მდგომარეობას აუარესებდა, მის ეკონომიურ კეთილდღეობას ძირს უთხრიდა. უღრობის გაშს „ბატონყმობის რიგი და წესი“ იშლებოდა, „სამართლის“ ადგილს სრული გაუკითხაობა იკერდა და ბატონიც, ვასაგებია, შესაფერისი ტაროსის კლასობრივად გამოყენებას არ დააყოვნებდა. „გაზელმწიფებელი“ თავადი სულ უფრო და უფრო მძიმედ უღლივდა მის ნებდა. „გაზელმწიფებელი“ თავადი სულ უფრო და უფრო მძიმედ უღლივდა მის ნებდა. ანაზღაურ მიტოვებულ გლეხს, უკანასკნელ უფლებებს ართმევდა და მის მიონდ გადაქცევას ლაშობდა... გლეხობა უზომოდ იყო დაბეგრული, ხოლო მის სოციალურს დაშინებას არაერთი საბატონყმო წესი მოასწავებდა“. (ნ. ბერკენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, 1973, გვ. 400).

ლის ენერგიულ პროტესტს იწვევდა, კლასობრივ ბრძოლას ამწვავებდა. ნებით და სიამბუქილობით იგი ბატონს არაფერს უთხოვდა; მეფესთან ჩიოდა და მფარველობას ითხოვდა, სახაზინო (სამეფო) უწყებაში გადასვლას ცდილობდა, უმართებულო დაბეგვრის წინააღმდეგ ხმას იმაღლებდა, კლასობრივ მტერს მატერიალურ ზიანს აყენებდა, თავგასულ მუხატონეს ჰკლავდა, მისგან გარბოდა, „აკარგებოდა“, „ყაზაზობდა“, შრომისა და ცხოვრების უმდარებო უკეთეს პირობებს ეძებდა. ზნობრივ ის საერთოდ უფრო ამბობდა ყოზაზე და თავისუფლების მოპოვებას ლამობდა.

აქ ჩამოთვლილი ბრძოლის ფორმებიდან ყველაზე გავრცელებული აყრა-გაქცევა იყო. ბრძოლისა და თავდაცვის ამ „მკვეთი საშუალებას“ (ნ. ბერძენიშვილი) სოფლის მშრომელი მოსახლეობა, ცხადია, ადრეც მიმართავდა, მაგრამ განსაკუთრებით მასობრივი ხასიათი მან სწორედ XVIII საუკუნეში მიიღო. აყრა-გაქცევა ბატონისთვისაც საშიში იყო და გლეხისთვისაც, რადგან ის ეკონომიური ვანადგურებით ეშუქებოდა ერთსაც და მეორესაც, მაგრამ მჩაგვრელთა მოღვაწობა-გაუყიფობით შეწუხებული უშუალო მწარმოებელი ამ გზას მაინც მიმართავდა და ხშირად საკმაო წარმატებასაც აღწევდა. ამ მოძრაობას მეტ-ნაკლებად მთელს საქართველოში ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ყველგან ერთი ზომითა და მასშტაბით არ მიმდინარეობდა. ის უფრო საქართველოს იმ ნაწილში იყო გავრცელებული, სადაც საბაგონეუო პირობები მეტი სიმძიმით გამოირჩეოდა. ამ მხრივ პირველ დგილზე დასავლეთი საქართველო იყო, მეორეზე — ქართლი და მესამეზე — კახეთი.² იმიტომაც იყო, რომ აყრა-გაქცეულნი დასავლეთ საქართველოდან ქართლ-კახეთში მოედინებოდნენ და არა პირუტყუ. ქართლიდან კიდევ კახეთში გარბოდნენ. პირუტყუ პროცესი იშვიათი იყო.³

ჩვენ, ცხადია, არა ვგაქვს ამ პროცესის საჭირო სისრულით ამსახველი სათანადო სტატისტიკური მონაცემები და ამიტომ იძულებული ვართ საბუთებში დამოწმებული აყრა-გაქცევის ცალკეული შემთხვევების დასახელებით დაკმაყოფილდეთ. ამ გზით მიღებული

² იქვე, გვ. 400—401.

³ იქვე, გვ. 400.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 400—401.

⁶ იქვე, გვ. 401.

სურათი, რა თქმა უნდა, სრული ვერ იქნება, მაგრამ ის მაინც შეგვიქმნის ერთგვარ წარმოდგენას კლასობრივი ბრძოლის სხეულზე. ფორმის მასშტაბის, მისი გავრცელების შესახებ. შემონახული საბუთებიდან მკაფიოდ ჩანს, სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ძლიერი ამოძრავება განსახილველი ხანის საქართველოში. ბატონის მიერ შეწუხებული უშუალო მწარმოებელი გარბის ათვისებული ადგილიდან, გარბის ერთჯერ, ორჯერ, მეტჯერ; მას არ აშინებს დაბრკოლებათა გადალახვის სირთულე; მას არც აწყობილი მეურნეობის მოშლა-განადგურების ენაზე პერსპექტივა აკავებს და გაბედულად იბრძვის სრული თავისუფლებისათვის ან, უარეს შემთხვევაში, შრომისა და ცხოვრების უმდარებო უკეთესი პირობების მოპოვებისათვის. აყრა-გაქცევის სისწორით, შეუფრთხელებელი ფეოდალური კლასი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, საკუთარი ძალებით თუ ხელისუფლების დახმარებით ყველაფერს აკეთებს ამ მოძრაობის შესაჩერებლად, მაგრამ მიზანს მხოლოდ ნაწილობრივ აღწევს, რადგანაც ყმური მოსახლეობის ადგილზე დამაგრებას მაინც ვერ ახერხებს. სწორედ ამან განაპირობა მეტატონთა განუწყვეტელი ჩივილი მეფესთან გლეხების „უწყესო“ საქციელის შესახებ და მეფის ენერგიული ჩარევა კონფლიქტში რთული შედეგების თავიდან ასაცილებლად.

აყრა-გაქცევა თავისი მასშტაბით ერთნაირი არ იყო. გაცილებით უფრო ხშირად გლეხები ერთიმეორისგან დამოუკიდებლად, ცალ-ცალკე გარბოდნენ. ერთი — ორი ოჯახის აყრა ბევრად უფრო განსირბილებული იყო, ვიდრე კოლექტიური. ერთპიროვნული გაქცევის ფაქტები დამოწმებულია, მაგალითად, 1709, 1710, 1703—1722, 1722, 1736, 1736, 1732—1745, 1746, 1749, 1750, 1750, 1752, 1753, 1754, 1768, 1771, 1773, 1780, 1781, 1790, 1794, 1795, 1796, 1799 და სხვა წლების საბუთებში.⁷ არ ჭეკრულებით რა კონკრეტულად

⁷ მასალები 1707, 1709, 1710, 1703—1722, 1728, 1736 წლების შესახებ. იხ. 6. ბერძენიშვილი, „სოკუფენტები“, ტ. I, საბუთები (შესაბამისად) 183, 192, 533, 526, 320, 663; 1732 — 1745, 1746, 1749, 1750, 1752, 1771, 1780, 1781, 1790 წლების—ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, საბუთები 25, 463, 481, 64, 121, 169, 185; 289; 1732—1748 წლების—ს. სოსელია, მასალები კლასობრივ ბრძოლის ისტორიისათვის ფეოდალური ხანის დას. საქართველოში, საბუთი 4; 1753, 1754, 1768 წლების-სმახი. ფონდი Qd, საბ. 9027. Hd, ს. 513, საბ. 10661, 1790, 1794 წლების—Д. Пурпеладзе, ПЦ, გვ. 45; 1773, 1799 წლების—სტეია, ფონდი 1449, საბ. 1433, ფონდი 1450, დავთარი 15, საბ. 105, 1795 წლის; ექ. 2018, 2018, ი. ს. სოსელია, III, საბ. 376.

ერთპიროვნული გაქცევის ცალკეულ შემთხვევებზე, აღენიშნავთ, რომ აყრილი გლეხები მედგარ წინააღმდეგობას უწყევდნენ მათი უკან დაბრუნების ყოველგვარ ცდას. ამ წინააღმდეგობის ილუსტრაციას წარმოადგენს, კერძოდ, ყმების ბერი გელდიაშვილის (1707 წ.), ივანე გიორგაძის შვილის (1768 წ.), თამაზ აბულაძისა (1768 წ.) და გოგია ეკლესიურის (1799 წ.) მოქმედება. პირველი მათგანი, როგორც საბუთიდან ჩანს⁸, სოფ. მოხისს სახლებულა. მისი განცხადების თანახმად, ბატონი არ ჰყოლია, მაგრამ ვილაყევის ჰოუნდომობით მისი დაყმავება. გელდიაშვილს თავი არ დაუღვია, აყრილა, რუისი ჩასულა და მემამულე იასე კლიმიაშვილის მეზურედ დამდარა. გაქცეულის ადგილ-სამყოფელი დაუდგენია არდაშელ ზუმბულიძეს, რომელიც, ჩანს, თავის საკუთრებად თვლიდა მას. მისი თხოვნით საქმეში მიეფ ვახტანგ VI და კათალიკოსი დომენტი ჩარეულან, გლეხის აყრა და პრეტენდენტისთვის დაბრუნება უზრუნველყნა. გელდიაშვილი უსიტყვოდ არც ამ ხელისუფალთა განკარგულებას დამორჩილებია: ხლებია ზუმბულიძეს, ნუ „ამყრიო“ უთხოვია, „ბატონყმობის რიგის“ მიხედვით სამსახურს შეჰპირებია და ამის თვდებდა იასე კლიმიაშვილი დაუყენებია. ზუმბულიძეს ეს პირობა მიუღია და კონფლიქტი ამით დამთავრებულა. ამრიგად, გელდიაშვილი უკან არ დაბრუნებულა, ახალ ადგილას დარჩენილა, თუმცა ამისთვის საქმეო მსხვერპლის გაღება დასჭირებია.

ნაკლები სიმტკიცე არც თამაზ აბულაძეს გამოუჩენია (1768 წ.)⁹. იგი ჭავჭავთიდან გამოქცეულა და ზაზა თარხნიშვილს მისცია. უკანასკნელის ყმობაში რამდენიმე წელი გაუტარებია. მოგვიანებით, აყრილ გლეხს ვინამე მირთაქმე წამოსაღებია, „ჩემი სახლის კაცი არისო“ — უთქვამს. მიმტაცებელს თავისი გაუტანია, აბულაძე დაუსაკუთრებია და ს. ქვენატკოვას დაუსახებია. რამდენიმე წლის შემდეგ აბულაძე ისევ გაქცეულა და ბექან ბადრიაშვილს მიჰკვდლებია. საბოლოოდ იგი და მისი შთამომავლობა სამართალს თარხნიშვილის კუთვნილებად უცნია და მისთვის დაუბრუნებია. ამ მგალობით, როგორც ვხედავთ, გლეხის ორჯერ გაქცევის ფაქტია დადასტურებული, რაც თავისთავად ბრძოლის სიმწვევის მაჩვენებელია.

იგივე ითქმის ივანე გორგაძის შვილის (სახელი არ ჩანს) შესახებაც¹⁰. იგი შშობლებთან ერთად ჭავჭავთიდან გამოქცევიან თავის ბატონს და სოფ. მეტეხში დასახლებულა. ცოტა ხნის შემდეგ მას მემამულე ჭავჭავთიელი წამოსკიდებია, „ჩემი ყმა ხარო“ — განუცხადებია. გიორგაძეს წინააღმდეგობა გაუწყვია, აყრილა და მუხრანს გადაკარგულა. მერე, საბუთის თანახმად, ექვსი წელი ტყვეობაში გაუტარებია. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ სოფ. ჩალაუბანს დაემკვიდრებულა. ჭავჭავთიელს მისი კვალისთვის მიუგნია, ყმობა და უკან დაბრუნება მოუთხოვია. გამწარებულ გლეხს მტკიცე უარი უთქვამს, ერეკლე II-ისთვის მიემართავს (1768 წ.) და სამართალი უთხოვია. საბუთიდან, სამწუხაროდ, არ ჩანს, თუ რით დამთავრდა ეს საქმე, მაგრამ ამას განსახილველი საკითხის გასარკვევად არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა.

დასასრულ, იმავე ხასიათისაა ეპიზოდი, დამოწმებული გოგია და ანდრია ეკლესიურების წერილში (1799 წ.). იქ ნათქვამია, რომ ისინი „მრავალგზის“ გაექცნენ ვინმე დავით ელიოზიძის ყმობას, თუმცა წარუმატებლად, რადგან საბოლოოდ იძულებული გახდნენ დაეთმოთ!¹¹

გლეხები, როგორც ზემოთაა აღენიშნეთ, გაუბრუნდნენ ფეოდალურ-ბატონყმურ ჩაგვრას არა მარტო ცალ-ცალკე, არამედ კოლექტიურადაც, ხშირად მთელი სოფელი იყრებოდა. სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ერთობლივ ბრძოლას, რა თქმა უნდა, გაცილებით მეტი ფასი და მნიშვნელობა ჰქონდა. ის ბევრად უფრო სავსე იყო მამინ არჩებულ სოციალური ურთიერთობისათვის, ვიდრე ცალკეულ გლეხთა ოჯახების განხიზნა. ამიტომ პრივილეგირებული წოდება და სახელმწიფო ხელისუფლება, ბუნებრივია, ენერგიულად იბრძოდნენ ამ მოვლენის წინააღმდეგ და ყველაფერს აკეთებდნენ მის ამოსაძარკეავად. მაგრამ, როგორც ეს ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან ჩანს, მიზანი მიუღწეველი დარჩენილა — ექსპლოატირებული მასის კოლექტიური აყრა არ შეწყვეტილა მთელი განსახილველი პერიოდის განმავლობაში. აი ამის უამადასტურებელი რამდენიმე მგალობი.

⁸ ნ. ბ. რ. ქ. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ს. ტ. I, გვ. 133, ს. ბ. 183.
ფრჩხილში ნაჩვენებია იმ საბუთების შედგენის წესები, რომელთა მიხედვით გადმოცემულია დასახლებული მოვლენების დეტალები.

⁹ ნ. ბ. რ. ქ. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ს. ტ. II, გვ. 70, ს. ბ. 106.

¹⁰ ს. ს. ც. ა. ფონი 1448, ს. ბ. 444.
¹¹ „ახლა, — ეკლესიურის საბუთში, — ამ წერილის მორთმეით ჩვენი თავი ისევ ასე მოგვიცია ყმათ, რომ დღესი იქით როგორც ჰატყნებობს კანონი არის, იმ რიგად თვადლებით ერთგულად... გვმსახურო შენცა (ე. ი. დავით ელიოზიძის, ი. ა.), და შენსა შთამომავლ სიცა“ (სსცა, ფონი 1449, ს. ბ. 2443).

ერთ საბუთში, რომელიც ისაყ-ფაშას ბრძანებას წარმოადგენს და ამიტომ მის გამომცემელს ექ. თაყაიშვილს 1732—1735 წლებით აქვს დათარიღებული, ლაპარაკია მამუკა მუხრან-ბატონის აზნაურის რატიშვილის კუთვნილი სოფლის ხანდაკის დეკარიელების, მისი მოსახლეობის აყრის შესახებ¹². ეტყობა, ხანდაკი გამონაკლისი არ ყოფილა. საბუთში პირდაპირა ნათქვამი რატიშვილის სხვა სოფლების მკვიდრთა დაფანტვა-გადაქარაგვის შესახებ¹³. ამ გარემოებით შემოთავაზებულმა ისაყ-ფაშამ უბრძანა დაზარალებულს: „მოაგროვე ყველა გაქცეული გლეხი და „სადაც შენ გინდოდეს, იქ დააყენე“¹⁴.

მშვიდად არც ალია კორანოშაძის ყმები ყოფილან. ისინი, საბუთის სიტყვით, „დაფანტულან და სხვათა ადგილსა დასახლებულან“¹⁵, ერეკლე მეორემ ბრძანა: „თვითეულად შეიკრიბოს“ ყველა გაქცეული გლეხი და „მიეცეს დაუბრკოლებლივ ზემოხსენებულ ალიას“¹⁶.

1758 წლის 6 ნოემბრით დათარიღებულ თეიმურაზ II-ის განჩინებაში ზაალ ყაფლანოშვილისა და დავით ამილახოროშვილის საქმეზე დადასტურებულია სოფლების ღორესა და დმანისის დეკარიელების, მათი გლეხური მოსახლეობის მთლიანად აყრა-გაქცევის ფაქტი¹⁷. მსგავსი ფაქტია დამოწმებული მდივანბეგების 1771 წლის 9 იანვრის გადაწყვეტილებაში ბეჟან სააკაძის ობლისა და სარდალ-სახლთუხუცეს დავით ორბელიანის დავის გამო. იქ ლაპარაკია „აივ დროის მიზეზით“ საკარისის დეკარიელებისა და „ამ სოფლის გლეხების“ დაფანტვის შესახებ¹⁸. ანალოგიური მოვლენაა დადასტურებული ერეკლე II-ის 1784 წლის ერთ ბრძანებაში. ჩანს, მანგლისის ეკლესიის ყმებს დაუტოვებიათ თავიანთი ადგილ-სამყოფელი, გაქცეულან, ქართლში გადახვეწილან და იქ, მდინარე მტკვრის ორივე ნაპირას, დასახლებულან¹⁹. მეფემ ამ გლეხების

სასწრაფოდ უკან დაბრუნება ბრძანა²⁰. დასასრულ, ძალიან ამოძრავებული ჩინან ქვემო ქართლის გლეხები XVIII ს. მიწურულს „ჩემო ხელმწიფევე, მთელი სომხით — საბარათაშვილოს თავდასაც და აზნაურშვილისაც ყმა სულ დაფანტული გახლავით“, — მოახსენებდა ამით შემოვითებული დათუა ვისტაშაშიშვილი ერეკლე II-ს 1797 წლის 7 დეკემბერს და დახმარებას სთხოვდა²¹.

ზემოთ მოტანილი მასალა, ვფიქრობთ, საკმარისია²² იმისათვის, რომ წარმოვიდგინოთ კლასობრივი ბრძოლის ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ფორმის მასშტაბი და ხასიათი. ამ მასალიდან ჩანს, რომ გლეხთა აყრა-გაქცევა, რომელიც მთელ ფეოდალურ ხანაში მიმდინარეობდა, განსაკუთრებით XVIII საუკუნეში, ამ საუკუნის მეორე ნახევარში გახშირებულია.

ხელისუფლება, ცხადია, დამშვიდებული არ უყურებდა ამ საშიშ მოვლენას და სათანადო ზომებს ღებულობდა მის აღმოსაფხვრელად²³. გარდა იმისა, რომ იგი აყრა-გაქცევის ყველა შემთხვევას ფიცხლად ეხმარებოდა და საკიბის, როგორც წესი, მეგობრობათა სასარგებლოდ წყვეტდა, პროფილაქტიკური ხასიათის საერთო ღონისძიებებსაც ახორციელებდა. ასეთების რიცხვს ეკუთვნის, მაგალითად ერეკლე II-ის ბრძანება, რომელიც გლეხების გაქცევისათვის პასუხისმგებლობას ბატონს აკისრებდა. „თუ რომ თქვენი მამულიდან, — ნათქვამია იქ, — მევეიდრე კაცი აიყრა და წვიდა სადმე, ერთი კაციც რომ აიყაროს, იცოდეთ, დიად ავად მოგაპყრობით და გარდაცხადდებიანთ“²⁴.

ამ ბრძანებამ, რომელიც სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მსამობრივი აყრა-გაქცევის ფაქტის მკაფიო დამადასტურებელია, თუმცა საგონებელში ჩააგდო პრივილეგიური წოდება, ბოლო მიანიც

¹² ექ. თაყაიშვილი, სს, ტომი III, საბ. 441.

¹³ საბუთში ვითხოვლობთ: „აზნაურშვილის რატიშვილის სოფელი ხანდაკი და, სხვა სოფელი აყრილა“ (ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, III საბ. 441).

¹⁴ იქვე.

¹⁵ იქვე, საბ. 364.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 55, საბ. 80 (საბუთში ნათქვამია: „დმანის რომ აიყრა“, „ღორელები რომ ბიძაჩემს მოუვიდნენ“ და სხვ.).

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 75, საბ. 116.

¹⁹ იქვე, გვ. 12.

²⁰ იქვე, გვ. 12.

²¹ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 191, საბ. 310.

²² გლეხთა კოლექტიური (ერთ კოლზე მეტი) გაქცევის შესახებ იხ. აგრეთვე ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 91, საბ. 142; სკოია, ფონდი 1448, საბ. 2996, ფონდი 1449, საბ. 2607, ფონდი 1450, დავთარი 11, საბ. 23, და სხვ. გლეხთა აყრა-გაქცევის შესახებ საერთოდ იხ. აგრეთვე იესე ბარაოშვილის მოგონებები, გვ. 20.

²³ ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, III, საბ. 364, 441, 442; ნ. ბერძენიშვილი, „დოკუმენტები“, II, გვ. 129, საბ. 201, 202, იქვე, გვ. 45, 93; სმახი, ფონდი Hd, საბ. 513 და სხვ.

²⁴ ბრძანების ტექსტი მოჰქვს ნ. ბერძენიშვილის წიგნიდან „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, VI, გვ. 408.

ეახიშვილის ყმებს (1774 წ.)³⁵, წმინდა ესტატეს ყმას ერთაწმინდელ ივანე ხახანაშვილის ქვრივის (1778 წ.)³⁶, ზაალ ჯავახიშვილის ყმებს — ბიქიაშვილებს (1782)³⁷, წმინდა ესტატეს ყმას თედორე ხახანაშვილს (1784)³⁸, ყორჩიშვილის ნაყმევს პეტრე კოკოზაშვილს (1788)³⁹, მეტეხელ გლეხებს (1789)⁴⁰, მარლის ყმებს (1789)⁴¹, ვარიანელ ყმებს (1789)⁴², ველისციხელ ყმას ვინმე ნიკოლოზს (1789)⁴³, ვორისჯვრის ყმებს ლომაშვილებს (1790)⁴⁴, ნადვარულელ ყმებს (1793)⁴⁵. ქიზიყელ გლეხს პაატა ცისკარაშვილს (1796)⁴⁶, დავით აბაშიძის ყმას ქოჩიაშვილს (1798 წ.)⁴⁷, ძეგველ გლეხებს (1800 წ.)⁴⁸ და სხვებს.

³⁵ ს მ ა ხ ი, ფონდი Hd, საბ. 14789.

³⁶ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დსი, ტ. II, გვ. 103, საბ. 161.

³⁷ ს ც ი ა, ფონდი 1449, საბ. 580.

³⁸ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დსი, ტ. II, გვ. 132, საბ. 207 („შეძლებით დამწერონა“ — თხოვდა ხახანაშვილი ერეკლე მეფეს).

³⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 141, საბ. 225.

⁴⁰ „მოგესხენებით ჩუენი ცხოვრება — სწერდნენ ისინი ერეკლეს 1789 წლის 26 აპრილს — თუ არ დღივად დაქირებდა... ამ მართებულ კაცს ვინ დაღვება... ქოხებში ვყრივართ, დღიურათ ვრჩებით... ახლა ოქმი ვიბრძანებია, რომ მეტეხის ციხის კარს ზეით კედელია ვაღაქციელო, მეტეხელებმა უნდა ააგონ. ჩვენი ხელწიფე (ტრესტ-ში წერია „ჩემო“ — ი. ა.) იმას ორმოც — სამოცი თუმანი ვერ ააგებს და ჩვენც სულ დავიყიდნეთ, ორმოც თუმანს არაფერ მოგვეცემს, წყალში თუ ჩავეცივინდებოთ, თორემ ამის შეტლება ვისა გვაქვს“ (ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 50, საბ. 65).

⁴¹ ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 447.

⁴² ი ქ ვ ე, საბ. 3022.

⁴³ ი ქ ვ ე, საბ. 3027, („მეგრამ ახლა სიღარიბემ ასე შემეწეხა, რომ დარჩენიან გამჭირვებია“ — სწერდა იგი ერეკლეს).

⁴⁴ ი ქ ვ ე, საბ. 3003 („ჩვენ ორნივე უძღურით ბერიკაცნი ვართ... არაფერი გვაბაღია... გვედარებთ თქვენი მლოცვენი გვაიმყოფეთ და ეს სურსათი გვახატივთ“ — მოახსენებდნენ ისინი ერეკლე II-ს 1790 წელს).

⁴⁵ ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 3029.

⁴⁶ „ქიზიყის მთურავის ყმა გახლავართ — ნათქვამია მის 1796 წლის არზაში ერეკლე II-სადმი, — და იმ ჩემის ბატონიდან ახატობის წიგნი მაქვს, რომ მე არაფერ ხარჯში არ... გამრიონ. კურთხეულ მამა თქვენის, მეფე თემურხაზის, წყალობის წიგნიც მაქვს... ახლა არც თქვენგან მაქვს შეღავათი და არც ჩემის ბატონისაგან. წყალობის ვითხოვ, რომ რაც ამ წიგნებით წყალობა მოვიღათ... დავაგეტკიცოთ და არა გამოვგართოს რა თქვენ სადღერძებლთ“ (ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 450, საბ. 488).

⁴⁷ Д. Пурцеладзе, ГКГ, გვ. 107.

⁴⁸ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დსი, II, გვ. 206, საბ. 334.

თხოვნა-საჩივრებში, რომლებსაც ისინი უპირატესად უმაღლეს ხელისუფლებას უდგენდნენ, ყურადღებას ამახვილებდნენ თავიანთ მიმე ეკონომიურ მდგომარეობაზე და არწმუნებდნენ ადრესატს, რომ საბატონო-სახელმწიფო გადასახადები, მათი სიმრავლე და ამ საქმეში დამკვიდრებული თვითრებობა-გაუკეთებლობა სრული განადგურებით ემუქრება მათ მეურნეობას, დიდ საფრთხეს უქმნის მათ ისედაც არასახარბიელო მატერიალურ მდგომარეობას. „ღმერთმან, — ნათქვამია ჯავახიშვილის ყმების არზაში ერეკლე II-ისადმი (1774 წ.) — ბედნიერის ხელმწიფის ჰიერი მოსტეცს ერთობ საჯავახიანოს კაცთ ჯავახიშვილის ყმებს... თუ ხელმწიფე არას გვიშველის ეს არის დაკარგვის გზაზედა ვდგევართ. ღმერთმან განვაძლიეროსთ, ხელმწიფე ბრძანდებით, რაც თქვენს ყმას თქვენი სამსახურთ აძევსთ, მეტობით არ იმსახურებთ, ისრე კიდევ რაც თავადისშვილს და აზნაურშვილს ყმა ჰყავს რაც ძველთაგან არ აძევს სამსახური მეტობით ვერ იმსახურებენ. მეგრამ ჩვენ ჩვენის ბატონისაგან შეწუხება რომელი ერთი მოგახსენოთ. წლიც წლამდინ მუდამ დღე ისინი გვიმსახურებენ ხარით და კაცით... თვე (ისე) ვივლის, რომ ჩვენ ერთს დღეს ჩვენთვის ვერ ვმუშაობთ. ახლა თითო მძინა აქ მორიგეთ⁴⁹ გახლავართ და ჩვენს მძს იქ ისინი იმსახურებენ. ამ გზით ან თქვენი სამსახური რით შევძლოთ, ან (ოჯახი როგორ ვარჩინოთ)... ერთი თქვენს წინ ვაღალაპარაკეთ და ჩვენი შეწუხება“ ამომინებთ⁵⁰.

კიდევ უფრო დამაფიქრებელი და საგანგაშო საჩივრით მიმართეს მეფეს ზაალ ჯავახიშვილის ყმებმა ბიქიაშვილებმა (1782 წ.). „ზაალს, — ვეითხულობთ იქ, — რაც ყმა და მამული ჰქონდა, უფროსი ერთი ვაყიდა (?) და ჩვენ ეს ერთი კომალი დავერჩომილვართ და აქამდისინი იმ ვაყიფულისა... ხარჯსა და ბეგარას ჩვენ ვაყწევინებდა... ჯავახიშვილებისაგან მოიკითხეთ... როგორ გვიმსახურნია... აქა იქა თუმბობით, ასთუმნობით ეალი აულია და ისიც ჩვენთვის შემოვიტრებია და ჩვენ მივიცივია. ამისთანა გამოსაყენებელი ყმანი ვყოფილვართ. ახლა ბეცია თარხნიშვილისათვის ბარათი მიუცივა, ამისი ხუთი თუმანი მართებს და თქვენ მიეცითო. ამას გარდა მოგვიხბადა და პური ამოგვიყარა... მოიქუქულის პირით ამასაც ვკითვ-

⁴⁹ იგულისხმება მორიგე ჯარში სამსახური.

⁵⁰ ს მ ა ხ ი, ფონდი Hd, საბ. 14789.

ლის⁵¹, რომ თქვენი აქ ყოფნა და დიდგამა არ იქნებაო, გამეცალე-
ნითო, სამკვიდრო და ნასყიდი მამული რაც გვიტრიავთ, სულ დამი-
გდეთო... ამისთანა უსამართლო ქართლსა და კახეთში გლუხს კაცს
არ დამართვია... საღ შეიძლება ერთის გლუხის კაცისაგან, რომ...
...თავადისშვილს... რაც ხარჯი უნდოდეს და ვალი ჰქონდეს..., იმან
ვღალატუხადოს, იმან შეინახოს და ქვეყანასაც, მებატონენსაც ემსახუ-
როს... ეს ზემოხსენებები კის თავადისშვილისაგანაც არ შეიძლება
და ჩუენ როგორ შევიძლებთ? თათი ძმანი აქ გახლავართ, თუ ერთი
გზა არ მოგვეცა, ჩუენ ისე მისვლა (ალბათ ბატონთან — ი. ა.) არ
შეგვიძლია. ასე რივად ატეხისო, რომ ლეთისა და თქვენს საწყე-
ნოს... მოგვაყენებს. რომ აყრას გვიპირტებს⁵²... რა დანაწუხელი
გვაქვს და (ეს) რა (ჩვენი) სამსახურის წყალობა არის? სისხლი
დაგვიღვრია, შიგ დახვოციღვართ, რა შუწუხებით თითო ოროლა
შაური ჩვენი ცხოვრებისათვის მოგვიკლია, მამული გვიყიდნია (და
ახლა გვეუბნება⁵³) ნასყიდიც მე დამიგდევითო. ეს არავის დამარ-
თებია. ამ წყალობას ვითხოვთ, თუ არ გავგიჟირებს, როგორც ბა-
ტონყმობის რივია და შეგვიძლიან ვემსახურებით, თუ... ჩვენი თა-
ვი აღარ უნდა, (ჩვენ) მამულის ყმა გახლავართ, იმან თავისი სამ-
კვიდრო მამულზედ აღვაგებინოს ხელი და ნასყიდი მამულზედ დაე-
რჩებით⁵⁴, ქვეყანასა და თქვენს სიმაღლეს ვემსახურებით და საქ-
რისტიანოდგან არ დავიკარგებით... რასაც თქვენი სიმაღლე ინებებს
და შეგვაძლებინებს წელიწადში გარდაკვეითი — იმას ვემსახურე-
ბით. სხვა რივით უსამართლოდ (ნუ) გვაფუტებს, დაგვეხსნას... წყა-
ლობას ვითხოვთ, რომ სამართლიანი საქმით ამ კაცისაგან გამოგ-
ვისხსნათ⁵⁵.

პრივილეგიური წოდება, ცხადია, ვერ ურიგდებოდა ხელქვეი-
თების მხრივ ყმური სამსახურისათვის თავის არიდების ვერც ერთ
შემთხვევას და ყველაფერს აკეთებდა მსგავსი მოვლენების თავი-
დან ასაცილებლად. იგი ურჩი გლუხებს სცემდა⁵⁶, იჭერდა, ბოკა-

ლებს უყრიდა⁵⁷, მოძრავ და უძრავ ქონებას ართმევდა⁵⁸, მათ ცო-
ლებსა და ქალიშვილებს ნამუს ხდიდა⁵⁹, არაიშვითად ფიზიკურა-
დაც სპობდა⁶⁰ და ა. შ. მავალითად, 1774 წლის 24 ნოემბერს
ყმა ბერძენა ქოჭუიამშვილი ერეკლე მეფეს მოახსენებდა: ისებ
დაგვრჭიმე „ბევერი უსამართლობა მიიღო და ცოლიც გამილახა.
მივეღო იმის სახლშია და შევიგლეო, რას დანაშაულზე გამილახე
ცოლიო. იმის მიზეზით, რომ სახლში შემამიხელო, სულ ამიკლო,
თფი და იარაღი, ხარი და კანძეჩი, პური და ლენო და ბზე კარ-
ში გამომიგლო, სულ წამართვა; ჩემის აშენებულის სახლიდამც
კარში გამიყარა ცოლი და შვილი, სანამ მიგვაპატრონებოდე, ან სი-
ცივე დამიხოცს, ან ლეკები წამისსამენ. ღმერთი გაგიმარჯვებს, ამ-
ის სამართალი მაღირსეთ“⁶¹.

ასეთივე საჩივრით მიმართა მეფეს გიორგი პანპალაშვილმა
1776 წლის 4 მარტს. „მერმე ამას მოვახსენებთ ჩვენ მოწყალეს
ხელმწიფეს, რომე ამისთანა უსამართლობა არა კაცს დამართებია,
რომე ჩვენ დაგვემართა. ამით სამჯერ აკლებული ვართ, ერთხელ
დავით ერისთავმა ამიკლო და ახლა როტლო ამიკლო; თუ ეული
ვართ, თქვენი ყმა უნდა ვიყოთ და თუ ბატონი გვყავს, რომელს
კაცს დამართებია ეს უსამართლობა? ცხრაშვიტი სული ხიზანი ვახ-
ლავართ... უღელი ხარი და ერთი ძროხა გვყავდა, უღელი ხარიც და
სი ძროხა (წაგვართვეს). ქორწილი მქონდა და იასაულები შემომი-
ცინდნენ, ნეფე-ლეღოფალი ძირს ჩამოყარეს, ერთი თოფი..., ორი
ხანჯლი, ერთი სახნისი, რაც სახლის ავეჯულობა იყო, სულ წმინ-
დათ წამოიღეს... ჩემო ხელმწიფე სამართალი გვაღირსეთ“⁶².

საგანგაშო იყო ყმა თამაზ ქურცაძის ერეკლე მეფისთვის მირ-
თმეული ოხოვნა-საჩივარიც (1779 წ.). „შინდიშთ თავყელოშვილის
კვლად ხიზნად გახლავარ, — კვითხულობთ იქ, — რაც შეძლება
მაქვს ბატონს ჩემსაც ვემსახურები და თავყელისშვილსაც, ახლა
თავყელიშვილი სახლში შემომგისია, გალახა, ერთი ხარი და ერთი

⁵⁷ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 53, სპ. 77.

⁵⁸ იქვე, გვ. 53, სპ. 77; გვ. 89, სპ. 138; გვ. 93, სპ. 144, გვ. 128, სპ. 199, გვ. 141, სპ. 224.

⁵⁹ Д. Пурцеладзе, ГКГ, გვ. 38—39 (Абел Андроникашвили «взял (у меня) двух дочерей моих к себе в служанки; одна из них обесчещена и бере-
менна» — შერდა 1782 წელს გლუხი სპ. პეტრიშვილი ერეკლე II-ს).

⁶⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, I, გვ. 233, სპ. 320.

⁶¹ იქვე, II, გვ. 89, სპ. 138.

⁶² ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 93, სპ. 144.

⁵¹ ტექსტში ეს არ იკითხება, აზრით უნდა იყოს „გვითვის“.

⁵² ტექსტში თითქოს წერია „გვაკეთონებს“. აზრით უნდა იყოს „გვიპირებს“.

⁵³ ამ სიტყვების მავივრად ტექსტში წერია: „იმასაც გვაკეთონებს, რომ“.

⁵⁴ ტექსტში წერია „გახლებით“, აზრით უნდა იყოს „დავრჩებით“.

⁵⁵ სსცი, ფონდი 1449, სპ. 665.

⁵⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 53, სპ. 77; გვ. 89, სპ. 138; გვ. 128, სპ. 199.

ხბოიანი ფური წამართო, არ ვიცი რა დანაშაული მაქვს. ვგონებ ეს განიზრახა: ეს ხომ თავის ალაგ ფრცან წავაო და მე აღარას შემსახურებათ და ამისთვის ამიჯლო⁶³.

ხელისუფლება (ყერძოდ ერეკლე II) ფიზიკურად იღვა ფეოდალური კლასის ინტერესების სადარაჯოზე და გლეხთა ურჩობისა და ვადასახადებისათვის თავის არიდების არც ერთ შემთხვევას დასვა-გაფრთხილების გარეშე არ ტოვებდა. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახელოთ არჩილის (იგივე აბდულა-ბეგის) ბრძანება თარხნის აზნაურიშვილებისა და გლეხებისადმი (1736—1737 წწ.), რომელშიც ნათქვამია: „ჩვენი ბრძანება არის: ვინცაემ თარხნის აზნაურიშვილი..., მსახური..., გლეხი კაცია..., ხართ, მერმე თქვენთა თავი თარხნიშვილს დავითისათვის და იორამისათვის გვიბოძება და ყველანი ამათ ამოუღებით და მსახურებთ. რაც ჩვენი სასახური მოვლიდას, ყველას. ამათ გაუგონებდეთ. რაც კაცი არ მოუღდებით და არ მსახურებთ, იცოდეთ დღად გიწყენთ და გარდაგასდევინებთ⁶⁴“.

გლეხთა ურჩობის შემთხვევებისადმი სრულ შეურიგებლობას იჩენდა ერეკლე მეორეც. მაგალითად, მან 1775 წელს პორტაიტის მონასტრისათვის ვადასახადის გადახდაზე უარის მთქმელი გლეხების შესახებ ჭიზიყის მოურავს დაავალა: «Принять на себя лично обязанность есаула в отношении ослушников, и по указанию монаха, высечь тех из них, кого он желает, чтобы были арестованы; надеть кандалы на тех, на кого он хочет, чтобы они были, надеть: разоры того, кого он хочет, чтобы был разорен; отними скот и имущество у того, у кого он хочет, чтобы все это было отнято. Очень строго поступай с ослушаниками и приведи их в полное послушание и покорность»⁶⁵.

გლეხთა ურჩობისადმი ასეთივე შეურიგებლობის სულთაა გაქცენითლი ერეკლე II-ის სხვა არაერთი ბრძანება, განკარგულება, წერილი. მაგალითისათვის მოგვამქს 1791 წლის წერილი ნეკრესელი ეპისკოპოსისადმი, გამოცემული დ. ფურცელაძის მიერ რუსულ ენაზე. «Жители Ахмети не повинуются енисельским муравьям (Джорджадзе), не работают на них и вообще не служат им. Когда получите сие наше письмо, пригласите к себе жителей Ахмети и муравьяни и примирите их. Как

⁶³ ი ქ ვ ე, გვ. 107, საბ. 167.

⁶⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 28, საბ. 40.

⁶⁵ Д. Пурцеладзе, ГГК, გვ. 27.

нами приказано, так заставьте жителей повиноваться и служить своим господам; если не послушают вас, то побраните и заставьте их исполнить наше приказание»⁶⁶.

პრივილეგიური წოდებისა და ხელისუფლების ასეთი სიმკაცრის მიუხედავად, გლეხობა ბრძოლას მაინც არ სწყვეტდა და ზოგჯერ სრულ ან ნაწილობრივ წარმატებასაც აღწევდა. კლასობრივი ბრძოლის მოსალოდნელი გამწვავება, სახელმწიფოს ფინანსური და სამხედრო-პოლიტიკური ინტერესები აიძულებდნენ ქვეყნის მესვეურებს „დაეცვათ“ გლეხი ვადასახადებით ვალატეირთისაგან და საერთოდ შებატონებთ თვითნებობა-გაუქითხოზობისაგან. ასეთი „დაცვის“ ტენდენცია და მის შედეგად გლეხების გამარჯვება ჩანს, მაგალითად, თეიმურაზ II-ის 1750 წლის 13 ავისტოს ბრძანებამი ჯავახიშვილების ყმათა გამოსაღებების შესახებ. „ჩვენი ბრძანება არის, — ნათქვამია იქ, — ვინც დღის იქით ჩვენი კარიდამე საჯავახიანოს ჩვენი მოსაქმე მოხვიდეთ, მერმე როგორც ჩვენს სახლ-სუბუცეს კონსტანტინეს და მდივანბეგს იოვანეს გაერიგებინოს ჯავახიშვილების ყმების გამოსაღები, როგორც ამას განაჩენში იყროს, ისე გამოართმევდე, მეტ-ნაკლები არ გამოთართვათ, თორემ მწყვეტე გიწყენთ იცოდეთ»⁶⁷.

წარმატებით დასრულებულა სარჩელი გლეხ პეტრე კოკაზაშვილისა, რომელიც 1788 წლის 14 იანვარს ერეკლე II-ისადმი მირთმულ თხოვნა-საჩივარში სახელმწიფო ვადასახადებისაგან განთავისუფლებას ითხოვდა. მოტოვდა უმამულობას ასახელებდა⁶⁸. მეფემ დააკმაყოფილა მისი თხოვნა. „ჩვენი ბრძანება არის, — სწერდა ის იასაულს, — ამ კაცსა ნურასა სთხოვ, დაეხსენ. უმამულოდ გასყიდულა და უტოლშვილო ტლუ კაცია, ამის ხარჯში (გარეცა) და მორიგეში გამითოყვანა არ იქნება. ამის მაგიერი ხარჯი ვისაც ამის მამული დარჩიმა⁶⁹, იმას უნდა გამოერთოს»⁷⁰.

⁶⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 53.

⁶⁷ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. I, გვ. 423, საბ. 594.

⁶⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 141, საბ. 225.

⁶⁹ ჩემი მამული ბატონს ჩემს ყორჩიშვილს დარჩა და მე ვინც მივიღა იმას ვსახურებ — წერს კოკაზაშვილი (ნ. ბერძენიშვილი „დოკუმენტები“, II, გვ. 141, საბ. 225).

⁷⁰ ი ქ ვ ე, გვ. 141—142, საბ. 225.

ასევე წარმატებით დამთავრებულა მეჯვრისხვეულ თამაზას თხოვნა, რომელსაც ბატონიშვილ იულონისათვის შეუჩივლა, რომ ნასყენ მიწაზე უკანონოდ ღალა და კულუნი შეაწერეს⁷¹. იულონმა თხოვნა შეიწყინარა და სათანადო განაჩევლება ვადაცა. „ამ არზის პატრონი, — ბრძანა მან, — რომ ასე ჩივის, რაც დავთარში არ ედვის, იმის მეტს ნურას გამოართმევთ; რაც მამული უჭირავს, რაც დებულება ჰქონია, ის უნდა გამოართვათ. რაც დავთარში არ ეწეროს, იმას ნუ მოსთხოვთ“⁷².

გამარჯვებისთვის მიუღწევიათ ძეგველ გლეხებსაც, რომელთაც 1800 წლის 2 მაისს კათალიკოს ანტონ II-ისათვის საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქება უთხოვიათ უკიდურესი სიღარიბის გამო. აი თხოვნის მიმღების ფრიალ საინტერესო მითითებაც: „ვიცნა ვინ და ყოველნი მოსაქმენი მოხვიდეთ, ამ ძეგველებს ნურაზე შეაწუხებთ ხოლმე და ყოველითურთ ხელდასაქმელნი უნდა იყვნენ ამითაზედა, ამითა რომ სამიშნ გზაზედ დგანან, შუა შარაზედ, და ესენი მცველნი არიან ღა არც ამითა ჯარში წასვლა იქნება, მისთვის რომ სოფელი უკაცურად დარჩება, ერთი, განსაცდელი შე(ე)მთხვევათ, ეკლესიასაც დააკლდება და ქვეყანასაც. ნურცავენი გამულე-გამომღელი შეაწუხებთ... თუ დაიჯერებთ ამ წერილისა, კარგი და პატიოსანი, თუ არა ღმერთსაც თქვენ გაეცით პასუხი და ეკლესიასაც“⁷³.

აღნიშნული მიზეზებისათვის დათმობაზე მიდიოდნენ ზოგჯერ არა მარტო ცენტრალური ხელისუფლება და სამეფო გვარეულობის წევრები, არამედ თვით ეკროს მებატონეებიც. მაგალითად, მეტატონე დავით აბაშიძეს 1798 წელს გადასახადებისაგან გაუთავისუფლებია გლეხი ქოჩაშვილი⁷⁴.

მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს⁷⁵, რომ სოფლის მშრომელი

⁷¹ ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 644.

⁷² ი ქ ვ ე.

⁷³ ბ. ბ. ე. კ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, დ. ს. ი, ტ. II, გვ. 206, საბ. 334.

⁷⁴ „Ты просил нас, — ვკითხულობთ დავით აბაშიძის მიერ კოჩაშვილისათვის 1798 წელს მიცემულ სიგელში, — освободить тебя (от податей), мы уважили твою просьбу. И прежде ты никаких оброков нам не платил, и впредь ни я, ни наследники мои, не будут требовать от тебя никаких податей и повинностей, а также не будем делать тебе никаких неправд и беззаконий“ (Д. Пурцеладзе, ГКГ, გვ. 107).

⁷⁵ მსგავსი მაგალითები იხ. ბ. ბ. ე. კ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, ტომი II, საბ. 138, გვ. 286, საბ. 448. ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 447, 1362, 1829, 3022, 3027, 3029; ს მ ა ხ ი, ფონდი Hd, საბ. 658, 2102; Д. Пурцеладзе, ГКГ, გვ. 38—39.

მოსახლეობის ბრძოლა საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებისათვის ყოველთვის როდი იყო უპერსპექტიული და განწირული. გლეხები ზოგჯერ სრულ ან ნაწილობრივ წარმატებას აღწევდნენ და ამით შრომისა და ცხოვრების შედარებით უკეთეს პირობებს იქმნიდნენ. ეს კი საბოლოო ჯამში პროგრესის საქმის გამსაფრთხილოდ, ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ მოღონიერებას, მის წინსვლა-განვითარებას უწყობდა ხელს.

* * *

სოფლის მშრომელი მოსახლეობა თავის კლასობრივ მტერს ბატერიალური ზიანის მიყენებითაც ებრძოდა — ართმევდა მიწებს, იტაცებდა მის პირუტყვს, უნადგურებდა ყანებს, ეენახებდა, ზოსტინებს. ასე, მაგალითად, 1728 წელს სოფელ კრწანისის გლეხებს მოუტაცებიათ გივი ამილახვრის კუთვნილი მიწები ქვედა თელეთში და მოუხანათ⁷⁶. ზუსტად 30 წლის შემდეგ, ე. ი. 1758 წელს, იგივე გაუტაცებიათ საბუღელ და გარემულ გლეხებს. მათ მოუხლდომებიათ თავად გურამიშვილის მიწების მისაკუთრება⁷⁷. 1770 წლის ერთი საბუთის თანახმად, მემამულე ვაჩანაძეებს, ხელქვეითი ყმების მოქმედების შედეგად, არც მთა შერჩენიათ და არც ბარი⁷⁸. მიწების იტაცების ფაქტია დადასტურებული, აგრეთვე, დარჯვან დედოფლის 1790 წლის 16 იანვრის ბრძანებაში გიორგი სახლთუხუცესისა და ევლისციხის მოურავისადმი. „მერე ჩვენ ასე გვესმის, — ნათქვამია იქ, — რომ ევლისციხის მამულზედ მოსახლე კაცენ ზოგი ვინმე თავის გამოიჯნულს მამულზედ სხვას ადგილს უშატებს და ჩვენს შეუტყობლად და უოქმოდ და თქვენს დაუკითხავად სავენახეს ღობენ სადმე და უშატებენ თავიანთ მამულებსა და კალო-საბატელს აკეთებენ“⁷⁹.

გლეხები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იტაცებდნენ მემამულეთა პირუტყვს, რაც კარგად ჩანს ვაჩანაძეთა 1770 წლის 10 იანვრის და ჩოლოყაშვილების 1773 წლის 29 იანვრის თხოვნებში ერეკლე II-ისადმი⁸⁰. რომ ანადგურებდნენ მემამულეთა ყანა-

⁷⁶ Д. Пурцеладзе, ГКГ, გვ. 113.

⁷⁷ ექვთ. თ. ა. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 349, საბ. 364.

⁷⁸ ბ. ბ. ე. კ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, ტ. II, გვ. 73, საბ. 112.

⁷⁹ ი ქ ვ ე, ტ. 269, საბ. 421.

⁸⁰ მოვიდნენ ნუკრიანელი და ჭოტორელი... ჩალაუხან სოფლის პირში, — ნათქვამია პირველ მათგანში, — მელორცე დიმიტრის ტყვის მგზავსათ, მელორცე წვი-

ვენახებმა და ბოსტნებს, ამაზე მეტყველებს ერეკლე II-ის 1790 წლის ბრძანება სახლთუხუცეს დავით ანდრონიკაშვილისადმი (1790 წ.), რომელშიც ნათქვამია: „ბარნაბისშვილებს ყოვლად სამღვდელს ბოძებულ მიტროპოლიტის დავითის ბოსტანი წაუხდენიათ და გაიზუხვეტიათ“⁸¹.

მიუხედავად იმისა, რომ ხელისუფლება და პრივილეგიებულნი წოდება ენერგიულად ილაშქრებდნენ გლეხების ასეთი მოქმედების წინააღმდეგ⁸², ისინი მაინც ხელს არ იღებდნენ ბრძოლის ამ ფორმაზე და არაიშვიათად იყენებდნენ მას. მატერიალური ზიანის მიყენებით სოფლის მშრომელი მოსახლეობა ცდილობდა აეძულებინა ბატონი დათმობაზე წასულიყო და ერთგვარი შეღავათი მიეცა მისთვის.

ვენახს და ღორივ წაახტეს. მისსენ სოფელში და ათი ღორი გამოარჩეს. დახოცეს (ნ. ბ. გ. ძ. ნ. შ. ვ. ი. ლ.). „დაუხუცებები“, ტ. II, გვ. 73, სან. 112). მეორე მთავარი კი აღნიშნულია, რომ ფეოდალები რამდენიმეჯერ დასძინან თავს ჩოლოვანების სამფლობელოს, რომლის დროსაც მოუტაცინათ 300 ზარი, 1200 ცხვარი და 800—900 ფული ხორბალი (С. К а ж а б а д з е, Крестьянский вопрос и крестьянское движение..., ИКБЗ, გვ. 185—186).

⁸¹ ს. ს. ც. ი. ა., ფონდი 1448, სან. 130.

⁸² ბოძებულის ბოსტნის აოხრებასთან დაკავშირებით დარეჯან დედოფალმა შემდეგი განკარგულება მისცა სახლთუხუცეს ანდრონიკაშვილის (1790 წ.): „ახლავ შენ უნდა ბოძებულან ჩახვიდე, ასითიფო პატარაკო... დისწირა, რომელიც სამღვდელური ამ საქმეში რეულან, ბოძებულს თავის გულსმეგებტელობით... გარდაახდენინოს... ერისკაცების გარდახდენინება — ჩვენსუდ მოაგდოს და ჩვენ გარდავახდენინებთ. თუ ბარნაბისშვილებს მეტი სიტყვა აქვთ რამე, ჩვენთან ჩამოვიდნენ და მოვაგესტონ, თუ არა და მივიდნენ ბოძებულის გარეშდ... დანაშაულზე თავი დასდგან, შევიდროს... და თავითი დანაშაული ბოძებულისაგან შენდობის მოცივით გასწონდონ. უამისობა არ იქნება, თუ ასე არ აღასრულე, იცოდე შენ გარდახდება“ (ს. ს. ც. ი. ა., ფონდი 1448, სან. 130); დარეჯან დედოფლის 1790 წლის ბრძანებაში კი ვიკარგი სახლთუხუცესისა და ფელისიუსის მოურავისადმი განჩინების საჩივართან დაკავშირებით, რომლის შესახებაც უკვე ზეით იყო ლაპარაკი, ნათქვამია: „ახლავ თქვენ მოიკითხეთ და გაშინჯეთ, რომელთაც ჩვენს უოკმით ან თქვენს დაუკითხავთ, ან მამულებითათვის შეემტებინოსთ, ან სამამულეთ შევიდროსთ და კალო საძმლის აღგაბო თავის მიყნის გარდა გავმატებინოსთ, ყველას (ჩამორთიეთ და) ასოფლოთ დასდევით და ყარბმითაც გარდაახდენით. რომელთაც ან ჩვენს ოკმით ეჭიროსთ და თქვენს დაითხვით და შეტკობინებთ, იმს ნუ მოუშით. ვისაც რომ ჩვენს ოკმით არა მპოთებოდესთ, ყველას უნდა ახლავ ჩამორთიეთ. თქვენს (თ) დავითებოდნენ, მინც მართებული ეს არის, რომ ჩვენს ოკმით უნდა ეჭიროსთ, ამ საქმეს გულრბეზებს ნუ დაადებთ, ახლავ ასე აღასრულეთ“ (ნ. ბ. გ. ძ. ნ. შ. ვ. ი. ლ. დ. ს. ს. ც. ი. ა., გვ. 269—270, სან. 421).

* * *

სოფლის მშრომელი მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის მკვეთრი გაუმჯობესების მიღწევა კი მხოლოდ ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობიდან მისი განთავისუფლებით შეიძლებოდა. მიუხედავად დიდი და მრავალმხრივი დაბრკოლებისა, რომელთაც დაკავშირებული იყო ამ ურთიერთობიდან თავის დაღწევა, ყმური მოსახლეობის მცირე ნაწილი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მაინც ახერხებდა ამას. ვისთვისაც ეს შეუძლებელი იყო, უმთავრესად მატერიალური უსახსრობის გამო, ცდილობდა რაღაც ნაბიჯი მაინც გადაედგა თავისუფლების მოსაპოვებლად. ასეთ ნაბიჯად კი ქართველ გლეხს სახელმწიფო (სამეფო, სახაზრო) უწყებაში გადასვლა ესახებოდა. ამართალია, ამ უწყებაში გადასვლა რადიკალურად ვერ სცევიდა მის მდგომარეობას⁸³, მაგრამ რამდენადე მაინც აუმჯობესებდა მას. სახელმწიფო (სამეფო) უწყების კაცს, როგორც წესი, შედარებით მეტი თავისუფლება ჰქონდა და უკეთესი მატერიალური უზრუნველყოფა, სწორედ ამით იყო შეპირობებული XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIX საუკუნის რეფორმამდელი ხანის ქართველ გლეხთა მოძრაობა კერძო მებატონისაგან თავის დაღწევისა და სამეფოდ გადაქცევისათვის⁸⁴.

სათანადო მასალების შესწავლამ ცხადყო, რომ აღნიშნული მოძრაობა, რომელიც მასობრივი ხასიათი გასულ საუკუნის 30-იანი წლებიდან მიიღო, უფრო ადრეული ხანისთვისაც არ ყოფილა უცხო⁸⁵. კერძოდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ანჯარისკაცთა წვერი მასშტაბი მიიღია⁸⁶. ჩვენს ხელ არსებული მასალები ვახაზავენ არა მარტო კერძო მებატონეთა გაძლიერებულ ექსპლუატაციით შეუწყებულ გლეხების შეუწეებელ სწრაფვას სახელმწიფო

⁸³ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. ტ. XII, გვ. 91.

⁸⁴ იგ. ს. უ. რ. გ. ლ. ძ. მ. ე., ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, თბილისი, 1963, გვ. 125.

⁸⁵ ეს აზრი გამოთქვა ნ. ბერძენიშვილმა ჭარ კიდეე 1954 წელს თავის რეცენზიაში ჩვენს ნაშრომზე «Государственные крестьяне в первой половине XIX века» (იხ. ნ. ბ. გ. ძ. ნ. შ. ვ. ი. ლ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, გვ. 315—316).

⁸⁶ იხ. მ. დ. ლ. მ. ბ. ძ. მ., თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში, დაბეჭდილი კრებულში «კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები» (ქბის), თბ., 1966, გვ. 386; ი. ს. ს. ც. ი. ა., მატ. გლეხთა კატეგორია დასავლეთ საქართველოში (XIX ს. 20-იან წლებში), შპი, გვ. 200, 201—202.

უწყებაში გადასასვლელად, არამედ ლაპარაკობენ იმ გზებსა და საშუალებებზე, რომლებსაც მიმართავდნენ ისინი დასახული მიზნის მისაღწევად. მშრომელი მოსახლეობა არც ცრუ მოწოდებებს დასახელებას ერიდებოდა და არც ადამიანის ღირსების შეურაცხმყოფელი არგუმენტის წამოყენებას, რათა გასცლოდა მებატონეს და ჩარიცხულიყო სახაზინო უწყებაში.

მაგალითად, 1765 წლის 15 აგვისტოს გიორგი იორამაშვილმა არხა მხარეთა ერეკლე II-ს, რომელშიც თხოვდა დაეცვა მოძალადეებისაგან და დაეშალა მისი, ვითარცა სამეფო კაცის, ყმად მითვისება. „მე წინ წყაროელი თქვენი ყმა გახლავართ, — ნათქვამია დასახელებულ არხაში. ავი დროის გულისათვის ქიზიჯის გახლავართ და ახლა ჩერქეზიშვილი მეკიდებდა, ჩემი ყმა ხარო... ბებურის შვილი თამაზ მომდგომია, ჩერქეზიშვილმან შენი თავი მამცაო, მე უნდა მემსახუროვო. ამას წინათაც სიღნაღში არხა მოგართვით და მოწყვეტ ვახსოვთ, რომ მე თქვენი ყმა... გახლდით და ახლა ამას გეხვეწებთ იმ ჩვენს მოწყვალეს ხელმწიფეს, რომ მოკითხულობა ქნათ“⁸⁷.

იმავე 1765 წლის 7 ნოემბერს მსგავსი თხოვნით მიმართა მეფეს დიდშემო გლეხმა პაპუნა ზაზიაშვილმა. „მუსხალაშვილი დათფსა, — შესჩივის იგი ერეკლე II-ს — მედავებდა ჩემი ყმა ხარო. მეშაგის ყმობისა არავიციარა, მაშინსაგან არ შემიიტყვია, (არც) სახლისკაცისგან და არც სოფლისაგან (გამიგია), რომ ჩვენ მაგისი ყმა ვყოფილავართ, რა თვლი ვამიღობ, ვამას ხელმწიფისათვის უმსაურია და დღეს აქამდის მეც ხელმწიფის სამსახურში ვყოფილვარ და ბიძა ჩემიც ვახტანგის ხაბაზი ყოფილა. ახლა თქვენის... გასამარჯვებლად ბატონისშვილების სადღერძობად აღდენი წყალობა იყოს; დღონის მამასახლისი და სულ დიდშემოები აქ გახლიან და მოკითხული ქნათ დაუსამართლო არ დამემართოს, ჩემი მოწყალო“⁸⁸.

ფეოდალმა იოსებ გლურჯიძემ გლეხ ბერძენა ჭოჭყიაშვილს შავი დღე აწია, ერთიანად აიკლო (1774 წ.): ცოლი გაუღახა, „თოფი და იარაღი, ხარი და კანბეჩი, პური და ღვინო“ წაართვა, ცოლშვილი სახლიდან გამოუყარა, ღია ცის ქვეშ დატოვა. ყველფერი ეს

კი გლურჯიძემ იმიტომ გააკეთა, რომ დაზარალებულმა მისი მე-ბატონური უფლებები არ სცნო და თავი სამეფო ყმად გამოაცხადა. „ჩემი დანაშაული ეს არის: ბიძაშვილებისაგან წიგნი მამივიდა, მეცა ვთქვი, რომ სახელმწიფო ვარ მეთქი“⁸⁹; — მოახსენებდა ერეკლეს დარბეული ჭოჭყიაშვილი.

მეფის ბრძანებით ჯერ სოფელ ხიდისთავს (ქართლი) მცხოვრები, ხოლო მტრისაგან ამ ადგილის აოხრების შემდეგ, ქართლის სხვადასხვა ადგილას გადასახლებული ექვსი კომლი — ბარალთელი გლეხი ღვინია, გოგია, გლახა, ბეროა, ნასყიდა და ივანე სწერდნენ ერეკლეს (1774 წ.): „საცა ვლგევართ, ყველგან ძალას (გვატანენ)... უსამართლობას გვიშობიან“⁹⁰, ყურს სამსახურს გეოხვევნი, „თქვენნი ყმანი ვახლავართ“, გეხსენით მოძალადეებისაგან“⁹¹.

სახელმწიფოს, სამეფო საგვარეულოს კუთვნილებად აცხადებდნენ თავს ის გლეხები, რომელთა თხოვნა, მირთმეული ღვინ ბატონიშვილისადმი 1776 წელს „დიდებულათ არზის“ სახელწოდებითა შემინახული. გლეხები კატეგორიულად, უარყოფდნენ კერძო მებატონთა პრეტენზიებს. „მთა და მთანი, მოხელენი და აზნაურნი, — წერდნენ ისინი, — სულ აქ ვახლავან. მოკითხული ჰქენით, თუ ჩვენი მამა-პაპანი მიაგის“⁹² (კერძო მე-ბატონის — ი. ა.) ყმანი ყოფილიყვენ. მკვიდრი თქვენი სახასიონი ვახლავართ. შენნი ყმანი ვართ... თუ ჩვენი თავი ბატონმა (ე. ი. მეფემ — ი. ა.) უბოძა, ბატონის წიგნი ექნება, თუ ნასყიდი ვართ, ნასყილობის წიგნი ექნება და ორივე მოგართოსთ. თუ არა, ჩვენ მაგისი ყმანი არ ვყოფილვართ, თქვენი ყმანი ვართ ძველადვე. თორემ ყოველი აქაური ძველი კაცნი მოგახსენებენ. თუ არ დაგვკარგავთ ზომ კარგი, თუ არა და მაგისი ყმობა არ შეგვიძლიან და არც ვეყმობით“⁹³.

გლეხები — „როსტვენას-შვილი სააკა, მერტივე ზურაბის შვილი ბერუა, ხაბულაშვილი გოგია და სხვები“ ერეკლე IV-ის მე-ბატონე „მირზა იბრეიმას შვილი გოგისათვის უბოძებია“. მეფის ამ ღონისძიებას დასახელებული პირები ფრიალდ უსიამოვნოდ

⁸⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დ. ს. ს. II, გვ. 89.

⁸⁹ ს. ს. ც. ი. ა., გვ. 1448, საბ. 144.

⁹⁰ ი. ა. ა.

⁹¹ ტიტულში, ვეფქრობო, შეცდომით წერია „მაგათ“.

⁹² ნ. ბერძენიშვილი, დ. ს. ს. II, გვ. 97.

⁸⁷ ნ. ბერძენიშვილი, დ. ს. ს. II, გვ. 60.

⁸⁸ ს. ს. ც. ი. ა., გვ. 1448, საბ. 403.

შეგვედრიან, კერძო მიმამულის ხელში გადასვლა არ მოუხურებიათ. „ჩვენ, — ნათქვამია მათ მიერ ახალი პატრონისათვის 1782 წელს მიცემულ პირობის წიგნში, — ბატონის (ე. ი. მეფის — ი. ა.) სახასო ყმანი ვიყავით... ბატონმა ჩვენს თავი თქვენ გამოძათ... ჩვენ(კი) ისევ ჩვენს ბატონის ყმობა გვირდოდა“⁹⁴. იმისათვის, რომ სამეფო უწყებებში დარჩენილად გვეყენებინა, „იბრემის-შვილს გოგასა“ რაღაც ცილი დასწამეს, ტყუილი მოუღონეს, მაგრამ მიზანს მაინც ვერ მიაღწიეს⁹⁵ და იძულებული გახდნენ თავი დამნაშავედ ეცნოთ და პატიება ეთხოვათ⁹⁶.

როგორც ერთი საბუთიდან ჩანს, ერეკლე II-ს დალაშქრების გამო ღემეტრე ამილახორის შვილისათვის ყმა და მამული ჩამოურთმევია და სახასოდ დაუღვია. მეფის ამ ნაბიჯს მოვალაბა ტფილის გლეხები კმაყოფილებით შეგვედრიან და უთხოვათ, რომ კონფისკაციამქონილი ქონება კერძო მებატონეებისათვის ეს ებოძებინა, სამუდამოდ სახაზინოდ (სამეფოდ) დაეტოვებინა. მეფემ დააკმაყოფილა მათი თხოვნა. წყალობის წიგნში, რომელიც მან 1762 წელს ამილახორის ყოფილ ყმებს მისცა, ნათქვამია: „მოგვადეგით კარსა დარბაზსა ჩვენსასა და მის დაგვეაჯენით, რომ ყმად აღარავისათვის მიგვეცეცენით და ჩვენ სახასო ყმად დაგვეცეცენით. ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენ და ამ სახით ჩვენ სახასო ყმით დავდეგით, რომ თუნდაც მოხდეს ღემეტრეს წილი ყმა და მამული გავსეცეთ, თქვენ მაინც⁹⁷ აბიჯის მიგვეცეთ და ჩვენის სახასო ყმად გავყოფით“⁹⁸.

ასევე საინტერესოა ბენივალური გლეხების მიერ 1789⁹⁹ წელს აღძრული საჭედი. როგორც საბუთიდან ჩანს, მემამულე ორჯონიკიძეს მათი მოთვინება მოუწოდებია. გლეხებს პროტესტი განუცხადებიათ და საბუთად სამეფო უწყებისადმი კუთვნილება დაუსახლებიათ. ამს შედეგი არ მოჰყოლია. მაშინ დაზარებულებს მეფისთვის მიუპართავთ და ორჯონიკიძის პრეტენზიების თავიდან აცილება უთხოვათ. «Мы и предки наши, — სწერდნენ ისინი ერეკლე II-ს, — были казенные крестьяне, и Бжинвали, где мы живем, было казенное имение. Между тем Папуа Орджоникидзе стал притеснять нас и требовать, чтобы мы сделали его крестьянами или же переселились на другое место. И мы с семьями нашими переселились в Сурам... Мы жаловались сыну вашему Юлию, он дал сурамскому моураву приказание, чтобы нам дозволено было зиму эту провести в Сураме и что жалоба наша будет разобрана вами. Несмотря на это, Папуа Орджоникидзе, 8 сентября, с 50 человеками пришел к нам и потребовал, что мы опять переселимся к нему. Не отдавайте же, ваше высочество, крестьян ваших Орджоникидзе, между нами 18 мужчин, которые могут носить оружие и шашку, иесли вы отдадите нас Орджоникидзе, то мы перебедем друг друга, а в Бжинвали не переселимся»¹⁰⁰.

იმისათვის, რომ კერძო მებატონეებისაგან თავი დაეღწიათ და სამეფო ტყველად გლეხები ყველაფერთან ერთად ერეკლე მეორის 1765 წლის კანონსაც იყენებდნენ, რომლის ძალითაც მემამულეები ტყვეობიდან საყოფარესო სასრებიტ დებრუნებულ ყმებზე თავიანთ მფლობელურ უფლებებს კარგავდნენ. ამგვარად განთავსებული გლეხებს კი შეეძლოთ არავის ხელჭველობაში არ შესულიყვნენ, ან იმას ყმობოდნენ, ვინც, მათი აზრით, სხვაზე უკეთესი პატრონი და მფარველი იქნებოდა¹⁰¹.

ეს კანონი გამოუყენებია ტყვეობიდან დაბრუნებულ ვინმე შოი ბაიჩიძეს, რომლის დაყმევა მის ძველ ბატონს თავთაქმვილს მო-

წუბის მიერ, საბუთის ზუსტი თარიღის ვასაზღვრა ძნელია, მიახლოებით კი იგი შედგენილია XVIII ს. მეორე ნახევარში, ერეკლეს გარდაცვალებამდე, ე. ი. 1798 წლამდე.

⁹⁴ დ. ფურცელაძე, ГИГ, Тифлис, 1882, გვ. 74.

⁹⁵ იქვე, გვ. 17. ი. დოლიძე, ქსდ, IV, 1972, გვ. 513.

⁹⁶ სახაზინო უწყებების გადასვლას ხელს უწყობდა ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 201 მუხლიც. იქ ნათქვამია: „თუ აქილამ აყრილი გლეხი სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ იქ ექმის წილიდან დაუსვს და ისრე ხელმწიფეს მიუყვინდოს, თუ უნდა, მიუცემს ხელმწიფე და, თუ უნდა, არ მისცემს, ხელმწიფის გუნჯაზე ჰყოლია, ეს ამიტომ დავწერეთ, რომე ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დატანს, თორემ წავა, ექვს წილიდან სხვაგან დახოფეს, მოვა ხელმწიფეს ყუმობა და ყმა დეკარგება“ (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. 201).

⁹⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 125.

⁹⁵ იქვე.

⁹⁶ იქვე.

⁹⁷ იგულისხმებიან ზორელი სააკანო მინუჩარაშვილი იოანე, ძმები მისი სტეფანე და ფარსადანა, შვილნი ილია მინუჩარი და დავითი, რომლებმაც არაზ მიართვეს მეფეს სამუდამოდ თავის სახასო ყმებოდ დატოვების შესახებ.

⁹⁸ ტემ, გელნაწერის მასალითა ფონდი, სან. 92.

⁹⁹ საბუთი მის გამოცემულს. დ. ფურცელაძეს 1799 წლით აქვთ დათარიღებული, რაც, ჩვენს აზრით, არაა სწორი. საბუთში ნათქვამია, რომ ჩვენ, გლეხებმა, თხოვნით მივმართეთ თქვენს შვილს იულიანს. იულიანი კი, როგორც ცნობილია, ერეკლე II-ის შვილი იყო. ამისადასმე, დ. ფურცელაძის მიერ გამოცემული არზის მიმღები იყო ერეკლე II. და რაკი იგი გარდაიცვალა 1798 წელს, ამიტომ მისი დათარიღება 1799 წლით შედარია, შესაძლებელია, ეს უზრალოდ ტექნიკური შედგომა, დამეგებული ასოთამ-

უნდომებია. 1773 წლის 12 ნოემბერს მეფისათვის მიერთმეულ არ-
ხაში იგი წერს: „თქვენგან მოწყალეობის ვითომით, რომ თავთაქ-
შვილს ჩვენთან ხელი არა ქონდეს... სხვა ტყვეებსაც თქვენე-
ვან წყალობა აქვს, რომ მასთან თავის მებატონ-
ეს საქმე აღარა აქვს. ჩვენ მოწყალეებას ვით-
ხოვთ, რომ თქვენს სახასო ყმაღ ვიყენეთ^{101ა};

ეს კანონი გამოიყენა ტყვეობიდან დაბრუნებულმა გლეხმა შავ-
დათუაშვილმაც. Я. — შესაიოდა იგი 1800 წელს გიორგი XII-ს,
— два раза попадал в плен в Персию и Дагестан, но... я бе-
жал и пришел опять в Тифлис. Здешний моувар беспокоит
меня и говорит, что я крестьянин его. Между тем, я
всегда был казенным крестьянином и был в плену. Прошу приказать, чтобы никто не беспокоил
меня и я остался казенным крестьянином^{101б}.

მოტიანილი მასალა ჩვენს ხელთ არსებული საბუთების მხოლოდ
ნაწილს წარმოადგენს^{101в}, მაგრამ, ვფიქრობთ, ესეც საქმარისა იმის
ნათელსაყოფად, თუ რაოდენ დიდი იყო გლეხების სურვილი კერძო
მებატონისაგან სამეფო უწყებაში გადასვლისა, რაც, მართალია, არ
ათავისუფლებდა გლეხს ფეოდალური დამოკიდებულებისაგან, მაგ-
რამ ერთგვარ შეღავათს მაინც აღწევდა და გარკვეულ ნაბიჯს წარ-
მოადგენდა სრული თავისუფლების მოპოვების მიმართულებით. ამ-
დენად სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ეს მოძრაობა საბოლოო
ჯამში ანტიფეოდალური ხასიათისა იყო და ძველი წყობილების დან-
გრევის პროგრესულ საქმეს უწყობდა ხელს¹⁰². მოძრაობის მეტ-ნაკ-
ლებად ფართო მასშტაბი ეი იმს მოწოდდა, რომ XVIII საუკუნის
მეორე ნახევარში ბატონყმურ ურთიერთობას რამდენადმე წყალი
ჰქონდა უკვე შემდგარი.

* * *

განსახილველი ხანის საქართველოს სოფლის მშრომელი მო-
სახლეობის კლასობრივი ბრძოლის ისტორიაში მეორე საყურად-

ღებო სიახლეც შეინიშნება. ეს არის გლეხის ენერგიული ბრძოლა
საერთოდ ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავის დასაღწევად. ეს
მოძრაობა, როგორც აღრეც გვქონდა აღნიშნული¹⁰³, უცხო იყო
წინა პერიოდისათვის. იგი შესაჩინვეი ძალით მხოლოდ XVIII საუ-
კუნის მეორე ნახევრიდან გაიშალა და ქვეყნის სოციალურ-ეკონო-
მიურ ცხოვრებაში მიმდინარე ცვლილების უშუალო შედეგს წარ-
მოადგენდა. ამ დროს მიმდინარეობს ფეოდალური წყობილების სა-
ფუძვლების შერყევა, გაბატონებულ კლასს უჭირს თავისი მდგომარე-
ობის შენარჩუნება, ხოლო გლეხობას აშკარად არ უნდა ძველ-
ბურად ცხოვრება. ყმური მდგომარეობისათვის თავის დაღწევის აზ-
რი, როგორც მეტ-ნაკლებად მასობრივი მიზნით, მხოლოდ ამ დროსა და ამ ვითარებაში შეიძლება წარმოიშვას.

ჩვენ აქ გლეხთა მოძრაობის ამ ახალი ფორმის მართლ იმ სა-
ხეობაზე შევჩერდებით, რომელიც გულისხმობს სოციალური თავ-
ისუფლების მოპოვებას არა გამოსყიდვის¹⁰⁴, არამედ სხვადასხვა
მართალი თუ უმართებულო მოტივებით ყმობაზე უბრალოდ უარის
თქმით, XVIII საუკუნიდან, განსაკუთრებით კი ამ საუკუნის მეო-
რე ნახევრიდან, სულ უფრო ხშირად და დაყინებით გაისმის ამ მოძ-
რაობით შეზინებულ მემამულეთა საჩივრები: „ყმები ძალით გვიარ-
თმევენ თავს“, „აქამდე ყმურად მემსახურობდნენ, ახლა კი არა“,
„გლეხები ბატონად არ გვაგდებენ და არაფერს გვიკეთებენ“ და
ა. შ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ და მათ მსგავს განცხადება-სა-
ჩივრებში ლაპარაკი არა ისეთ შემთხვევებზე, როდესაც ყმა ერთი
ბატონისგან მეორესთან გარბნენ, არამედ ისეთებზე, როდესაც
გლეხი საერთოდ ცდილობდა დამოკიდებული მდგომარეობიდან გა-
მოსვლას.

ქვემოთ ჩვენ მოვიტანთ განსახილველ საკითხთან დაკავშირე-
ბული საბუთების ერთ ნაწილს. ჩვენს ხელთა ბერი გელდიანოვილის
მიერ 1707 წლის 20 აპრილს არდაშელ ზუმბულაძისადმი მიცემუ-
ლი პირობის ტექსტი, რომელშიც ნათქვამია: „მე თქვენი განაყოფის
ყმა ვიყავ და მიხისს ვესახლე. პატრონი მართებული ღარ
მყავნდა და სხვები¹⁰⁵ ხელს მდებდნენ. მე თავი არ დაუღე,

^{101ა} სს ც ი ა, ფ. 1448, საბ. 406.

^{101ბ} ГКГ, გვ. 76—77.

^{101в} იხ. სს ც ი ა, ფ. 1448, საბ. 2396, 3624, 5733; ფ. 1449, საბ. 272, 580 და
სხვა მრავალი. აქვე შევნიშნავთ, რომ ამგვარი ხასიათის საბუთების გარკვეული
ნაწილი, აღბათ, შემონახული არაა. შემონახულიც, ცხადია, ჩვენ შოელი სისტე-
მათი ვერ აღვრცხვთ.

¹⁰² ი. ანთელავა, Государственные крестьяне Грузии в первой поло-
вине XIX века, 1955, გვ. 81; მ. დუმბაძე, თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის
XVIII ს. საქართველოში. კ. ხ. ხ., გვ. 390.

¹⁰³ იხ. ი. ანთელავა, ცვლილებები ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის
სოციალურ საფუძვლებში XVIII ს. საქ. ლომი, „მაინე“, 1974 № 2.

¹⁰⁴ ამავე ჩვენ უკვე სხვანაირად გვექონდა ლაპარაკი (იხ. აქვე, თავი IV; შდრე
„მაინე“, № 2, გვ. 57—61).

¹⁰⁵ ტექსტში წერია „სხვა“.

ავიყარე და რუსი ჩამოველ, კლიმაშვილს იასეს მეზერეთ და-
 უღდექ. თქვენ შეგეტყოთ და მეფე ვახტანგის და ბატონ კათალიკო-
 ზის დომენტის იასაული გამოგებზაენა ასაყრელად. მოველ და შე-
 მოგვეყენე: „ნუ აყრი მიტეო“, კლიმაშვილი იასე თავდებათ მო-
 ვეც: რომელი ბატონყმობის რვი (იყოს), ისე გვესახურა აქედამა
 მეტეო. თქვენიც დავეყრდით ამ პირობას“¹⁰⁶. როგორც ჩანს, ბატონ-
 ნისგან გაქცეული გელდიაშვილი მემამულე კლიმაშვილს მისვლია,
 მაგრამ არა ყმად, არამედ, საფიტრებელია, მოამაგირედ და მეზე-
 რის მოვალეობა უყისრია. ყოველ შემთხვევაში, საბუთის შინაარსი,
 ჩვენი აზრით, სხვა დასკვნის რეველდობის საფუძველს არ ძილვა.
 მართალია, ძალამ თავისი გაიტანა და გელდიაშვილმა „ბატონყმო-
 ბის რვიით“ სამსახურის პირობა მისცა ზუმბულიძეს (რუსიიდან
 აუყრელად), მაგრამ მთავარია არა დამარცხების ფაქტი, არამედ,
 მიზანი, რომელსაც გლეხი ესწრაფოდა.

XVIII საუკუნის დასაწყისში ზურაბაშვილები კახეთიდან ქარ-
 თლში გადახვეწილან და ბიძინა სოლოლაშვილის კუთვნილ სოფელ
 ტანვანეთში დასახლებულან. იქ მათ სოლოლაშვილისათვის თავი არ
 დიდუღეთი და ისევე კახეთში დაბრუნებულან. რაჟე კიდევ გარდა-
 ცვლილან, ხოლო მათი მემკვიდრე ბაღდუა ზაალ ყორღანაშვილს
 წამოუყენანია და სოფელ ენაგეთს დაუშვიდრებია. აქ მას 30 წელი
 გაუტარებია. ასეთი დიდი დროის გასვლის მიუხედავად, ზაზა სო-
 ლოლაშვილს¹⁰⁷ მისი უკან დაბრუნება მოუწოდებია. „ჩემი ყმის
 შვილი ხარ, იქ უნდა მიხვიდე, შენს სამკვიდროზედ დასახლდე-ო“,
 უთქვამს მას¹⁰⁸. მაგრამ აქედან არაფერი გამოსულა. ეტყოდა, ზე-
 რაბაშვილებს გამოუყენებიათ კანონი, რომლის მიხედვით 30
 წლის განმავლობაში თავგადასაღული ყმა ძველი პატრონისაგან
 განთავისუფლებულად ითვლებია¹⁰⁹, და მებატონის წინადადება
 უარუყვით. ისიც შეშვებია, მის ყმობაზე ხელი აუღია. „სამარ-
 თალმა აღარ მომცა (შენი თავი), — ნათქვამია მის 1738 წლის 1
 ივლისის სიგელში ბაღდუა ზურაბაშვილისადმი, — მეც ცოტა რამ
 გამოკარეთი, რითაც ჩემი გული შემეჭრდებოდა... არც მე და არც
 ჩემს სახლის მომავალს, მონათესავეს... შენთან საბატონყმით ხელი
 არა გეკონდეს, ღვთის მეტს“¹¹⁰.

¹⁰⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. I, გვ. 133, საბ. 183.

¹⁰⁷ ეს, ალბათ, ბიძინა სოლოლაშვილის მემკვიდრეა.

¹⁰⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. I, გვ. 280—281, საბ. 400.

¹⁰⁹ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, მუხ. 202.

¹¹⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. I, გვ. 281, საბ. 400.

ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს გლეხის წარმატებასთან, მან თავისუფლება მოიპოვა. სოლოლაშვილის ყმობიდან გავიდა, რაც შეეხება ზაალ ყორღანაშვილს, რომლის სოფელშიც იგი ბოლოს დასახლდა, არ ჩანს, რომ ზურაბაშვილი მას ყმად მისვლოდეს.

1749 წელს გლეხი ივანე ნასყიდაშვილი სჯულის გამოცვლით—
 გათათრებით დამუქრება მებატონე ვარამ დიასამიძეს და ამ გზით
 პირადი თავისუფლება მოუპოვებია. „ეს აზატულობის წიგნი და
 პირი გიბთძე მე, ვარამ დიასამიძემ, შენ, ჩემს მემკვიდრეს ყმას სა-
 ქაშენელს ნასყიდაშვილს ივანეს, ასე რომ ავის დროითი შენის
 ქვეყნიდამ წახველ... (მერე) მოხველ და შემომხვეწე: ნუ დამკარ-
 ვაო, ჩემს ალავას ვეღარ გავტყუებო და ვერც მოვალო; თუ ამან
 აზატს არ მიზამო, გავთათრებთო, სულ დავეკარგვიო. ახლა აღარც
 ვავათათრე, აღარც დაგკარგე, არც საქმე გავეჭირვე. რადგან მიონ-
 ლომე, მეც შეგიბრაღე და აზატი გიყავიო. დღესი
 იქით შენთან ხელი აღარა მიქვს საბატონ-
 ყმით არც მე, არც ჩემს შვილსა, არც ჩემს სახ-
 ლის კაცსა... აზატი მიქნია, გამიშვიხარ შენს
 ნებათ, სადაც გინდა და დედგ. ჩემის სულის მეოხათ
 აზატი მიქნია“¹¹¹.

წარმატებით დამთავრებულა მჭედლიძეების ცდაც. ისინი რო-
 გორც 1750 წლით დათარიღებული საბუთიდან ჩანს¹¹², მებატონე
 ვარამ დიასამიძეს გაქცევთან, თბილისში ჩასულან და იქ დამკვიდ-
 რებულან. კარგა ხნის შემდეგ მემამულეს მათი ადგილისაყიფული
 დაუღდგენია და აყრა მოუნდომებია, მაგრამ გლეხები არ ვაყვილან,
 ქალაქი არ მიუტოვებიათ¹¹³. მაშინ მამიფეელი იძულებული გამხდა-
 რა გარკვეული საფასური აეღო და მჭედლიძეები ყმობიდან გაეთა-
 ვისუფლებინა¹¹⁴. მართალია, შემდგომში მჭედლიძეებმა ვერ შეი-
 ნარჩუნეს თავისუფალი მდგომარეობა¹¹⁵, მაგრამ ეს არ ამცირებს
 აღწერილი ფაქტის მნიშვნელობას, რომელიც მკაფიოდ აღსატურებს

¹¹¹ იქვე, გვ. 340, საბ. 480.

¹¹² ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. I, გვ. 423, საბ. 594.

¹¹³ „წამოგავადა ჩვენი ბატონი, — წერდნენ გლეხები, — და აყრა მოინდომა ჩვენი... ჩვენ არ გავყვით, ქალაქი არ გავუშვით“ [ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. I, გვ. 423, საბ. 594].

¹¹⁴ ბატონი „აღდა... ჩვენი თავის სასხარი გამოგვართო და თავი დაგვხსნენო-
 ნა... ცოლითა და შვილითა“ (იქვე).

¹¹⁵ საბუთიდან ჩანს, რომ მჭედლიძეებმა საბოლოოდ მიინც ვერ შეინარჩუნეს თავისუფლება და ისინი დოდის მონასტრის წინამძღვარს მიუვიდნენ ყმად (იქვე).

13. ანთლავა

ყმური მოსახლეობის შეუწელებელ სწრაფვას პირადი თავისუფლების მოპოვებისაკენ.

ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავის დაღწევის ცდები, როგორც უწყვეტ ვაჭრობით, გაცილებით უფრო ხშირა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ამის საილუსტრაციოდ მოვიტანთ ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მხოლოდ ნაწილს.

ჩვენს წინაა ვახტანგ ბატონიშვილის 1757 წლის წყალობის წიგნი, მიცემული აზნაურიშვილ ოთარ და ფარსადან ცვერცვაშვილებისადმი. მასში ნათქვამია: „ხელუზაური გიორგი... ერისთავებისაგან წყალობით გპირებოდით და მასუქან თქვენთვის თავი აღარ დაედვა. ჯიმურის ბატონის მამის ჩვენის (ე. ი. ერეკლეს — ი. ა.) ბრძანებით წიგნი ებოძებინა¹¹⁵; ახლა ის კაცო თავს აღარ გადაბდა. ჩვენ მოგვასხენა იმათი ყმა არა ვყოფილვარო¹¹⁶“. როგორც ვხედავთ, გიორგი ხელუზაურს ყურადღება არ მიუქცევია მისი ყმობის დამადასტურებელი საბუთისათვის და მეორედ მოუწოდებდა დამოუკიდებლობის მოპოვება, თუმცა უშედეგოდ — ვახტანგ ბატონიშვილმა გლეხი ცეცვაშვილების საუბრთებად სცნო^{116a}.

ტყვეობიდან დაბრუნებულ ივანე გიორგაძისშვილს 1768 წელს არხა მიუბრუნებია ერეკლე მეორისათვის და მემამულე ჯავახიშვილებისაგან დაცვა უთხოვია. „მამა ჩემი ჯავახეთიდან გაიხალა და მეც პატარა თან მოვყევ... მამა თქვენის ჭირის სანაცვლო ვამბიდა. შე იმეამათ-მეტებს სხვის შვილად გახლდით. მოვიდნენ ჯავახიშვილები, შემომეჭიოდნენ, ჩემი ყმა ხარო. იმათ ვავექეცე, მუხრანის რუსხმულზედ დავიკარგე, ექვსი წელი ტყვედ გახლდით. კათალიკონი რომ რუსეთიდან მობრძანდა, მე მამინ ვიხედე და მამა აქეთ ჩალაუბანს ვახლავარ. ახლა ჯავახიშვილი ვახუშტი მეჭიოდება ჩემი ყმა ხარო. დემრთი ვაგემარჯვებს, ამისი სამართალი გვადირსეთ“^{116a}.

¹¹⁵ ამ წიგნიდან დასტურდებოდა გიორგი ხელუზაურის ცვერცვაშვილისადმი ყმობის ფაქტი.

^{116a} სსცია, ფონდი 1448, სბ. 41.

^{116b} „ჩვენ მოიხილეთ ვქენით, — ვკითხულობთ ვახტანგის წყალობის წიგნი — და ასე მოგვასხენეს — ძველთაგან თქვენი ყოფილიყოს, ჯიმურის წიგნიც ვნახეთ და აღარ მოვიშალეთ... ამით ვიბოძეთ ოქრუაშვილი ხელუზაური გიორგი თავის შვილი უმამულით. დღეს რისიკ მჭონებელი იყოს თქვენივს და შვილისა და თქვენთვისათვის გეიბოძებია ყოვლის კაცის უცილობლად“ (სსცია, ფონდი 1448, სბ. 41).

^{116c} სსცია, ფონდი 1448, სბ. 444.

ამავე კანონით სცადა თავისუფლების მიღება ტყვედ ნამყოფმა ქიტესა ჯიბიაშვილმაც. იგი 1772 წლის 10 იანვარს ერეკლეს მოახსენებდა: „13 წელიწადი დაღისტანში ტყვეთ გახლდით. თქვენი ბრძანებნი^{116b} რომ ქვეყანაზე განეწინა, ტყისთვის აზალობა გებრძანათ... ჩემი მოსვლის ორ-სამ წელიწადს ტყვეობაში გვესმობდა: ბატონმა ტყვეთ მურახასობა უბრძანა, იმ თარიღის^{116b} აქეთ მოსული ტყვენი თავისუფალნი იქნებინათ. ახლა თქვენის ბრძანებით დადებული წიგნი ყირიმელს გიორგი ფეჭურას აქვს, ის წიგნი აკითხვენეთ. თუ იმ წიგნის უკან არ ვიყო (ტყვეობიდან) მოსული და ტყვილს მოგასხენებდ, რა რიგათაც ღირსი ვიყო, გადამხადევენეთ“¹¹⁷.

როგორც საბუთზე მიწერილი სიტყვებიდან ჩანს. სარჩელი მე-ბატონის სასარგებლოდ გადაწვეულია. საფუძვლად ტყვეობიდან დაბრუნებული ჯიბიაშვილის გურამიშვილთან მისვლა და მასთან ერთ ხანს ყოფნა წამოუყენებიათ¹¹⁸.

წარუმატებლად დამთავრებულა ვინმე მათოზა სარქისაშვილის თავის გამოხსნის ცდაც. იგი, ქათოლად მებატონეს რეჯისზედ სარდარს გაქცევია, კახეთს გადახვეწილა და იქ „ცოტა ხანს“ ხიზნად დამდგარა. უკან დაბრუნება აზრდაც არ ჰქონია. კარგა ხანს იმალებოდა, მაგრამ ბოლოს, ეტყობა, ცხოვრება გაუჭირდა, თავისუფლება ვერ შეინარჩუნა, და ძველს პატრონს დაუბრუნდა. „თქვენის

^{116b} მხედველობაში 1765 წლის კანონი, რომლის თანახმად ტყვეობიდან საყოთარი სასწრებითა და ძალებით დაბრუნებული გლეხი თავისუფალი ხდებოდა.

^{116c} ე. ი. 1765 წლის.

¹¹⁷ ექვთ. თაყაიშვილი, სს. ტ. III, გვ. 501—502;

ამავე კანონის ჩასტილებდა და მის საფუძველზე ყმობიდან განთავისუფლება მოუწოდებია ვინმე ტერ-ყაზარს შვილს. მის მეფესათვის შეუჩივლია, რომ ჩემი ყოფილი ბატონი გურამიშვილი „უნდა შევიღებო“, მიუღწევად იმისა, რომ მე, ვითარცა ტყვეობიდან დაბრუნებული, თავისუფალი ვარო. მაგრამ ეს არგუმენტი აღმონდა, რადგანაც მისი მომხარვეზებელი უფრო აღრე გამოვდა ტყვეობიდან გამობრუნებულა, ვიდრე 1765 წლის ერეკლე II-ის სათანადო ბრძანება გამოვიდოდა. თავისუფლების მიღებით ვატყებულმა გლეხმა ყურა არ ათხოვა ამ განმარტებს და გურამიშვილის ხელქვეითობა კატეგორიულად უარყო. „ახლა ეს ტერტრამიშვილი — მთასხენებდა გურამიშვილი მეფეს 1779 წლის 2 მარტს — ციდე მზივის, არ ვეპოზობო. თქვენგან ნაბოძებო... ოში ხელში მიჭირავს (და) ამ კაცს მიბოძებთ, თუ გამამართლებთ, ნება თქვენია“ (ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 503).

¹¹⁸ „რადგან (ბატონთან) მისულა და მასთან ხანი დაყო, ვეღარ წუგია“ — ნათქვამია ერეკლე მეფის ბრძანებაში მსაჯულისადმი (ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 502).

ყმობისაგან საღ დავიძალეზობდი ან საღ უნდა წაგვსლოდი. მე ჩემის ნებით მოვედი, ისევე თქვენ შემოგაგვწვე და თქვენც თქვენის ღვთის გულისათვის შემოწუნარეთ და შემირიგეთ“, — ნათქვამია ბატონისთვის მირთმეულ მის 1773 წლის სიგელში¹¹⁹.

ხშირად სოფლის მშრომელი მოსახლეობა სათანადო მოტივირების გარეშეც ამზობდა ყმობაზე უარს. „ჩემს ყმას მიქელაშვილს, — სწერდა ზაალ გურამიშვილი მეფეს 1779 წლის 24 მაისს, — თქვენთვის არხა მიურთმევია: „ბატონმა ჩემმა ერთი ხარი წამარითო“. ხარის წართმევის მიზეზი ეს არის: შემძლებელი კაცი არის, დავკარგე და არაფერი დამაღდა. დედამ მომიკუდა, რიგო იყო... შემოეწოი რამე... (მაგრამ) არაფერი შემომაწოი, თუ აზნაურთველობს, მსახური უნდა მახლდეს ამისი, და თუ მოყალნა, როგორც სხვა მოყალნე კაცი მემსახურება, რატომ ესეც არ მემსახურება, ბატონათ არ მავდებს... თუ ჩემი ყმა არ არის, ხელი ამაღებინეთ“¹²⁰.

ერეკლემ მკაცრად გააფრთხილა ურჩი ყმა და მოაჩილები სკაქენ მოუწოდა¹²¹.

1782 წელს მემამულე შენწიშვილისათვის მოტივის დაუსახელებლად გამოუცხადებიათ გულგნებს: „თქვენი ყმანი არა ვართო“¹²². იმავე წლის მეორე საბუთის თანახმად, დოროთაშვილის ყმობიდან გამოსვლა მოუწოდებია გულგნს არუთინაშვილს¹²³, მაგრამ უმეფრავის¹²⁴. წარუმატებელი გამოდგარა გოგია და ანდრია ეკლესიურების ცდაც. მათ, დავით თეოდოსის ხელშეკრებებს, ურჩობა დაუსწავთ და „ბატონყმობის სახით“ სამსახურზე უარი განუცხადებიათ, მაგრამ ყმობიდან თავის დღეწვევა ვერ მოუხერხებიათ. „მრავალს გზის“ ვეცადეთ და მანც შენ ყმობიღამ ვერ წაგვიე-

¹¹⁹ ს ს ც ი ა, ფონდი 1450, დავთ. 15, საბ. 105.

¹²⁰ იქვე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 503—504, საბ. 523.

¹²¹ „მიქელაშვილო, — ვითხოვლობ მეფის ოკმში, — ამ არხით ბატონი შენი რომ ასე გირიგის, ამის მოხსენებული თუ მართალი არის, ამას კაის გზით შეურთოდ, თორემ თუ სამართალში ლაპარაკი მოგიხდათ და სამართალში გაგიმტყუნა, ავით მოვიგა“ (იქვე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 504, საბ. 523).

¹²² ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 580.

¹²³ „მე ვაგაფრეთ(თ) თქვენ და თქვენი ყმობიღამ გასვლა მოვინდომე“ (ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 4325).

¹²⁴ „მამარობის ნასყიდობის წყენი ქრნათ, ვეღარ წვიგველ, შენ ბატონი და ჩემ ყმა, ბატონყმობის რიგზე უნდა ვემსახურო“ (ს ს ც ი ა, ფონდი 1448, საბ. 4325).

დ ი თ. ახლა ამ წერილის მირთმევით ჩვენი თავი ასე მოგვიცია ყმათ, რომ დღეის იქით როგორც ბატონყმობის კანონი არის იმ რიგად თავდალებით (და) ერთგულად უნდა გემსახუროთ შენცა და შენს შთამომავალსაცა“¹²⁵.

გამარჯვებით არც ღვთისაგარ, ვიორგი, ქავთარა, ჯიმშიტა და ჯოგოლა ჯიმშიტაშვილების საქმე დასრულებულა. „პირველადე, — ნათქვამია მათსიველში ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილისადმი (1783 წ.), — თქვენი მამა-პაპის სამკვიდრო ყმანი ვიყავით დღევანდლამდინ. დღეს ჩვენის ცოდვით... თქვენის ყმობიღამ განთავისუფლებებოდა მოვანდომეთ... ბატონთან (ე. ი. მეფესთან—ი. ა.) გირიგლეთ დაუწავნებოდა და უსამართლოდ დასხვა რიგათაც თქვენთან მრავალ ფერად დანაშაული გვექონდა. ჩვენი შეცოდების პასუხად ბატონი გავვიწყრა, დავვიჭირა და ჯინჯილხანში ჩავყვარა. მოვედით..., სამი კაცის პირით და თავდებით ჩვენის დანაშაულის მითრევებას და მეფესთან შუამდგომლობას გვევდრინეთ. თქვენ დანაშაული...გვაპატიეთ, დღეის იქით... როგორითაც ბატონყმობის რიგია... ისე გემსახუროთ“¹²⁶.

1784 წელს, ურჩობა დაუსწავი იმავე ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის გულგნს დოიჯაშვილს. ბატონს გასცლია, თბილისში გაპარულია და ყმობიდან გასვლა მოუწოდებია, მაგრამ სამეფო ხელისუფლებას შისთვის მხარი არ დაუჭერია და დამარცხებულა¹²⁷. ყმურ მდგომარეობაში ყოფნა არც ოპანეზა და ვართან დოსტაიშვილებს ნდომიათ. ურჩუყვით სთლომობს თარხნიშვილს ყმობა¹²⁸, მაგრამ მიზნისათვის ვერ მიულწევიათ¹²⁹. 1787 წელს მთავარბერძნობისა

¹²⁵ ს ს ც ი, ფონდი 1450, დავთ. 23, საბ. 70, ფონდი 1449, საბ. 2443.

¹²⁶ ს მ ა ხ ი, ფონდი Hd, საბ. 2834.

¹²⁷ „პირველითაგანე, — ნათქვამია დოიჯაშვილის მიერ ჩოლოყაშვილისათვის მოცემულ წიგნში, — თქვენი მემკვიდრე ყმა ვიყავ, ურჩობით ქალაქს ჩამოვედი, მის სიმაღლეს მეფესთან ვიჩივებოდა თქვენის ყმობიდან განთავისუფლება და გასვლა მოვიინდომე. ეს თქვენ იყინეთ, არც მამა სიმაღლემ მეფემ დაგიბრათ ჩემი თავი. ამ ურჩობის მიზეზით დამიჭირეთ და ჯინჯილ ხანში ჩამაღდეთ... ამაზედ თინათის მოურავს ქაიხოსროს შეეხვეწე და თავდებით მოგართვი, რომ ამგვარი ურჩობა ჩემგან აღარც ვახებდოს, აღარ გენა და გოლშიც (არ) გავივლო და რომელიც მემკვიდრის ბატონყმობის რიგი იყოს, ისე ერთგულობით გემსახუროთ“ (მახი, ფონდი Hd, საბ. 3485).

¹²⁸ „ჩვენ შენ აღარ დავივთ თავი“ (ს მ ა ხ ი, ფონდი Hd, საბ. 2677; ნ. ბ. კ. ძ ე ნ შ ვ ი ლ ი, დ ს ს ი, II, გვ. 134).

¹²⁹ „მისმა უმღელსობამ ჩვენი თავი ისე შენ გიბოძა“ (ს მ ა ხ ი, ფონდი Hd, საბ. 2677; ნ. ბ. კ. ძ ე ნ შ ვ ი ლ ი, დ ს ს ი, II, გვ. 134).

იოსებები ერეკლე II-ს შესჩიოდა: ოთხი წელიწადია თქვენგან ეს თანამედრობა მეზობა და ამ ხნის განმავლობაში გორელი ტატინა-შვილები ჩემთან არც ერთხელ „არ მოსულან“ და თავი „ყმად არ გამორუხადებიათ-ო“¹³⁰. ცხილეთ კახეთში ვადასახლებულ ვინმე სესიასა და ნინიას სოლომონ ბებურიშვილისათვის, რომელიც მათ დასაკუთრებას ლამობდა, მოკლედ უთქვათ: „შენი ყმანი არა ვართ“¹³¹. მცხეთის მორაბიე ვინმე დავითი 1791 წელს მეფეს მოახსენებდა: ყმები „თავს ძალით გვართმევენ“¹³². ერთი წლის მოგვიანებით კი, ზაალ დავითაშვილი კიდევ უფრო საგანგაშო ფაქტს აცნობებდა ერეკლეს: „ოცო წელიწადია... თავს ვაწყენ, ზარდიას-შვილი ჩემი ყმა არის და ამ ძაღვრობით თავს მართმევს მე თქვი“¹³³.

თავისუფლების მოსაპოვებლად გლეხები თითქმის არაფერს ერიდებოდნენ. როგორც ზემოთაღ აღვნიშნეთ, ტყუილსაც იგონებდნენ და ადამიანის ღირსების შეურაცხყოფელ ფაქტებსაც ასახელებდნენ. ტყუილი მოიგონა, მაგალითად, ვინმე ფაფაკარაშვილმა და ამ გზით მონიდრომა გიორგი თარხნიშვილისაგან თავის დაცევა, მაგრამ საქმე ბოლომდე ვერ მიიყვანა, დამარცხდა. 1794 წელს, დამარცხების შემდეგ, თარხნიშვილისადმი მიემუღ პირობის წიგნში, თავისუფლების მიძიებელი ალიარსი „მე თქვენი შემკვიდრი ყმა ვარ და არც არავის ჩემთან შენს მეტს ხელი არავის აქვს... ბატონთანაც ბევრჯელ ვილაპარაკე და არა მემეველა. ბატონიშვილიმა გიორგიმაც გამაბტყუნა, ღვთის წინაშე, მეც ვტყუოდი, მაგრამ ახლა ღვთის მემობელი ვიყო და მეფე ერეკლეს შემოცოდა... თუ დღე-ისი იქით ან ვილაპარაკო ან ვაგვექცე სადმე“¹³⁴.

¹³⁰ სსიკი, ფონდი 1449, საბ. 284.
¹³¹ იქვე, საბ. 1210, 1793 წ.
¹³² ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 159.
¹³³ იქვე, გვ. 167.
¹³⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, გვ. 172—173.

ჩანს, ტყუილი მოიგონეს გიორგი, ქეთარა, ჯომიტა და ვეოლა ჯომიტაშვილებიც. 1783 წელს ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილისათვის მიცემული პირობის წიგნში ისინი წერენ: „პირველადვე თქვენი მამა-პაპის სამკვიდრო ყმანი ფუყავით დღევანდლმოდ აღეს. დღეს ჩვენი ცოლიც — თქვენი ყმობიდან განთავისუფლდა მთენიანდომე და ბატონთან (გ. ი. მეფესთან — ი. ა.) გიორგულთ დაუნაშავებლად და უსამართლოდ დასხვა რიგითაც თქვენი ძაღვრობით მართადა დაუნაშაველი გვექონდა... ჩვენი შვილები პასუხად ბატონი გაგვიწერა და დაგვიკირა. მოვიდით და რაღვან ჩვენი მემკვიდრე ბატონი იყავით,

კიდევ უფრო „არასაკარისი“ საქციელი ჩაიდინა ერასტი ვოსტაშვილისაგან თავისუფლების მიძიებელმა კალატოზმა სტეფანემ. არ მოერია მშობლების შეურაცხყოფას და სასამართლოს განუცხადა, რომ იგი დედამისს შეეძინა არა კანონიერი მუღლისაგან, არამედ საყვარლისაგან. 1790 წელს ამ საქმესთან დაკავშირებით მსაჯულთა მიერ შექმნილ დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ერასტი (გოსტაშვილი) ასე ჩიოდა: ეს სტეფანე (კალატოზი) წერაქველი ჩემი ყმის შახაშვილის მარტორუხას შვილი არისო, აქამდინ ყმურად მემსახურებდაო, ახლა თავს მართმევსო, სამართალს ვითხოვო. სტეფანე ასე ჩიოდა: მართალია დედა ჩემი. ამ მართარუნასი სჯულიერი მეუღლე იყო, მართ... დედა ჩემს მანდუაშვილი დასწოლოდა და იმ მანდუაშვილს შევექმენ“¹³⁵.

პრაქტიკულად შეუძლებელი ყველა იმ საბუთის აქ მოტანა, რომელიც აღძრულ საკითხს ეხება¹³⁶ და ამიტომ მხოტანლით დამკაყოფილებით, მით უმეტეს, რომ სურათი, ვფიქრობთ, ნათელია. დასტურდება სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მიერ მასობრივად თავისუფლების მიძიების ფაქტი. მართალია, „ბატონყმობის რიგის“ მტკიცედ დამცველი ხელისუფლების სოციალური პოლიტი-

სამს აკის პირით და თავლებით ჩვენი დანაშაულის მიტეგებასა და მეფესთან შეუძლებლობას ვეფარებით. თქვე... ჩვენი დანაშაული... გვაბატოთ. დღეს იქით... როგორთაც ბატონყმობის რიგია... ისე ვმსახურეთ“ (ს მ ა ხ ი, ფ. Hd, საბ. 2834).
¹³⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, 157. საქ. სიძველენი, I, გვ. 160—161.
¹³⁶ აქვე შევნიშნავთ, რომ სამართალმა სტეფანე გამაბტყუნა და იგი ერასტი გოსტაშვილის ყმად სცნო. მსაჯულთა დღევანდლმოდ მიუხედავად ნათქვამია: „სამართლის ძალით ეს სტეფანე ერასტის დარჩა ყმად. პირველდ ასე რომ ამ მარტორუხას მუღლისაგან ყვითლა შობილი; მეორედ ასე რომ მამა ამისა ცრემული მსახურისა მოახსენა, ეს ბივი ჩემგან არის შექმნილი და ჩემის სწულიერის მუღლისაგან არის შობილი; შესამდე... იოანე (ამქარაშვილი) თქვა: (აღრე) ვკითხე (სტეფანეს) ვისი ყმა ხარ, მითხრა ერასტის ყმა ვართ; მეოთხედ ასე რომ აქამდინ მდიდრებს თეიმურაზს ეკირა წერაქვე, ეს ბივიც... თეიმურაზს უმსახურია ყმურათ. მერე წერაქვი რომ ერასტი დამირა, ეს სტეფანეც კახთილამ ერასტის მოსვლა: რაღვან წერაქვი შენ დაინებო, მეც იქაური და შენი ყმა ვართ. ამ საბუთებში დარჩა ერასტის ყმად ეს სტეფანე“ (ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, II, 157).

¹³⁷ მსაჯულის საბუთი იხ. ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. II, საბ. 110, 173, 216, 219, 226; თ. ს. ვ. ლ. ა., „მსახლები“, გვ. 30, საბ. 25; ГИГ. გვ. 27; ს მ ა ხ ი, ფონდი Hd, საბ. 513, 3321, 4838, 14, 285; სსიკი, ფონდი 1448, საბ. 226, 1145, 4380; ფონდი 1450, დავ. 21, საბ. 36; დავთ. 23, საბ. 77; დავთ. 26, საბ. 1, 114, დავთ. 33, საბ. 260.

კისა და ქალაქური ცხოვრების შედარებით სუსტად განვითარების შედეგად ბრძოლა ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავის დასაღწევად, როგორც წესი, წარმატებას მოკლებულია. ზოგჯერ შემთხვეულად დიდი ხნის გაქცეული და ფაქტიურად თავისუფალი გლეხი, თვით ყმობიდან კანონიერად განთავისუფლებულიც კი, ბევრი ხეტიალისა და წვალების შემდეგ, იძულებული ხდება ისევ ბატონს დაუბრუნდეს და ყმური სამსახური იკისროს¹³⁷, და მანც ქართველ გლეხთა აღნიშნული მოძრაობა ფრად საყურადღებოა და ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში მიმდინარე ცვლილებების მკაფიო დადასტურებაა. ყოველივე ეს იმის მოწმობაა, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში ვაბატონებულ კლასს ჩვეულებრივზე მეტად უჭირდა თავისი მდგომარეობის შენარჩუნება, ხოლო გლეხობას აშკარად არ სურდა ძველებურად ეცხოვრა. და თუმცა წინა საუკუნეებისათვის უცხო და ახალი ნიაფის დაბერვით გამოიყვეული ეს მისი განწყობილება ჯერჯერობით გარდაუვალი დაღუპვით არ ემუქრებოდა ძველ წყობილებას, მაგრამ იგი მინც ერთგვარ საფრთხეს უქმნიდა მას და ნიადაგს ამზღებდა ახალი ურთიერთობის გასამარჯვებლად მომავალში.

* * *

ნაშრომის ამ ნაწილში ჩვენ მსჯელობა გვექნება კლასობრივი ბრძოლის უფრო მაღალ ფორმაზე, გლეხთა ისეთ მოძრაობებზე, რომ-

¹³⁷ გლეხი სიმონ გოციოძემ, რომელმაც დასტოვა შემთხვეულ სოლომონ თარხნიშვილი, დიდი ხნის ხეტიალის შემდეგ ისევ მას დაუბრუნდა. „ხანსად არ ვიღებ, ხანსად,—ნათქვამია გოციოძის მიერ გაქცეულ პირობის წიგნში,—ამდენი წელიწადი ვიარე აქაიქ, (მაგარამ) ვერსად დე- (ე)ტია ჩემი გული, გამაქიორდა, თქვენ... (მოგმართეთ), ჩემი თავითა და ცოლშვილითა გეყმე“ (სსცია, ფ. 1450, დგ. 26, სპ. 118, XVIII საუკ. 80-იანი წლები);

ქოჩორაშვილი გოგია, რომელიც ვერცხობა, თავისუფალი იყო, ვალთ შეუხებულ იოსებ და სტეფანე ყორანაშვილებს ეყობ (1794 წ.). „ჩემი თაველი მოვიდა,—წერს იგი თავნასყიდობის წიგნში,—მე არ საღილაჯი არ მქოცდა, რომ მიმეცა, მოველ და შემოგებეწვე და შენც შენის ღთის გულისათვის ჩემი სახსარი თორმეტი თუმანი მიეცა და მეც ჩემი თავი ჩემი თავი დავიღებო“ (სსცია, ფ. 1450, დგ. 6, სპ. 83, 1794).

მიზანს, როგორც ჩანს, ვერც ვოგია და ანდრია ეკლესიურებმა მიიღწიეს. „ურჩობაში ვიყავით და ბატონყმობის სახით თავს არ გივხდით“, ბევრს ვეცადეთ, მაგრამ უმობი დამ ვერ წაგვივლითო“, სწერდნენ ისინი თავიანთ ბატონს დავით ელიოზის ძეს 1799 წელს (სსცია, ფ. 1449, სპ. 2443).

მელოაც შედარებით მასობრივი და შეიარაღებული გამოსვლის ხასიათი ჰქონდათ. ასეთი გამოსვლები კოლექტივის ძალას ემყარებოდა, მეტ-ნაკლებად ფართო წრის მონაწილეობას გულისხმობდა, გარკვეული ორგანიზებულობით გამოირჩეოდა და ამდენად ვაბატონებულ კლასისთვის უფრო საშიშსა და საგანგაშო მოვლენას წარმოადგენდა. ზოგ მათგანზე ჩვენ აქ შევეჩრდებით ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დაცვით.

განსახილველი პერიოდის პირველ მასობრივი მოვლერება დაიწყო კახეთში 1700 წელს და დავკვირებულია ბოდბის მონასტრის გლეხების სახელთან. მოძრაობის საბაზად ხსენებული გლეხების „ძროხის რიგს“ ვადასახალით დაბევერა ვამხდარა, რაც ითვალისწინებდა ყოველწლიურად ძროხის გარკვეული რაოდენობის მირთმევას მონასტრისათვის. ამ ფაქტს ყმებში დიდი უშაყოფილება გამოუწვია და მათ, დოკუმენტის სიტყვით, „ბუნტი უქმნიათ“¹³⁸. მდგომარეობა ისე გართულებულა, რომ მონასტრის მესვეურებს უჟან დახევა და „ძროხის რიგზე“ ხელის აღება ვადაუწყებიათ, მაგრამ საქმეში მეფე ნაზარ-ალი-ხანი¹³⁹ (იგივე ერეკლე I) ჩაერგულა და იმ დაუწყებულებების ბოლომდე მიყვანა ჩაუშლია, ურჩი გლეხების დაბატონება, მათი დაჯარიმება და ვადასახადის უყოყმანოდ აკრეფა უბრძანებია¹⁴⁰. უფრო მეტიც, კახეთის მმართველს საგანგებო სიგელის გაცემით დაუკანონებია მონასტრის ყმების „ძროხის რიგს“ ვადასახალით დაბევერა მომავალშიც¹⁴¹. ძალას, როგორც ჩანს, თავისი გულტანია და „ბუნტის“ მქნელნი დაუმორჩილებიათ, მაგრამ ეს დროებითი გამოდგარა. მელევაბის ისევ დაწყებულა კახეთის დროებითი მმართველის ნაზარ-ალი-ხანის უმცროსი შვილის — თიმურაზის (მეფე მეფე თიმურაზ II-დ ეძახებო) დროს, რომელიც 1711—1716 წლებში მართავდა ქვეყანას¹⁴². ე. ი. გლეხთა მოძრაობის მეორე ტალღის შეიძლება ვადაველო არა უდარეს 1711 და არაუგვიანეს 1716 წლებისა.

¹³⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დსსი, ტ. I, გვ. 384, სპ. 535.
¹³⁹ ნაზარ-ალი-ხანი, ქართლის მმართველი, ამ დროისათვის შაჰა კახეთის მმართველიც დაწინაშა.

¹⁴⁰ С. Н. Какабдзэ, Крестьянский вопрос и крестьянские движения в Восточной Грузии в XVIII веке, ИКБЗ, стр. 168—169. ნ. ასათიანი, ფეოდალურ საქართველოში კლასობრივი ბრძოლის ისტორიიდან.

¹⁴¹ იმეცა, გვ. 169.

¹⁴² 1703 წელს შაჰა ნაზარ-ალი-ხანის თხოვნით, კახეთის მმართველად მისი უფროსი შვილი იმამ-ყული-ხანი (იგივე დავითი) დაწინაშა. 1711 წელს იგი არანაშო ვაიძეს და იქ 5 წელი დატოვეს. სწორედ ამ დროს, ე. ი. 1711—1716 წლებში, მართავდა ქვეყანას მისი უმცროსი ძმა თიმურაზი.

აჯანყებულებს მტკიცე უარი უთქვამთ გადასახადის გადახდაზე და წინააღმდეგობა გაუწყვიტათ ძროხების წამოსაყვანად მოსული პირებისათვის. ეტყობა, ისე გამოუსტუმრებნათ მოსულები, რომ თვით მათ უშუალოდგომლიათ ბოღბელის წინაშე გადასახადის აკრეფისაგან თავის შეკავების შესახებ. საგონებელში ჩავარდნილა თეიმურაზიც და ეპისკოპოსისათვის უბრძანებია: «ყოტა ხნობით დაა-ცალოს გამორთმევა»¹⁴³. ეპისკოპოსი დათანხმებულა და, როგორც პროფ. ს. კაკაბაძე ფიქრობს, საგარანტიო სიგელიც კი მიუცია გლეხებისათვის «ძროხის რივისგან» მათი განთავისუფლების შესახებ¹⁴⁴ ამ ნაბიჯმა აჯანყებულები დაამშვიდა, მაგრამ უკმაყოფილო დარჩა მოწინააღმდეგე მხარე, რომელიც დათმობაზე წასვლას, როგორც ღრობებით მოვლენას ისე უყურებდა და საბოლოოდ თავის განზრახვაზე ხელის აღების არ ფიქრობდა. ამას აღსატურებებს თეიმურაზის სიგელი ბოღბელისადმი, რომელშიც, სხვათა შორის, ნათქვამია:

«Если бог даст и наш брат¹⁴⁵ вернется (из Персии), он все урегулирует и взыщет (с виновных крестьян), как это раньше сделал наш отец¹⁴⁶ а то через некоторое время мы сами взыщем (с них) и урегулируем это дело так, как это должно быть согласно гуджару (грамоте). Никто в этом не может препятствовать. Если кто-либо предьявит грамоту Бодбели (т. е. грамоту бодбийского епископа об отмене требования доставки коров — И. А.), то эта наша запись да аннулирует подобную грамоту»¹⁴⁷.

რა მოხდა მერე, ჩვენ დანამდვილებით არ ვიცით საბუთების უქონლობის გამო. პროფ. ს. კაკაბაძის აზრით კი, გლეხებს მიანიც თავისი გაუტანაობა, რადგანაც «даже много позже названная подать в пользу бодбийского епископа с них не взыскивалась»¹⁴⁸.

1735 წელს აჯანყებულან ალავერდის მიტროპოლიის ხელშევერით გლეხები და აზნაურები სოფ. საყდრიონსა და მის ახლომასლო ადგილებში. მათ დაუტოვებიათ თავიანთი საცხოვრებელი და ტყეში გაქვეულან. კახეთის მეფეს მუქარით აღსაქმე წერილით მიუმართავს მოძრაობის მონაწილეებისათვის და სრული მორჩილება

მიუთხოვია. «ეს ამდემი ხანია, — ნათქვამია იქ, — ჩვენს ქვეყანაში»¹⁴⁹ ხან ლეკობა და ხან ურუმობა (იყო). არაოდეს თქვენ ეგ ჩვენი სასაფლაო არ დაგივლიათ¹⁵⁰ და მანდალ-რობას არ გაცლიხართ»¹⁵¹. აწე რა მღვრთი გაგოწყართ, რომ ეგ ადგილი ასე წა(ა)ხდინეთ. სად უნდა წამსვლიყავით, ტყეში დამალვა¹⁵² როგორ იქნება? ახლა საყდრიონის... საქმის გარიგება ბეჟან მგალობლიშვილისათვის გვიბოძებია და მანდალ მოვვისტუტურეთ. ამას აქეთ¹⁵³ მანდაურს საქმეს და გარიგებას ამას ვკითხავთ. თუ... კარგად გაირჯებით და იმსახურებთ¹⁵⁴ კარგს წყალობას იშოვით, თუ არა და ხათრიგამი¹⁵⁵ იყავით ცაში რომ ახვიდეთ, იქაც იერ მოვგირჩებთ, ლეითთა და ბედნერის ხანის... ძალით ხელში ჩავიყრიეთ და... (მკაცრად) ვარდავახდევინებთ. უბრალოდ ტყეში, კლდეში ხეტიალი¹⁵⁶ თქვენ არას გამოვადგებათ, ისეც თქვენს ალაგს დაგროვით და რაც სამსახური გეძმართ... (შესარტულეთ). ფიქრი (ნუ გაქვთ), როდესაც ვინდათ ჩამოილოთ, ვასარიცე საქმე გქონდესთა გაირიგეთ და ისეც წადით. რაღაც თქვენ... უფროსობა ბეჟან მგალობლიშვილისათვის მივციცა — იმის რიგსა და სიტყვსა ნუ გარდახვალთ»¹⁵⁷.

შემდგომი მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი მღელვარება ისეც კახეთში დაიწყო 1775 წელს. ის დაკავშირებულია პორტაიტის მონასტრის ყმების გამოსვლასთან¹⁵⁸, რომლის შესახებაც ჩვენ ზემოთ გვქონდა ლაბარაკი სხვა საკითხის განხილვისას.

გომდევნო 1776 წელს მორჩილებიდან ისეც საეკლესიო გლეხები გამოსულან, მხოლოდ ამჯერად ქართლში — ურბნისის ეკლესიის ყმები. მათ უარი უთქვამთ გადასახადის გაღებაზე. ეპისკოპოს

¹⁴⁹ ჩვენს ქვეყანაში — ს. მაგიერად ტექსტში წერია სხვა სიტყვები, რომლებიც ჩვენ ვერ ამოვიკითხეთ.

¹⁵⁰ ტექსტში წერია სიტყვა, რომელიც დაზიანების გამო არ იკითხება, აზრით კი უნდა იყოს «დაგივლიათ».

¹⁵¹ საბუთში წერია «არ გაეცალეთ».

¹⁵² საბუთში წერია «დამალვით».

¹⁵³ საბუთში წერია «აქით».

¹⁵⁴ ტექსტში წერია «იმსახურებთ».

¹⁵⁵ ხათრიგამი — დარწმუნებული.

¹⁵⁶ ტექსტში წერია სიტყვა, რომელიც «დავლა»-დ იკითხება.

¹⁵⁷ ს. ს. ციცი, ფონდი 1448, ს. 348; ეს საბუთი პირველად ს. კაკაბაძემ გამოიყენა თავის წერილში «Крестьянский вопрос и крестьянские движения...» (1930).

¹⁵⁸ Д. Пурцеладзе, ГГК, გვ. 27.

¹⁴³ ნ. ბერძენიშვილი, დსი, ტ. I, გვ. 384, ს. 535.

¹⁴⁴ ს. კაკაბაძის დასახელებული წერილი, ИКБЗ, გვ. 168.

¹⁴⁵ მხედველობაშია მისი შმა იმამ-ყული-ხანი (დავით).

¹⁴⁶ ე. ი. ნაზირალი-ხანი (ერეკლე I).

¹⁴⁷ შობაქეს ს. კაკაბაძის წერილიდან, ИКБЗ, გვ. 168.

¹⁴⁸ ს. კაკაბაძე, დასახ., წერილი, ИКБЗ, გვ. 169.

უბნებს დახმარება ერეკლესათვის უთხოვია, რომელსაც „წესრიგის“ აღდგენა ამილახვისათვის დაუვალგებია. საქართველოში არავის გაუგონია, რომ ვინმეს თავი აერიდებინოს საეკლესიო ვალსახადებისათვის — სწერდა მას მეფე¹⁵⁹.

საინტერესო მოძრაობას ჰქონდა ადგილი 1777 წელს ქსნის საერისთავოში (ქართლი). საბაბი გამხდარა გლეხებში გაგრძელებულ იმედს, თითქოს, ერეკლეს გადაეწყვიტოს ქსნის ერისთავებისათვის ადრე ჩამორთმეული და სახაზინოდ დაღებული ყმა-მამულების დაბრუნება. ამას გლეხობაში დიდი შეშფოთება გამოუწვევია, რადგან მათთვის სამეფო უწყებაში ყოფნა უფრო ხელსაყრელი იყო, ვიდრე ვერძო მებატონეთა ყმობა. ერისთავებს არაფრით არ დაუმორჩილებითო, — განუტყაბდებიათ აჯანყებულებს. მეფეს მოწოდებით მიუმართავს მღვლევარების მონაწილეთათვის: «Осегини и грузини! Ксанское и Лиавское ущелья... мы положили в казенное ведомство. (Поэтом) никто другой до вас дела не имеет... Заверяем вас клятвой, что из ксанского и лиавского ущелья ни один дым не будет отдан никому. В этом пусть все (жители названных ущелий) будут убеждены. Ни один (из этих жителей) пусть не беспокоится. От нас вы ждите только милость. Завтра мы прибудем в Ахалгор и вы тоже явитесь к нам по одному человеку с каждого дыма ... (и) если ... что имеете сказать, доложите ..... Приходите старшие и служилые люди, попусту простой народ не беспокойте, пусть будет дома... Мы вас заверяем клятвой, что вы никому (в крепостные) не будете отданы»¹⁶⁰.

ეტყობა, ერეკლემ, რომელიც ოდნავადაც არ იყო ერისთავების გამძლეობით დაინტერესებული, მართლაც არ დაუბრუნა მათ ყმა-მამულები და ამით აჯანყებულები დაღაშდნენ¹⁶¹.

დასაზღოვბით ასეთივე ხასიათისა იყო 1780 წლის მახლობლად ქართლში, მემამულე ჩხეიძეების სოფელ ფონაში მომხდარი მღვლევარება. XVIII საუკუნის 50-იან წლებში ჩხეიძეებს ყმა-მამულები ჩამორთმევიათ, მაგრამ მალე რაჭის ერისთავის შეუამდგომლობით დაკარგულის უკან დაბრუნება მოუხერხებია. ამას მისი ხელქვეითი გლეხები — ნოზაძეები¹⁶² უარყოფითად შეხვედრიან, რადგან

სახაზინო უწყება უფრო აწყობდათ, ვიდრე ზემოთ დასახლებული ტლანჩი და უხეში მებატონე. ისინი აყრილან თავიანთი საცხოვრებელი ადგილებიდან და გაქცეულან. უპირატესად იმერეთში გადახვეწილან. ჩხეიძეებს მოლაპარაკება გაუმართათ მათთან, მაგრამ უშედეგოდ. 1788 წელს საქმეში ბატონიშვილი ილღონი ჩარეულა, გლეხები თავისი ძმის ვახტანგის საკუთრებად უცნეია და სახლებში დაბრუნება მოუთხოვია. ამის შესახებ მათთვის სათანადო საბუთიც კი მიუცია. „ჩვენ ბატონიშვილმა ილღონ, — ვკითხულობთ ამ დოკუმენტში, — ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ თქვენ ფონებებს, ასე რომ ჩვენი ნეტარ სხენებულის ბატონისშვილის ვახტანგის წიგნიცა გაქვსთ... რომ ძველთაგან საბატონიშვილი ყოფილხართ, ახლა ეს ჩვენი წიგნი რომ ნახთო, ვინც იმერეთს იყენეთ, აიყარინეთ და სურამს გადმოიღეთ და საცა თქვენი ნება იქნება იქ დაგაყენებთ... ხათრიგამი იყავით, რომ თქვენ არც ჩხეიძეებს მიგცემთ და არც არავის თქვენთან საბატონყმით საქმე ექნება. ძველთაგან ჩვენი ყმანი ყოფილხართ და ახლაც ჩვენი ყმანი იქნებით“¹⁶³. ეტყობა, გლეხები უნდობლად მოჰკიდებიათ ბატონიშვილის ამ დაპირებას და რამდენიმე წელი კვლავ ტყეში უხეტიალიათ, ხოლო 1794 წელს ფონაში დარჩენილ ნოზაძეებს ერეკლე II-ისათვის შემდეგი თხოვნა-საჩივარი მიუღობევიათ: „ამას მოვახსენებთ, (რომ) ძველთაგან თქვენი სახსო ყმანი გახლავართ. ჩვენი გვარი კაცი სამოცდა ხუთი (65) კომლი გახლავართ, ათი კომლი სურამში და ქართლში... სხვა იმერეთსა და ოსმალში არიან დაფანტული. ჩვენი გვარის კაცი მეფე ვახტანგს ჩხეიძეებისათვის მიებარებია... დღეს ახლა ისე ვაგვიჭირდა ჩხეიძეებისაგან, რომ დაკარგვის ფონე ღონე არა გვაქვს. მოგვხსენებთ სურამი, ხეფინისხევი და მცნე ერთი ბატონის ყმა ყოფილა (და) სახასით (თივლებოდა). ახლა თუ ჩვენ ჩხეიძეების ხელისგან გვეშველება და ერთს და ერთს ბატონიშვილს მიგცემთ და ერთი ბინა მოგვეცემა, (პირობას ვიძლევი) რაც ჩვენი გვარის კაცი დაფანტული არის იმერეთსა და ოსმალში სულ ჩვენ მოგართვათ სიდაც თქვენი ნება იქნება. და თუ თქვენი საფარველი ჩვენ არ დაგვადგა, ჩვენც დავიკარგებით. ნება თქვენი სიმაღლის აღსრულებს“¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Д. Пурцелазе, ЦГГ, გვ. 27.

¹⁶⁰ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასახ. წერილი, გვ. 187.

¹⁶¹ ერისთავებმა ერეკლეს მიერ კონფისკებული ყმა-მამულები დაბრუნენ მხოლოდ 1803 წელს რუსული მმართველობის წინაშე განსაკუთრებული დამსახურებისათვის (ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასახ. წერილი, И К В 3, გვ. 187).

¹⁶² მათი რაოდენობა 65 კომლს უდრია.

¹⁶³ ს ს ც ი ა, ფ. 1450, დავთ. 25, საბ. 65 ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასახ. წერილი, И К В 3, გვ. 188.

¹⁶⁴ ი ბ ე, საბ. 66.

ერეკლემ ნოზაძეები ხაზინის საკუთრებად აღიარა და ჩხვიძეების პრეტენზიები უსაფუძვლოდ ჩასთავალა. ამ გადაწყვეტილებით კმაყოფილი გლეხები დაშოშმინდნენ და დაუბრუნდნენ თავიანთ საცხოვრებელ ადგილებს. 1798 წელს, ჩხვიძეებმა ისევ დასვეს ეს საკითხი. სასამართლომ, რომელსაც ბატონიშვილი იოანე ხელმძღვანელობდა, სარჩელი მებატონეების სასარგებლოდ გადაწყვიტა¹⁶⁵. სადაც არ უნდა იყვნენ ნოზაძეები, მონახეთ, დაბრუნეთ და ნინია ჩხვიძეს ჩააბარეთო, — ნათქვამია ხსენებული წლის 21 სექტემბრის სასამართლოს დადგენილებაში.

ასე დამთავრდა თითქმის ორ ათეულ წელს გაგრძელებული გლეხთა მღელვარება.

1786 წელს (ამ წლის მახლობლად) აჯანყებამ ისევ კახეთში იიფტა. მას შედარებით მკერტი ტერიტორიაც მოუყვას და უფრო ორგანიზებული ხასიათიც შექონა. მოძრაობის მონაწილე გლეხებს ფიცი დაუდევით ერთობლივი მოქმედებით საქმე ბოლომდე მიეყვანათ. ხალხის „დიდი მღელვარებით“ შემფთხებულ თავადაზნაურობას მეფესათვის სასწრაფო დახმარება და კახეთის სოფლებში ნრომალური მდგომარეობის აღდგენა უთხოვია¹⁶⁶. მასალების უქონ-

¹⁶⁵ სს ს ი ა, ფ. 1450, დგ. 25, სხ. 6. ს. კ ა კ ბ ა ძ ე, დასახ. წერილი, 83.

¹⁷⁹⁹ წლის 2 აპრილს სასამართლოს ეს დადგენილება დაატკიცო მეფე გიორგი XII-მ (სს ს ი ა, ფ. 1450, დგ. 25, სხ. 63).

¹⁶⁶ ერთადერთ დოკუმენტში, რომელშიც დაცულია ცნობა ამ აჯანყების შესახებ და რომელიც წარმოადგენს ოთხი კახელი თავადის 1786 წლის 16 თებერვლის წერილს ერეკლეს სასახლეში ყოფილ ზაქარია ანდრონიკაშვილისა და ივანე შალვაშვილისა და დავით ქობულაშვილის სახელზე, ნათქვამია: «Так как вы сыны нашего края и вместе с тем с большим положением, то вы обязаны заботиться о Кახетии. Мы видим и слышим, что население в большом волнении и в состоянии брожения. А в некоторых местах целые деревни присягнули друг другу в церквах (стоять заодно), в иных местах дело доходит до взрывных убийств и поранений, в некоторых местах перестали соблюдать посты и ведут себя вне путей, установленных церковью. Все эти беспорядки как будто продолжают еще более усиливаться. Мы этим очень были встревожены, но не имели возможности приехать и доложить его высочеству (царю), или повидать вас. Царице мы отправили прошение и послали к ней нашего брата (шуматинского) настоятеля, доложили ей о вышеизложенном и просили прислать нашим управителем одного из своих сыновей. Вам же хорошо известно, что подобные явления случались в Кახетии и раньше, но государи умиротво-

ლობის გამო ჩვენ არ ვიცით, თუ რა ბუნდ ეწია ამ გამოსვლას, მაგრამ მისი დამარცხება ეჭვს არ იწვევს.

იმავე 1786 წელს იმერეთის გლეხებიც აჯანყებულან. მოძრაობაში მონაწილე ყმაბეს, რომელთა რაოდენობა 4 ათასს უდრიდა, გაუძარცვავთ ლოსიათ ზევისა და არგვეთის პრივილეგიური წოდების ოჯახები. მათ, პოლიკონიკ ბურნაშვიცს ცნობით, მეფე დავითისათვის თავად-აზნაურთა ყმობისაგან სრული განთავისუფლება მოუთხოვიათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში სხვა მეფის არჩევით დამუქრებთან. ამით გაბრუნებულ დავითს ძალა გამოუყენებია და მოძრაობა ჩაუჭრია, რომლის დროსაც ორი მისი მონაწილე მოუკლავთ, ხოლო თვრამეტი — დაუტყვევებიათ¹⁶⁷.

მოუთხმედავდ იმისა, რომ ამ აჯანყებაში პრივილეგიური წოდების წარმომადგენლებიც მონაწილეობდნენ, თავისი ხასიათით ის ანტიბატონყმური უნდა ყოფილიყო. არ არის საფუძველი ეჭვის ქვეშ დაეყენოთ პოლიკონიკ ბურნაშვიცისა და მისი ინფორმატორის კრსინიკის ცნობა, რომ მოძრაობაში მონაწილე გლეხების ძირითადი მოთხოვნა თავადაზნაურობის ყმობისაგან მათი სრული განთავისუფლება იყო. მართალია, ასეთი რამის მოთხოვნა მამნიდელ საქართველოში, როგორც ჩვენს მიერ შემოთ მოტანილი მასალებიდან ჩანს და სხვების მიერაცაა სამედიოლო ლიტერატურაში მითითებული¹⁶⁸. მთლად უჩვეულო და მცირეოდენი არ იყო, მაგრამ ის მინც XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის სიახლეს წარმოადგენდა და სწორედ ამიტომ მიიქცია თანამედროვე დამკვირვებელთა განსაკუთრებული ყურადღება. რა თქმა უნდა, არაა გამორიცხული, რომ იმერეთს გლეხებს სამეფო (სახაზინო) უწყებაში გაღარიბება მოეთხოვათ, როგორც ფეიქრობს ზოგი ავტორი¹⁶⁹, მაგრამ, ჯერ ერთი, საკითხთან დაკავშირებული ძუნწი მასალა ამის საფუძველს არ იძლევა და, მეორეც, ბურნაშვიც-კრსინიკისათვის ეს იმდენად სენსა-

რია беспорядок. Теперь его высочество изволит пребывать вдаль от нас (т. е. в Тифлисе) и поэтому мы просим его прислать одного из своих сыновей... для успокоения (страны) и... управления нами. Докладывая вам об этом крепко и убедительно, просим поддержать наше донесение перед царем (ს. კ ა კ ბ ა ძ ე, დასახ. წერილი, ИКБЗ, გვ. 191—192).

¹⁶⁷ ამ აჯანყების შესახებ იხ. А. Соколов, Путешествие мое в Имеретию, М., 1874, გვ. 53; Б. ქ ო რ თ ა, იმერეთის გლეხთა ერთი აჯანყების შესახებ [სს ს ი ა, ნაგ. 34, გვ. 195—200; სინ. ტ. IV, გვ. 736—738.

¹⁶⁸ სიბ, ტ. IV, გვ. 737.

¹⁶⁹ სიბ, IV, გვ. 737.

ცოფრი არ იქნებოდა, რამდენადაც პირველი, რადგანაც მეორე ტენდენცია, მართალია ვაცილებით უფრო მკრთალად, ადრეც შეინიშნებოდა და იგრძნობოდა.

1800 წლის ზაფხულზე იარალი აღუშარათავთ სოფ. კალაურის (ჯახეთი) გლეხებს მებატონე ჩანდიერების წინააღმდეგ, როგორც უკანასკნელთა მიერ გიორგი XII-სათვის მორთმეული საჩივრიდან ჩანს, შეიარაღებულ გლეხებს დაუკავებიათ ჩანდიერების მამულები, დაპატრონებიან მათ ტყეებსა და საყანე ადგილებს, მოუხსნავე კიდევ და მტკიცედ გადაუწყვეტიათ ფხვი არ მოეცვალათ იქიდან. საყარგულებიდან მიმავალი გზები ისე შეუკრავეთ, რომ კაცის ვასე-ლა შეუძლებელი გამხდარა. „შფოთის“ მონაწილეებს სიტყვა მიუციათ ერთიმეორისათვის, არ დაეთმოთ შემაშულებებისათვის, დაკავებულ ადგილებზე არ გაეტარებინათ მათი კაცები და წინააღმდეგობის შემთხვევაში მოეკლათ ისინი. ხელჩქეითების ასეთი საქციელთ შეწუხებულ თავისებ გიორგი მეფისათვის მიუშარათათო. გლეხები „შფოთზე დგანან“¹⁷⁰, ჩვენ უხანა-უსარჩოთ ვიკარგებით. შეუჩივლიათ მათ ჟამალდესი ხელისუფლისათვის და სახიფათო მდგომარეობაში ჩავარდნილი „ჭრისტიანებისათვის“ დახმარების მიცემა უთხოვიათ.¹⁷¹ მეფის თავისი შვილისათვის—ბაგრატიანისათვის—უბრძანებია (1800 წლის 21 აპრილი): „თავადთა და გლეხთა ასე რომ მოუხსენებიათ, შენ ყადაღა უნდა უყო, რომ შფოთი არ მოუვიდესთ რა. ის მამული ორთავ ხნას მანამდის ჩვენ კახეთში მოვიდოდეთ და როდესაც ჩვენ მოვალთ მანდ, ჩვენ მოვარიგებთ“¹⁷².

* * *

ნაშრომის ეს თავი შეიძლება შემდეგი დისკვებით დავამთავროთ:

1. ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა წინააღმდეგ ბრძოლაში სოფლის შრომელი მოსახლეობა სხვადასხვა ფორმის და საშუალებების მიმართავდა, ყველაზე გავრცელებული აყარა-გაქცევა იყო, რომელსაც გლეხი ადრეც მიმართავდა, მაგრამ მასობრივი ხასიათი მან XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მიიღო. აყარა-გაქცევა

¹⁷⁰ ტექსტში წერია „დგანან“.

¹⁷¹ ეჭვთ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, ტ. III, გვ. 183, საბ.

¹⁷² ი ქ ვ ე .

ბატონბინათვისაც საშოში იყო და ამისთვისაც, ის ეკონომიური განადგურებით ემუქრებოდა ერთსაც და მეორესაც, მაგრამ მხავერდულთა ძალმომერებით შეწუხებული უშუალო მწარმოებელი მას მანინც მიმართავდა და ხშირად საკმაო წარმატებასაც აღწევდა, რაც მისი შრომისა და ცხოვრების პირობებს ერთგვარად აუწყობსებოდა.

2. პრივილეგიურ წოდებასთან გლეხთა ბრძოლაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა პროტესტს საგადასახადო ტვირთის წინააღმდეგ. პროტესტს აცხადებდა გლეხი ახალი გადასახადების შემოღების, წინააღმდეგი ნორმების გაიღების, უღების დაღების, ერთსეა აღებულის ტელმეორედ აღების და ა. შ. წინააღმდეგ. ბრძოლა საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებისათვის, რა თქმა უნდა, რადიკალურად ვერ ცვლიდა გლეხის სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობას, მაგრამ საბოლოო ჯამში ის მინც ქვეყნის წინსვლა-განვითარების საქმეს ემსახურებოდა.

3. განსახილველ ხანაში შედარებით მასობრივი ხასიათი მიიღო წინა პერიოდში ოდნავ საგრძნობმა ისეთმა მოძრაობამ, როგორცაა ბრძოლა სამეფო (სახაზინო) უწყებაში გადასვლისათვის. მართალია, ამ უწყებაში გადასვლა არ ათავისუფლებდა გლეხს ფეოდალურ-ბატონყმური ჩაგვრისაგან, მაგრამ მიწადაღმე მინც უმსუბუქებდა მდგომარეობას. სახელმწიფო უწყების კაცს, როგორც წესი, მეტი თავისუფლება და მატერიალური უზრუნველყოფა ჰქონდა. სწორედ ამიტომ უნდოდათ გლეხებს მებატონეთაგან თავის დახსნა და სახაზინო უწყებაში გადასვლა.

4. სრულიად ახალი იყო XVIII საუკუნის, უპირატესად ამ საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს სინამდვილეში კლასობრივი ბრძოლის ისეთი ფორმა, როგორცაა ყმური დამოკიდებულების სრული უარყოფა გლეხების მიერ. ისინი, საბუთების დასტურით, „განჯე იყევანენ“, ბატონებს არ სცნობდნენ, ყმურ სამსახურზე უარს აცხადებდნენ და თავისუფლებას იჩემებდნენ. თანაც ყოველანე ამას აკეთებდნენ ხშირად ცოცხლგვარი მოტივირების გარეშე ან კიდევ ყალბი ცნობებისა და ცრუ მოწმენების დასაბუთების გზით: მართალია, სოფლის შრომელი მოსახლეობის მოქმედება ამ მიმართულებით, როგორც წესი, წარუმატებელი იყო, მაგრამ ის მინც ფრად საყურადღებო და იმ ცვლილების მკაფიოდ დამადასტურებელი მოვლენა იყო, ჩვენი ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში რომ მიმდინარეობდა მასინ.

იგი იმის მოწმობა იყო, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში გაბატონებულ კლასს ჩვეულებრივზე მეტად უჭირ-

და თავისი მდგომარეობის შენარჩუნება, ხოლო გლეხობას არ სურდა ძველებურად ცხოვრება. და თუმცა წინა საუკუნეებისათვის უტყობი და ახალი ნიავის დაბერებით გამოწვეული ეს მისი განწყობილება ჭრჭყერობით გარდაუვალი დაღუპვით არ ემუქრებოდა ძველ წყობილებას, მაგრამ მაინც ერთგვარ საფრთხეს უჭინდა მას და ნიადაგს ამზადებდა ახალი ურთიერთობის გასამარჯვებლად.

5. ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა საფუძველი ყველაზე საგრძნობი შემრყეველი, ცხადია, გლეხთა შედარებით მასობრივი გამოსვლები, აჯანყებები იყო. მათი სიხშირე XVIII საუკუნეში (განსაკუთრებით კი ამ საუკუნის მეორე ნახევარში) და, რაც მთავარია, ზოგი მათგანის (მაგალითად, 1786 წლის იმერეთის აჯანყების) ანტიბატონყმური ლოზუნგით წარმართვა, ძველი წყობილების არასაიმედო მდგომარეობის აშკარა მაჩვენებელი იყო.

6. ქართული გლეხის კლასობრივი ბრძოლა, რომელიც განსაკუთრებით XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გამოვლენდა, წარმოადგინდა აქტიურად მოქმედ ძალას. იგი ძლიერ ზემოქმედებას ახდენდა მის წარმომშობ ბაზისზე, ხელს უწყობდა და აჩქარებდა ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მიმდინარე ცვლილებებს და ამდენად დადებით როლს თამაშობდა.

საერთო დასკვნები

1. XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარების დონისა და ხასიათის შესახებ სამეცნიერო ლტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა იგრძნობა. მკვლევართა ერთი ნაწილი ძალზე დაჰადარებულად წარმოგვიდგენს ამ დონეს და მიიჩნია, რომ ჩვენთვის საინტერესო საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოში უკვე სახეზეა კაპიტალისტური წყობა („უცლად“), რომელიც ინტენსიურად არღვევდა ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობას, მეორე ნაწილი კი, პირიქით, არამცერთ უარყოფს ბურჟუაზიული წყობის არსებობის ფაქტს, არამედ ლაპარაკობს ქვეყნის საზოგადოებრივი და ეკონომიური ცხოვრების დაჩაჩუქობაზე, რაღაც საოცარ რეგრესზე, რომელიც შეუძლებელს ხდიდა რამე პროგრესული ხასიათის ძვრებსა და ცვლილებებს.

2. ჩვენი აზრით, ორივე თვალსაზრისი ცოდავს ქეშმარიტების წინაშე. ხსენებული ხანის საქართველოში ნაადრევია ლაპარაკი როგორც უკვე ჩამოყალიბებულ, საბოლოოდ გაფორმებული ბურჟუაზიული წყობის არსებობაზე, ისე სოციალ-ეკონომიური ცხოვრე-

ბის სრულ დაჩაჩუქობაზე, უცხო ძალის დახმარების გარეშე წინსვლა-განვითარების შეუძლებლობაზე.

3. მართალია, იმდროინდელი საქართველოს რთული საგარეო მდგომარეობა (ირან-თურქეთის აგრესია, ლეკიანობა) სერიოზულად აფერხებდა ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებას, მაგრამ მის სრული დამუხრუტება და პროგრესის შეჩერება არ გამოუწვევია. ხალხი არა მარტო იბრძოდა, არამედ შრომობდა, მატერიალურ-ღოვლიათ ქმნიდა, თავისი სამეურნეო ჩვევებს ამდიდრებდა, სიხალეს ნერგავდა. ეს განსაკუთრებით დროის იმ მონაკვეთებზე ითქმის, როდესაც, ქვეყანაში შედარებით სიმშვიდე მყარდებოდა (1632—1722; 1748—1784 წლები).

4. მრავალი წარმატებით აღინიშნა, კერძოდ, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი. წარმატება იგრძნობოდა ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროში — პოლიტიკურ, ეკონომიურ და სოციალურ ცხოვრებაში. ქართულ-გეორგიის ერთ სამეფოდ გაერთიანება (1762 წ.), ეფექტური ბრძოლა სენიორალური სისტემის წინააღმდეგ და მისი საგრძნობი შეზღუდვა, სისაქონლო წარმოების გაფართოება, ვაჭრობისა (საშინაო და საგარეო) და მრეწველობის (მანუფაქტურული ტიპის) დაწინაურება, დაქირავებული შრომის გამოყენება წარმოებაში, ფულადი რენტის ხვედრითი წონის ზრდა, ანტიბატონყმური მოტივების წარმომშობა-გაძლიერება და სხვა იმის მკაფიო მაჩვენებელია, რომ განსახილველ ხანის საქართველოში მიმდინარეობდა პროგრესული ძვრები და რომ მას ამ ჰქონდა დაკარგული შინაგანი განვითარების უნარი.

5. მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ეკონომიურ საფუძველებში. XVIII საუკუნეში, განსაკუთრებით კი ამ საუკუნის მეორე ნახევარში, რთული მდგომარეობა შეექმნა ფეოდალურ მიწათმფლობელობას. ადგილი ჰქონდა მიწების ამოძრავებას, პრივილეგიური წოდება ხშირად და დიდი მასშტაბით ყიდდა მათ, მყიდველი კი უპირატესად არაპრივილეგიური წოდების წარმომადგენლები (გლეხები, ვაჭრები) იყვნენ. ჩვენი მიახლოებითი გამოანგარიშებით, გაყიდული მიწების 65% საზოგადოების დაბალი ფენების ხელში გადადიოდა, ხოლო 35% — ფეოდალური კლასის¹. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მიწებს გლეხებიც ყიდდნენ და ფეოდალებიც, მაგრამ სწორედ

¹ პროცენტები ორივე შემთხვევაში დამრგვალებულია. თვით ძირითად ტექსტში კი შესაბამისად დასახელებულია 65,1 და 34,9 პროცენტ.

უკანასკნელი ქმნიდან გამყიდველთა ძირითად კონტინენტს. ასეთი ვითარება კი იმის მკაფიო მოწმობაა, რომ ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველს — ფეოდალის საკუთრებას მიწაზე ძლიერად უტევდა გლეხობა, რომელიც იძენდა რა მიწას, თავს აღწევდა ამ უკანასკნელთა უზრუნველყოფის ბატონყმურ გზებსა და საშუალებებს.

6. სერიოზული ცვლილებები ხდებოდა ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა სოციალურ საფუძველშიც. მიმდინარეობდა ბატონყმობისაგან გლეხთა თავდასხმის საქმიან საგრძნობი პროცესი. თავისუფლების მოპოვების ყველაზე მშვიდობიან და საიმედო გზას გამოსყიდვა წარმოადგენდა. გვიანფეოდალური ხანის სამართალი და სამართლებრივი აზროვნება, რომელიც თავისი არსით ფეოდალურ-ბატონყმური იყო, ერთგვარად ხელსაძრავს კი უწყობდა ამ პროცესის გაშლა-გაფართოებას. ამით სარგებლობდა ქართველი გლეხი და ხშირად დიდი მსხვერპლის გაღებით აღწევდა კლდე მიზანს. ჩვენ ხელთ არსებული მასალების თანახმად, სულ XVIII საუკუნეში ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავი დაუღწევია და თავისუფლება მიუღია 450 კომლს. დაკარგულ-განადგურებული და დღემდე მიუკვეველი მრავალი საბუთის გათვალისწინებით, ეს რაოდენობა სულ მცირე ორჯერ მაინც უფრო გადიდდება და 900 კომლს გაუთანაბრდება. ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან ბევრი არ არის, მაგრამ მაინც ფრიად საყურადღებო და ბევრის მოქმედი ფაქტია. თვალდასწრით გლახთა ნაწილი თავისუფლებას ინარჩუნებდა (ამას, პირველ რიგში, მიწით განთავისუფლებული აღწევდა), ნაწილი კი მას კარგავდა. მათი ხვედრითი წონა, ჩვენს მიხედვითი გამოანგარიშებით, შესაბამისად 70 და 30 პროცენტს უდრიდა (პროცენტები დამრგვალებულია). ეს კი საქმიან დიდი პროცენტია და კარგად მეტკველებს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების ხასიათზე, ამ განვითარების მიმართულებაზე. იგი იმის მაჩვენებელია, რომ XVIII საუკუნეში, უპირატესად მის მეორე ნახევარში, მიმდინარეობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის სოციალური საფუძველების მოშლის მეტ-ნაკლებად საგრძნობი პროცესი (ეს დასაყენა ძალაში დარჩება ამ შემთხვევაშიც, თუკი თავისუფლებამწარჩინებულ გლეხთა ხვედრით წონას 50% -ით განსაზღვრავთ).

7. XVIII საუკუნის ფეოდალურ-ბატონყმური საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მიმდინარე ძვრების ერთ-ერთი გამომხატველი და დამაჩქარებელი იყო ფულადი რენტა-გადასახადების გავრცელება-განვითარება. ისააქონლო წარმოებისა და საბაზრო

კავშირების გაფართოებამ განაპირობა ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორიცაა პროდუქტად რენტა-გადასახადების კოეფიციენტი შეზღუდვები პროცესი მთელი XVIII საუკუნის განსაკუთრებაში, განსაკუთრებით კი ამ საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისში (ეს ითქმის განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოზე). სამწუხაროდ, სათანადო მასალების უქონლობა არ გვაძლევს საშუალებას ზუსტად და კატეგორიულად განსაზღვროთ ფულადი რენტა-გადასახადების ხვედრითი წონა, მაგრამ, ვფიქრობთ, ის XVIII—XIX საუკუნეთა მიჯნაზე არ უნდა ყოფილიყო 15-20 პროცენტზე ნაკლები. ეს პროცენტი ბევრად უფრო ვაიზრდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ სახელმწიფო გამოსაღებებს, სადაც, როგორც ცნობილია, ფულადი სახეობა დომინირებდა.

ფულადი რენტის გავრცელება იმის დამადასტურებელია, რომ გამსახილველი ხანის საქართველოში წყალი შეუღდა ფეოდალური ურთიერთობის ერთ-ერთ საფუძველს, ამ ურთიერთობის ერთ-ერთ ფუნდამენტურ ნიშანს — ნატურალურ შენარჩუნებას. ამასთან, რენტის ეს ფორმა, როგორც ცნობილია (ვ. ი. ლენინი, ტ. 3, გვ. 179), მოქმედების გაცილებით მეტ თავისუფლებას ანიჭებდა გლეხს, ასუქუნდა კავშირ-დამოკიდებულებას მასა და ბატონს შორის.

8. ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მიმდინარე პროგრესულ პროცესებს აჩქარებდა კლასობრივი ბრძოლა, რომელშიც ასევე გარკვეული სიხლე შეიმჩნეოდა. სრულიად ახალი იყო, მაგალითად, XVIII საუკუნის, უპირატესად ამ საუკუნის მეორე ნახევარში მიმდინარე კლასობრივი ბრძოლის ისეთი ფორმა, როგორიცაა ყმური დამოკიდებულების სრული უარყოფა გლეხების მიერ. ისინი, საბუთების დასტურით, „განზე იწვედნენ“, ბატონებს არ სცნობდნენ, ყმურ სამსახურზე უარს აცხადებდნენ და თავისუფლებას იხეშებდნენ. თანაც ყოველი ამას აკეთებდნენ ხშირად ყოველგვარი მოტივების გარეშე ან კიდევ ყალბი ცნობებისა და ცრუ მოწმეების დასახელების გზით.

9. ზემოთ ჩამოთვლილი ძვრები — სიხლენი შეუქლებელია მომხდარიყო სრული დაიხსნობის ვითარებაში. აღნიშნულ სიხლეთა წარმოშობა, რომელიც, ვიმეორებთ ისევ, წარმოუდგენელია სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების სტანდარტისა და კატასტროფული უკანსვლის პირობებში, თავის მხრივ ხელს უწყობდა ქვეყნის პროგრესის, მისი განვითარება-დაწინაურების საქმეს. თანაც ეს განვითარება მიმდინარეობდა ფეოდალურ-ბატონყმური ფორმაციის საფუძველების მეტ-ნაკლებად საგრძნობი შერყევის ნიშნით, რაც ნიადაგს

ამზადებდა ბურჟუაზიული ურთიერთობის გამარჯვებისათვის მ. ო. მ. ა. ვ. ლ. შ. ი. XVIII ს. საქართველოში მიმდინარე ეს პროცესი მნიშვნელოვანწილად გაღრმავდა 1801 წლის შემდეგ, როდესაც ქართლ-სახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების შედეგად შედარებით უკეთესი პირობები შეიქმნა ქვეყნის სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული განვითარებისათვის.

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГРУЗИИ В XVIII ВЕКЕ

Резюме

Та чрезвычайно сложная внешнеполитическая обстановка, в которой оказалась Грузия в XVIII веке, само собой разумеется, сковывала развитие производительных сил, экономический прогресс страны, ее движение вперед. Это особенно чувствовалось во второй четверти указанного века, точнее в 1723—1735 и 1735—1747 годах, когда в Картли и Кахети господствовали последовательно турки и иранцы. Финансово-экономическая политика агрессоров, главная цель которой состояла в получении дани, не считалась с материальными возможностями плательщиков и, облагая последних безмерно, отнимала у них стимул к трудовой деятельности. Благодаря этой разорительной политике почти все отрасли народного хозяйства стали убыточными, народ переставал ими заниматься и, покидая насиженные места, уходил. Появилось (в особенности в Нижней Картли) много «намосахлари»¹, «насоплари»², «накалакарн»³, т. е. многие населенные пункты, селения и города стерлись с лица земли, стали развалинами.

В 1747 году Грузия избавилась от иранского господства. Наступило время сравнительно спокойной жизни, охватившее 50—80-ые годы, а также и первую половину 90-х годов. Мы говорим о сравнительно спокойной обстановке, так как полного покоя народ не имел и в эти годы. Постоянные, почти непрекращавшиеся набеги лезгинских феодалов вынуждали народ быть всегда готовым к отражению неприятеля и защите своей семьи и своего движимого и недвижимого имущества.

Следовательно, даже в 50—80-х годах XVIII века, т. е. тогда, когда Картли и Кахети были свободны от господства иноземных завоевателей и пользовались плодами

сравнительно спокойной жизни, не было нормальных условий для развития производительных сил, для полного развертывания трудовой деятельности народа, для беспрепятственного движения вперед экономической жизни страны. И все же народ не сидел праздно, скрестив руки на груди. Он трудился и боролся, боролся и трудился; он и материальные блага создавал и неприятеля отражал, и отечество защищал и честь своей семье отстаивал. Трудящиеся массы Грузии эффективно пользовались даже небольшими мирными промежутками для восстановления разрушенного хозяйства, для развертывания производственной деятельности. Также поступали купцы, помещики-рационализаторы и др.

В одной докладной записке царицы Дареджан, составленной в конце апреля 1801 года для русской администрации, говорится, что она за свою жизнь восстановила и заселила людьми немало разоренных врагами сел и деревень. В числе них названы Кучатани, Санавардо, Велисцixe, Кукиа, Колагирн и др.⁴ Привыкший к труду народ, с большим желанием обращался к нему даже после значительных потрясений, лишь бы была надежда на мирную жизнь. Примером этого может служить сравнительно быстрое восстановление Тбилиси после катастрофы 1795 года. «И меня радует, — писал царевич Александр царице Дареджан в 1797 году, — что город, в котором, ко времени моего прибытия, не было ни единого человека и не из одного дома не шел дым, благодаря богу и вам, постепенно заселяется... ушедшие возвращаются»⁵.

Вот эта кипучая деятельность народа и была одной из главных причин того, что сложная внешнеполитическая ситуация того времени и непосредственное господство иноземных агрессоров и установленный ими тяжелый режим, не сумели полностью затормозить социально-экономическое развитие Грузии. Отмеченные явления, конечно, значительно задержали движение страны вперед, но приостановить это движение они все же не смогли.

Большую роль в этом деле играла политика правительства, центральной власти. Военные и социально-экономические мероприятия («Морние джари», борьба против сеньоральной системы, отставание «крепостнического распорядка», возобновление старого закона, запрещавшего

¹ Дословно — место, где раньше жили люди.

² Дословно — место, где раньше было село.

³ Дословно — место, где раньше был город.

⁴ Е. Такайшвили, Древности Грузии, т. III, стр. 295, 299.

⁵ ДГ, т. III, стр. 226—227.

продажу крепостных без земли, некоторое облегчение податного бремени царских (государственных) крестьян, расширение прав крестьянских и купеческих детей по наследованию отцовского движимого и недвижимого имущества (и др.), проведенные Теймуразом II и Ираклием II (особенно последним), ставили задачу создания сильной феодально-крепостнической Грузии, расширения хозяйственной деятельности народа, ликвидации пагубных последствий вражеской агрессии, возмещения понесенных убытков. Этого последнего правительству действительно удавалось добиться, если не полностью, то во всяком случае в значительной мере. Словом, ущерб, причиненный врагом, власти старались (и не безуспешно) компенсировать путем осуществления целого ряда мероприятий, могущих поднять боеспособность страны и стимул к труду народа. Следует, однако, отметить, что объективные последствия этой политики шли дальше, выходили за рамки поставленной цели и способствовали развитию таких явлений, которые, в конечном счете, подрывали основы существовавшего тогда социально-экономического строя.

* * *

Ни в первой, ни во второй половине XVIII века, включая даже период господства турок и иранцев (т. е. 1723—1735; 1735—1747 гг.), в Грузии не прекращалось товарное производство, страна не возвращалась к нормам натурального хозяйства. Фактический материал, имеющийся в нашем распоряжении, не оставляет ни малейшего сомнения в том, что в Грузии рассматриваемого периода, несмотря на наличие ряда неблагоприятных обстоятельств, все же происходили определенные сдвиги в социально-экономической жизни, одним из проявлений которых являлось развитие товарного производства и рыночных связей. Внимательное изучение различных источников, в том числе книг расходов некоторых светских и духовных феодалов, приводит нас к выводу о многовариантности грузинского рынка в XVIII веке. Там, по свидетельству указанных источников, продавалось решительно все, начиная от ткемали, кончая местными и импортными драгоценными товарами. Купцы были связаны с Северным Кавказом, Россией, Ираном и другими странами. Через Россию попадали в Грузию предметы, изготовленные во Франции, Испании, Португалии и в других европейских государствах.

Товарную продукцию производили и в торговые операции были вовлечены как крестьяне (часть), так и помещи-

ки-рационализаторы. Они выступали как в роли продавцов, так и в роли покупателей. Продавались не только излишки, но и специально изготовленные для рынка товары. Например, в одном документе самого начала XIX века, в котором дана характеристика хозяйственной деятельности крестьян селений Турисхихе, Санавардо, Кучатани, Чикаани и Гавази, сказано, что жители «означенных селений занимаются хлебопашеством и скотоводством, имеют рогатый скот..., упряжняются в садоводстве и в делании для домашних обихода и на продажу шелку»⁶.

Развитие товарного производства и рыночных связей в позднефеодальную эпоху являлось важным фактором, подрывавшим (вместе с другими моментами) основы старого строя и подготавливавшим почву для победы новой социально-экономической формации в будущем. Оно яркое свидетельство разложения натурального хозяйства, т. е. одного из характерных признаков феодально-крепостнической системы. «Европейский капитализм, — пишет А. Н. Чистозонов, — вырос из феодализма, на базе определенных предпосылок, из которых главными были: 1) развитие простого товарного хозяйства и купеческо-ростовщического капитала; 2) разложение на этой основе натурально-хозяйственной базы феодального производства»⁷. (Подчерк. мною — И. А.).

* * *

Заметные изменения происходили в феодальном землевладении страны. Земли в изучаемое время пришли, если так можно выразиться, в сильное движение, их купля-продажа приняла массовый характер, такой масштаб, какого она никогда до этого не имела. Это явление было обусловлено резким ухудшением материального положения феодалов и крестьян вследствие сложной внешнеполитической обстановки, с одной стороны, и успехами товарно-денежных отношений, усилением торгово-экономических связей Грузии с зарубежными странами, в том числе с уже вставшими на путь капиталистического развития, с другой.

Земли продавали как феодалы, так и крестьяне. В первой половине XVIII века сельское трудовое население чаще

⁶ ЦГБИАМ, ф. ВУА, л. 18480.

⁷ А. Н. Чистозонов, Генезис капитализма и отражение его в региональных типах крестьянских движений в Европе в XVI—XVIII вв. *Жур. «Вопросы истории»*, 1975, № 1, стр. 75.

выступало в роли продавца, нежели привилегированное сословие. Из тех 1303 случаев продажи⁸, которые, по нашим данным, были совершены в 1700—1751 годах, 50,6% приходилось на крестьян и 49,4% — на феодалов. В купчих же актах их долевое участие соответственно равнялось: 46,7% и 53,3%.

Совершенно иное положение было во второй половине XVIII века. Здесь дворянство опережало сельское трудовое население в продаже земель и, наоборот, резко отставало от него в их покупке. Из 813, датированных 1751—1800 годами, случаев продажи земли и виноградников, 52,2% падало на привилегированное сословие, а 47,8% — на крестьянство. Из такого же количества купчих на долю первого приходилось 35,6%, а долю второго — 64,4%. Из этих добытых и обработанных нами данных ясно видно активное участие сельских тружеников в приобретении земель. Они опасно наступали на феодальную собственность.

Крестьяне опережали дворян и по площади купленных земель. Из тех 1102 дгуири земли⁹, которые по 310 купчим грамотам были проданы в XVIII веке¹⁰, первым принадлежали 582,5 «дгуири» или 52,9% всех проданных земель, а вторым — 519,5 «дгуири» или 47,1%. Большая часть пущенных в торговый оборот земли — 716,5 «дгуири» или 65,1%, перешли в руки непосредственных производителей материальных ценностей, а значительно меньшая — 385,5 «дгуири» или 34,9% — привилегированных сословий. Иначе говоря, крестьяне полностью купили не только земли, проданные их классовыми братьями, но и часть (примерно 25,8%) реализованных дворянством имений.

Землю — это основное средство производства — крестьяне покупали преимущественно мелкими участками, хотя и приобретателей больших участков было не так уж мало. Но независимо от того, какова была площадь покупаемой земли — малая или большая — сам факт получения ее в собственность имел огромное значение. Этим путем непосредственный производитель материальных ценностей избавлялся от феодально-крепостнических способов обеспечения се-

⁸ Здесь имеются в виду не все грамоты первой половины XVIII века, а лишь датированные конкретно каким-либо годом. А таких — 1303 штуки.

⁹ Дгуири — площадь земли, равная 0,5 дес.

¹⁰ Имеются в виду грамоты, в которых обозначена площадь продаваемой земли.

бя земель, подрывал основы феодальной собственности на землю, создавал реальную угрозу дворянской монополии и споспсобствовал становлению новой, буржуазной собственности, зарождению капиталистических отношений.

Активное участие в земельных покупках одной части феодального класса было обусловлено развитием товарно-денежных отношений, желанием в соответствии с этими отношениями изменить характер хозяйственной деятельности. Не один представитель привилегированного сословия мечтал организовать крупное, основанное на рациональных началах и производившее товарную (рыночную) продукцию хозяйство и, надо сказать, что некоторым из них это действительно удавалось¹¹. Этим они волей или неволей содействовали развитию явлений, противостоявших существовавшей в то время социально-экономической формации.

* * *

Грузинский крестьянин долго мечтал об избавлении от феодально-крепостнической зависимости, о получении полной свободы. Наиболее законным и мирным путем достижения этой заветной цели являлся выкуп, но он был доступен лишь незначительной части сельского трудового населения, а абсолютное большинство вынуждено было искать другие пути и средства. Подачей жалоб в различные инстанции, нередко ложными свидетельскими показаниями, ссылкой порой на сомнительные аргументы и факты старалось крепостное крестьянство доказать несостоятельность помещичьих претензий. Достижения той же цели добивалось оно, прибегая к таким формам классовой борьбы, как неповиновение, бегство и отказ от выполнения возложенных на него обязанностей. Особенно массовый характер эти явления получили именно во второй половине XVIII века.

Из всех путей, ведших к свободе, наиболее надежным, повторяем еще раз, было освобождение от зависимого положения путем выкупа. Позднефеодальное право и правовое воззрение, которые в сущности своей были феодальными, в какой-то мере способствовали даже расширению и углубле-

¹¹ Н. Г. Кантария, Хозяин грузинского помещика в XVIII веке (автореферат кандидатской диссертации), Тбилиси, 1955; Г. Аквапашвили, Хозяин Манучара Туманишвили (вторая половина XVIII века — начало XIX века). Напечатано в сборнике «Вопросы истории народов Кавказа» (Тбилиси, 1966, стр. 405—411).

нию этого процесса. Этим пользовался грузинский крестьянин и нередко ценой больших жертв достигал цели. Из наших, не претендовавших на полноту, материалов видно, что в XVIII веке от феодально-крепостнической зависимости освободилось 450 дымов. С учетом же потерянных, а также не выявленных до сих пор документов, число откупившихся от крепостного состояния крестьян увеличится по крайней мере вдвое и составит не менее 900 дымов. Это конечно, не много, но само по себе чрезвычайно интересный факт, требующий соответствующей оценки.

Часть освобожденных от крепостной зависимости крестьян сохраняла свободу, часть же теряла ее. Их удельный вес, по нашим приблизительным подсчетам, равнялся (соответственно) 70 и 30 процентам (округленно). Первый из этих процентов достаточно убедительно свидетельствует о характере социально-экономического развития страны, о направлении этого развития. Это яркое свидетельство того, что в XVIII веке, преимущественно во второй его половине, в Грузии протекал более или менее заметный процесс разрушения социальной основы феодально-крепостнических отношений¹².

* * *

Денежная рента (повинности), которая, как правило, переплеталась с другими формами ренты, была довольно распространена в Грузии в XVIII — начале XIX века и в социально-экономической жизни страны играла значительно больше роли, чем это до сих пор предполагали ученые. Она не была чужда ни Восточной, ни Западной Грузии, но по степени своей распространенности первая намного опережала вторую. Специальное изучение вопроса показывает, что на всем протяжении интересующего нас периода (за исключением некоторых отрезков времени) происходил непрерывный процесс коммутации, т. е. замены продуктовой ренты денежной, что в ряде случаев соответствовало не только желанию помещиков, но и отвечало также интересам сельского трудового населения.

Означенная тенденция замены натуральных повинностей денежными стала особенно заметной в конце XVIII века. Тогда денежная форма ренты, по нашим наблюдениям, в экономической жизни страны твердо заняла второе место.

¹² Это заключение останется в силе и в том случае, если даже удельный вес крестьян, сохранивших свободу, определим не более 50-ти процентов.

Первое и третье места соответственно занимали продуктовая и отработочная ренты, однако тенденция развития, как уже отметили, была явно в пользу денежной ренты, что в конечном счете вызывало рост его общего удельного веса. При этом все больше и больше сокращался разрыв между продуктовой рентой, занимавшей первое место, и денежной, находившейся на втором месте.

Отсутствие необходимых материалов не позволяет точно определить удельный вес денежных повинностей, но, надо полагать, что он на рубеже XVIII—XIX веков был не менее 15—20 процентов. Этот процент значительно возрастает, если принять во внимание государственные подати, в которых, как известно и отмечено в работе, доминировала денежная форма.

* * *

Имущественная дифференциация крестьян, характерная для всей феодальной формации, особенно углубилась в позднесредневековый период. Связанные с данным вопросом документы единогласно свидетельствуют о наличии в Грузии изучаемой эпохи различных крестьянских групп, отличных друг от друга своими экономическими возможностями. Наряду с безземельными, ничего не имевшими тружениками, источники называют крестьян, с избытком обеспеченных средствами производства. Они превосходили своих соседей как по размерам землевладения и числу скота, так и по масштабу и объему и других видов имущества.

Однако имущественная дифференциация, как известно, не всегда перерастает в классовую. Для этого необходимы определенные объективные условия, одним из которых является развитие товарного производства и рыночных связей. «Эти полярные течения, — пишет В. И. Ленин, — возникают и усиливаются там и постольку, где и постольку развивается и упрочивается товарное производство»¹³. В Грузии интересующего нас периода, разумеется, нельзя говорить о далеко зашедшем процессе дифференциации крестьян, но и нельзя отрицать в ней наличия зачатков этого явления.

Выясняется, например, что часть богатых крестьян в XVIII веке и в начале XIX столетия устраивали сравнительно крупные хозяйства, производившие не только потребительскую, но и меновую стоимость. Товарную продукцию изготовляли они как вовлеченные в это дело члены семьи, так использованием вольнонаемного труда. Последнее, согласно

¹³ В. И. Ленин, ПСС. I, стр. 193.

свидетельству источников, было довольно распространенным явлением в тогдашней Грузии. В стране, как видно, было немало бедноты, продававшей свою рабочую силу, равно как и богатых, покупавших ее. К числу последних относился, например, крепостной крестьянин Акулашвили (XVIII в.), оказавший сказочный прием царю Теймуразу II, его многочисленной свите и войску. В его хозяйстве, которое, по явно преувеличенным данным Александра Орбелиани, в течение трех дней без труда роскошно содержало целую армию людей, было много наемных рабочих, выполнявших различные работы¹⁴. Без наемного труда не обходились, надо полагать, и пшавский крестьянин Бодали, который, как видно, был обладателем нескольких тысяч голов овец¹⁵. То же самое нужно сказать о Пордашвили и Шихинашвили, отбывавших ежегодно повинность, равную (соответственно) стоимости 260 и 1000 голов овец. Туда же надо отнести Феодора Хаханашвили, Стефана Дарчашвили, Тамаза Бичикашвили, Георгия Марташвили и многих других «выделявшихся своим состоянием крестьян. Никто из них, надо думать, не обходился без наемного труда.

Именно им (а также помещикам-рационализаторам) предлагали свою рабочую силу безземельные и малоземельные крестьяне. «Живем поденной работой, так как бедны и несостоятельны», — писали метехские крестьяне в прошении, поданном царю Ираклию II в 1789 году¹⁶. «Этот человек, — читаем в письме вдовы какого-то Тер-Петрузы от 21 мая 1807 года, — четырнадцать лет (начиная с 1793 года) был пастухом моего скота. За эти четырнадцать лет он ежемесячно... получал от меня плату»¹⁷.

Еще чаще стал применяться наемный труд в начале XIX века. Это очень наглядно подтверждается материалами камерального описания Телавского и Сигнахского уездов 1804 года. О шести дымах Курдгелаурских безземельных крестьян, подвластных кн. Давиду Корчибашеву, там, например, сказано, что они живут «работой у других»¹⁸. Также «работой у других» поддерживали свое существование крестьяне, принадлежавшие Каихосро Корчибашеву¹⁹, Гла-

хе Корчибашеву²⁰, Георгию Корчибашеву²¹, Дмитрию Корчибашеву²², Ревазу Вахвахову²³ и другим крепостникам селения Курдгелаури.

Эти и подобные им факты, приведенные в работе в большом количестве, не позволяют, конечно, делать далеко идущие выводы, но они дают все основания говорить о зачатках классовой дифференциации крестьян, о появлении первых признаков этого процесса во второй половине XVIII — начале XIX века.

* * *

В борьбе против феодально-крепостнических отношений сельское трудовое население прибегало к различным формам, среди которых наиболее распространенным было бегство. Крестьяне к нему и раньше обращались, но особенно массовый характер оно получило именно в XVIII веке, точнее во второй его половине. Уход крепостных с насиженных мест чреват был тяжелыми экономическими последствиями как для них самих, так и для помещиков, но непосредственный производитель, поставленный в тяжелое положение феодальной эксплуатацией, все же прибегал к нему и нередко в конечном счете достигал облегчения своей участи, некоторого улучшения условия жизни и труда.

В борьбе крестьян с привилегированным сословием важное место занимали протесты против податного бремени. Протестовали они против таких ставшими массовыми в XVIII веке явлений, как введение новых повинностей, увеличение ранее существовавших норм, повторное взимание раз уже отбытых податей и т. д. Борьба за облегчение податного бремени, конечно, не могла радикально изменить социально-экономическое положение крестьян, но она все же служила делу прогресса, содействовала хозяйственному и иному развитию страны.

Сравнительно массовый характер в рассматриваемое время получила еще заметная до этого борьба помещичьих крестьян за переход в разряд царских (казенных). Правда, переход в царское (казенное) ведомство не освобождало их от феодально-крепостнической эксплуатации, но он все же

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же.

²³ Там же, л. 18.

¹⁴ Ал. Орбелиани, Крепостное право в Грузии в прошлом. Жур. «Цискари», 1859 г., ноябрь месяц.

¹⁵ Д. Пурцеладзе, ГКГ, стр. 75—76.

¹⁶ ДГ, т. III, стр. 50.

¹⁷ МЭИГ, т. II, стр. 182.

¹⁸ ЦГИАГ, ф. 254, оп. I, д. 52, л. 17 об.

¹⁹ Там же.

несколько облегчал их положение. Крестьянин, феодально зависимый от царя (казны), имел, как правило, больше свободы и лучшее материальное обеспечение. Этим и объясняется усиленное стремление помещичьих крестьян к переходу в разряд царских (казенных) крестьян.

Совершенно новой была появившаяся в XVIII веке, преимущественно во второй его половине, такая форма классовой борьбы, как полный отказ от крепостнической зависимости вообще. Крестьяне, согласно документам, не признавали своих господ, настойчиво уклонялись от выполнения возложенных на них обязанностей, объявляли себя свободными и т. д. К тому же делалось все это порой без всякой мотивировки или путем представления подложных документов и сомнительных свидетельских показаний. Правда, деятельность сельского трудового населения в этом направлении, как правило, была безуспешной, но она все же чрезвычайно интересна как свидетельство изменений, происходивших в социальной жизни нашей страны. Она является ярким показателем того, что во второй половине XVIII века господствующему феодальному классу было труднее обычного сохранить свое прежнее положение, а крестьянство не желало жить по старинке, по нормам крепостнической системы. И хотя это его настроение, чуждое более раннему периоду и обусловленное отмеченными в работе сдвигами в социально-экономической жизни, пока еще не угрожало неизбежной гибелью старому строю, оно все же в известной мере противопоставлялось ему и подготавливало почву для победы новых отношений в будущем.

Наиболее чувствительно, однако, основы феодально-крепостнических отношений расшатывали массовые крестьянские выступления, восстания. Сравнительная частота этих выступлений в XVIII веке (в особенности во второй его половине) и ярко выраженный антикрепостнический характер некоторых из них (например, имеретинского восстания 1786 года), наиболее верный показатель непрочного положения феодального строя.

Классовая борьба грузинского крестьянства, особенно обострившаяся во второй половине XVIII века, представляла собой активно действовавшую силу. Она оказывала сильное воздействие на породивший его базис и ускоряла процессы, происходившие в социально-экономической жизни страны. В целом классовая борьба играла значительную и весьма положительную роль в подготовке условий, приведших впоследствии к гибели феодально-крепостническую систему.

Собранный и изученный автором фактический материал привел его к выводу, что Грузия второй половины XVIII века (включая и последнее десятилетие) не находилась в состоянии застоя, не зашла в тупик в своем движении, не была лишена внутренних возможностей развития. При чем это развитие шло под знаком разрушения социально-экономических основ феодальной формации. Разрушительное действие сдвигов, происходивших в рассматриваемый период в различных сферах жизни, было еще слабо, но оно все же, несмотря на наличие многих препятствующих обстоятельств, набирало силу и уже в начале XIX века, в новых условиях, под благотворным влиянием присоединения Грузии к России, дало более ощутимые результаты.

მიღებული შემოკლებანი

- სინ — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.
 მსკი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.
 კზის — კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები (წერილების კრებული).
 სს — ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი.
 დსსი — ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან.
 ქსძ — ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები.
 ნფხსვი — ნარკვევები ფეოდალური ხანის საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან (წერილების კრებული).
 მსეი — ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის.
 დსსს — ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საზუთები.
 სსცია — საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი.
 სმაზი — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი.
 ქიემ — ნ. ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი.
 სსმ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი.
 АКАК — Акты, собранные Кавказской археографической комиссией.
 ИКБЗ — История классовой борьбы в Закавказье (წერილების კრებული).
 ДГ — Е. Такашвили, Древности Грузии.
 ГКГ — Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты.
 ГЦГ — Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные грамоты.

შ ი ნ ა რ ს ი

შესავალი (ისტორიოგრაფია)	83-5
თავი I. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს საერთო მდგომარეობის ზოგადი დახასიათება. ცენტრალური ხელისუფლების სოციალურ-ეკონომიური პოლიტიკის ხასიათი	28
თავი II. სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირთა განვითარება XVIII ს. მეორე ნახევრის საქართველოში	48
თავი III. ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში	64
თავი IV. ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალური ურთიერთობის სოციალურ საფუძვლებში	87
თავი V. საბატონო ფულადი რენტა-გადსახადები XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დამდეგის საქართველოში	96
თავი VI. გლეხობის ქონებრივი დიფერენციაცია. კლასობრივი დიფერენციაციის საწყისები (XVIII ს. მეორე ნახევარი, XIX ს. დამდეგი)	143
საერთო დასკვნები	210
Резюме. К вопросу о характере социально-экономического развития Грузии в XVIII века	214

ИРАКЛИЙ ГЕОРГИЕВИЧ АНТЕЛАВА

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ ГРУЗИИ В XVIII ВЕКЕ

(По материалам деревни)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი გ. ჯამბურია
გამომცემლობის რედაქტორი ც. თოდუა
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი გ. გრძელიშვილი

გადიეცა წარმოებას 26.8.1976; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 11.12.76;
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 14.5;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12,79;

უე 01623; ტირაჟი 2000; შეკვეთა 2749;

ფასი 2 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19